

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 16314

CALL No. Sa 2 VS 2 / Pa / Sha

D.G.A. 79

ओं

श्री पारस्कराचार्यविरचितं गृह्यसूत्रम्

श्रीहरिहरभाष्यसहितम्

महामहोपाध्यायवेदशास्त्रसंपन्नशास्त्रि

श्री राजारामशर्मणां संमत्या

लाधाराम शर्मणा

संशोधितं

मुंबय्याम्

फोर्टप्रिन्टिंगमुद्रायंत्रालयाविपतिना

स्वकीये मुद्रायंत्रे मुद्रापितम्

मूल्यं रूपकत्रयम्

संवत् १९४६.

1
Pāraskarācārya

Gṛhyasūtram
with Haribharabhāṣya

Ladharam Sharma

ओं

श्री पारस्कराचार्यविरचितं गृह्यसूत्रम्

श्रीहरिहरभाष्यसहितम्

महामहोपाध्यायवेदशास्त्रसंपन्नशास्त्रि

श्री राजारामशर्मणां संमत्या

लाधाराम शर्मणा

संशोधितं

15314

मुंबय्याम्

फोर्टप्रिन्टिंगमुद्रायंत्रालयाधिपतिना

स्वकीये मुद्रायंत्रे मुद्रापितम्

Sa 2 Vs 2

Pār/Sha

मूल्यं रूपकत्रयम्

संवत्

१९४६ चत्वन ग्राह्यं

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 16314.

Date. 2/2/59.

Call No. Sa 2 V 2 / Par / Sha.

विज्ञप्ति.

पुरा किलासीद्वेदमूर्तिमुनिवृन्दविबन्धोमहर्षिधुरंधरः सर्वसिद्धि-
समर्थः समस्तश्रुत्यर्थसंग्रथनविचक्षणोमहेश्वर्यसंपन्नोभगवान् पार-
स्कराचार्यः समस्तश्रुतिसंगश्रोतकर्मव्यवस्थापकसांख्यायनाश्वलायन-
कात्यायनादिसूत्रकारवदसावपि तावदार्याणां श्रौतकर्मविधानानंतरं
तत्तत्स्मार्त्तकर्मसौकर्यार्थं समवेतार्थं संदर्शिततत्तद्वेदमंत्रमेतसूत्रात्मकं
ग्रंथं व्यरचयत् । सतावत्कदासीत्कुत्र वा समभूदिति निश्चेतुं न शक्यते
यतस्तादृशप्रमाणप्रदर्शकः कश्चिदितिहासोनास्मदृष्टिविषयः । कदा-
चित् सांप्रतनानां शोधकानामुपलब्धश्चेत्तादृशइतिहासनिबंधः कदा-
चित्सोप्यस्मादृशैर्मतुमर्हः । अयमाचार्यः खलु श्रौतसूत्रकाराचार्यस
मकालोद्भवोभूदितिप्रायोनूमीयते अथवा जातु सांख्यायनकात्यायन
श्वालायनादीनां श्रौतसूत्रकारारणामनंतरमपि कस्मिंश्चित्कालेतिक्रांते
सति तदानींतनानामार्याणां वा प्रत्नाचार्यचूडारत्नसंदर्शितश्रो-
ताधानादितत्तत्कर्मणामतीवधनसाधनैर्भूयसा यत्नेन विधातुमशक्ततां
चापि क्षीक्ष्य प्रेक्षावद्वर्येण भगवता पारस्कराचार्येण सकरुणचेतस
स्मार्त्तकर्मसौलभ्यायेदं गृह्यसूत्रं विरचितमभविष्यदिपित्य प्रतिभाति-
एतत्पारस्करमुनिकृतगृह्यसूत्रं श्रीहरिहरविरचितभाष्यसहितं मुद्रितं
तत्र गर्भाधानादिसंस्काराणां गृह्याग्नौ कर्त्तव्यत्वेन विहितानां पिंडपि-
ठयज्ञाद्यवांतरकर्मणां संक्षेपेणप्रदर्शितोपि प्रयोगविधिः तत्तत्स्थले
संदेहनिवर्त्तकनिर्णयश्चापि समीचीनतया कृतः एतच्च त्रैवर्णिकैरास्ति-
कमात्रैरवश्यं संग्राह्यं यतोऽत्मात् वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थापनं सम्यग्भवति
अत्र जयरामवासुदेवगदाधरप्रभृतिभिर्यद्यप्यनेकैर्भाष्यकारैः कृतानि
भाष्याणि सन्ति तथापि हरिहरभाष्ये संक्षेपेण प्रयोगपद्धतिः पदसौष्ठवं
संदिग्धपदानां व्यक्तं विवरणं तत्तत्स्थले सूत्रांतरकारमतप्रदर्शनादिकं
कृतं तत्सर्वजनसुबोधत्वादतीवयोग्यमतस्तद्यत्नेन ग्राह्यं.

The first of these is the fact that the
 most important part of the work is done
 in the morning. The second is that the
 work is done in a systematic way. The
 third is that the work is done in a
 regular way. The fourth is that the
 work is done in a consistent way. The
 fifth is that the work is done in a
 uniform way. The sixth is that the
 work is done in a steady way. The
 seventh is that the work is done in a
 continuous way. The eighth is that the
 work is done in a regular way. The
 ninth is that the work is done in a
 consistent way. The tenth is that the
 work is done in a uniform way. The
 eleventh is that the work is done in a
 steady way. The twelfth is that the
 work is done in a continuous way. The
 thirteenth is that the work is done in a
 regular way. The fourteenth is that the
 work is done in a consistent way. The
 fifteenth is that the work is done in a
 uniform way. The sixteenth is that the
 work is done in a steady way. The
 seventeenth is that the work is done in a
 continuous way. The eighteenth is that the
 work is done in a regular way. The
 nineteenth is that the work is done in a
 consistent way. The twentieth is that the
 work is done in a uniform way. The
 twenty-first is that the work is done in a
 steady way. The twenty-second is that the
 work is done in a continuous way. The
 twenty-third is that the work is done in a
 regular way. The twenty-fourth is that the
 work is done in a consistent way. The
 twenty-fifth is that the work is done in a
 uniform way. The twenty-sixth is that the
 work is done in a steady way. The
 twenty-seventh is that the work is done in a
 continuous way. The twenty-eighth is that the
 work is done in a regular way. The
 twenty-ninth is that the work is done in a
 consistent way. The thirtieth is that the
 work is done in a uniform way. The
 thirty-first is that the work is done in a
 steady way. The thirty-second is that the
 work is done in a continuous way. The
 thirty-third is that the work is done in a
 regular way. The thirty-fourth is that the
 work is done in a consistent way. The
 thirty-fifth is that the work is done in a
 uniform way. The thirty-sixth is that the
 work is done in a steady way. The
 thirty-seventh is that the work is done in a
 continuous way. The thirty-eighth is that the
 work is done in a regular way. The
 thirty-ninth is that the work is done in a
 consistent way. The fortieth is that the
 work is done in a uniform way. The
 forty-first is that the work is done in a
 steady way. The forty-second is that the
 work is done in a continuous way. The
 forty-third is that the work is done in a
 regular way. The forty-fourth is that the
 work is done in a consistent way. The
 forty-fifth is that the work is done in a
 uniform way. The forty-sixth is that the
 work is done in a steady way. The
 forty-seventh is that the work is done in a
 continuous way. The forty-eighth is that the
 work is done in a regular way. The
 forty-ninth is that the work is done in a
 consistent way. The fiftieth is that the
 work is done in a uniform way. The
 fifty-first is that the work is done in a
 steady way. The fifty-second is that the
 work is done in a continuous way. The
 fifty-third is that the work is done in a
 regular way. The fifty-fourth is that the
 work is done in a consistent way. The
 fifty-fifth is that the work is done in a
 uniform way. The fifty-sixth is that the
 work is done in a steady way. The
 fifty-seventh is that the work is done in a
 continuous way. The fifty-eighth is that the
 work is done in a regular way. The
 fifty-ninth is that the work is done in a
 consistent way. The sixtieth is that the
 work is done in a uniform way. The
 sixty-first is that the work is done in a
 steady way. The sixty-second is that the
 work is done in a continuous way. The
 sixty-third is that the work is done in a
 regular way. The sixty-fourth is that the
 work is done in a consistent way. The
 sixty-fifth is that the work is done in a
 uniform way. The sixty-sixth is that the
 work is done in a steady way. The
 sixty-seventh is that the work is done in a
 continuous way. The sixty-eighth is that the
 work is done in a regular way. The
 sixty-ninth is that the work is done in a
 consistent way. The seventieth is that the
 work is done in a uniform way. The
 seventy-first is that the work is done in a
 steady way. The seventy-second is that the
 work is done in a continuous way. The
 seventy-third is that the work is done in a
 regular way. The seventy-fourth is that the
 work is done in a consistent way. The
 seventy-fifth is that the work is done in a
 uniform way. The seventy-sixth is that the
 work is done in a steady way. The
 seventy-seventh is that the work is done in a
 continuous way. The seventy-eighth is that the
 work is done in a regular way. The
 seventy-ninth is that the work is done in a
 consistent way. The eightieth is that the
 work is done in a uniform way. The
 eighty-first is that the work is done in a
 steady way. The eighty-second is that the
 work is done in a continuous way. The
 eighty-third is that the work is done in a
 regular way. The eighty-fourth is that the
 work is done in a consistent way. The
 eighty-fifth is that the work is done in a
 uniform way. The eighty-sixth is that the
 work is done in a steady way. The
 eighty-seventh is that the work is done in a
 continuous way. The eighty-eighth is that the
 work is done in a regular way. The
 eighty-ninth is that the work is done in a
 consistent way. The ninetieth is that the
 work is done in a uniform way. The
 hundredth is that the work is done in a
 steady way.

अनुक्रमणिका.

पृष्ठांकसंख्या.

कुशकंडिकासूत्रं	१
आवसथ्याधान सूत्रं	४
आवसथ्याधान पद्धतिः...	९
मधुपर्कसूत्रं	१९
विवाहसूत्राणि	२५
विवाहपरिभाषासूत्रं	२५
कन्यादानसूत्रं	२६
विवाहहोमसूत्रं	३१
लाजाहोमसूत्रं	३७
अश्मारोहणसूत्रं	३७
सप्तपदीसूत्रं	३९
विवाहपद्धतिः	४३
मधुपर्कप्रयोगः	४४
विवाहप्रयोगः	४६
विवाहहोमप्रयोगः	४७
लाजाहोमप्रयोगः	५१
अश्मारोहणप्रयोगः	५२
सप्तपदीप्रयोगः	५२
स्मार्त्ताग्निपरिचर्यासूत्रं	५४
तद्भाष्यं	५४
चतुर्थीकर्मसूत्रं	६०
गर्भाधानसूत्रं	६१
तद्भाष्यं	६२

चतुर्थीकर्मप्रयोगः	६४
गर्भाधानम्	६५
पक्षहोमसूत्रं	६६
तद्भाष्यं	६७
पक्षहोमप्रयोगः	६८
गर्भधारणौषधिसूत्रं	६९
तद्भाष्यं	७०
पुंसवनप्रयोगः	७०
तद्भाष्यं	७०
पुंसवनप्रयोगः	७१
सीमंतोन्नयनसूत्रं	७२
सीमंतोन्नयनप्रयोगः	७४
प्रसवाभिमंत्रणसूत्रं	७६
त्रातककर्मसूत्रं	७९
सुखप्रसवाभिमंत्रणप्रयोगः	८२
जातकर्मप्रयोगः	८२
नामकरणसूत्रं	८४
नामकरणप्रयोगः	८५
प्रोतिषष्टहप्रवेशसूत्रं	८६
अन्नप्राशनसूत्रं	८७
अन्नप्राशनप्रयोगः	९०
चूडाकरणकेशांतसूत्रं	९१
चूडाकरणकेशांतप्रयोगः	९७
उपनयनसूत्रानुक्रमः	९९

प्रष्टांकसंख्या.

व्रतबंधहोमसूत्रं	१०४
गायत्र्यदेशश्च	१०४
अग्निपरिचर्यासूत्रं	१०६
भिक्षाचर्यावेदारंभसूत्रं	१११
उपनयनप्रयोगः	११९
समावर्त्तनसूत्रं	१२६
भिक्षासूत्रं	१३४
पंचमहायज्ञसूत्रं	१४२
पंचमहायज्ञपद्धतिः	१४६
उपाकर्मसूत्रं	१४८
उपाकर्मपद्धतिः	१५२
अनध्यायसूत्रं	१५४
उत्सर्गसूत्रं	१५७
लांगलयोजनसूत्रं	१६०
शालाकर्मसूत्रं	२०३
शालाकर्मप्रयोगः	२०९
मणिकावधानसूत्रं	२१२
मणिकावधानपद्धतिः	२१३
शिरोरोगभेषजसूत्रं	२१३
दुर्विनीतदासवश्यकर्मसूत्रं	३१४
शूलगवकर्मसूत्रं	२१६
शूलगवप्रयोग	२१९
वृषोत्सर्गः	२३६
वृषोत्सर्गपद्धतिः	२३९

				पृष्ठांकसंख्या.
प्रेतोदककर्मसूत्रं	२३५
आशौचनिर्णयश्च	२३५
प्रेतोदककर्मपद्धतिः	२४१
प्रेतोद्देशेष्वालभनसूत्रं	२५४
अवकीर्णिप्रायश्चित्तसूत्रं	२५७
सभाप्रवेशनसूत्रं	२५९
रथारोहणसूत्रं	२६०
हस्त्यारोहणसूत्रं	२६३
अध्ययनानिराकरणसूत्रं	२६७
परिशिष्टकंडिका	२७०

॥ अथ श्रीहरिहरभाष्यसहितं पारस्करकृत
गृह्यसूत्रं ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥ १ ॥ परिसमुह्यो-
पलिप्यो ह्यिख्यो दृष्ट्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिण-
तो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य
पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरू-
प्याज्यमधिश्रित्य पर्यग्निकुर्यात् ॥ २ ॥ स्रुवं प्रतप्य
संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ ३ ॥
आज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुपयमना-
न्कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयात्
॥ ४ ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः ॥ ५ ॥ १ ॥

इष्टापूर्तक्रियासिद्धिहेतुं यज्ञभुजां मुखं ।

अग्निं त्रयीवचःसारं वंदे वागधिदैवतं ॥ १ ॥

पारस्करकृते गृह्यसूत्रे व्याख्यापुरःसरं ।

प्रयोगपद्धतिं कुर्वे वासुदेवादिसंमतां ॥ २ ॥

अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥ अथ श्रौतकर्मविधानानंतरं यतः श्रौतानि कर्माणि विहितानि स्मार्त्तानि तु विधेयानि अतोहेतोर्गृह्ये आवसथ्येऽग्नौ ये स्थालीपाकाः गृह्यस्थालीपाकाः तेषां गृह्यस्थालीपाकानां कर्म क्रियानुष्ठानमिति यावत् । वक्ष्यतइति सूत्रशेषः । तत्रादावाधानादिसर्वकर्मणां साधारणोविधिः प्रथमकंडिकयोच्यते तत्र गृह्येष्वनावसथ्याधानादिषु सर्वकर्मसु यजमानएव कर्त्ता नान्यऋत्विक्त्तस्यानुक्तत्वात् अथ यजमानः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतः कर्मस्थानमागत्य वारणादियज्ञियवृक्षोद्भवा सने प्रागग्रानुदगग्रान्वात्रीन्कुशान् दत्वा प्राङ्मुखोऽपविश्य वाग्यतः शुद्धायां भूमौ सप्तविंशत्यंगुलं मंडलं परिलिख्य तत्र ॥ परिसमुह्य ॥ त्रिभिर्दक्षैः पांसूनपसार्य ॥ उपलिप्य ॥ गोमयोदकेन त्रिः ॥ उल्लिख्य ॥ त्रिः खादिरेण हस्तमात्रेण खड्गाकृतिना स्फ्येन उल्लिख्य प्रागग्रानुदकसंस्थाः स्थंडिलपरिमाणास्तिस्त्रोरेखाः कृत्वा ॥ उद्धृत्य ॥ अनामिकांगुष्ठाभ्यां यथोच्छिखिताभ्योलेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्य ॥ अभ्युक्ष्य ॥ मणिकाङ्गिरभ्युक्ष्याभिषिच्य ॥ अग्निमुपसमाधाय ॥ कर्मसाधनभूतं लौकिकं स्मार्त्तं श्रौतं चाग्निं आत्माभिमुखं स्थापयित्वा ॥ दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य ॥ तस्याग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि ब्रह्मणे आसनं वारणादियज्ञियद्धारुनिर्मितं पीठमास्तीर्य । कुशैः स्तीर्त्वा तत्र वरणाभरणाभ्यां पूर्वसंपादितं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं तदभावे पंचाशत्कुशनिर्मितं अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुखमासीनं स्वयमुदङ्मुखमासीनोऽनुलेपनपुष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिः संपूज्यामुक्ककर्माहं करिष्ये तत्र मे त्वमुकगोत्रामुकप्रवरामुकशर्मन् ब्राह्मण त्वं ब्रह्मा भवेति कृत्वा भवामीत्युक्तवंतमुपवेश्य ॥ प्रणीय ॥ अपइति शेषः । तद्यथा । अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रकुशैरासनद्वयं कल्पयित्वा वारणं द्वादशांगुलदीर्घं चतुरंगुलविस्तारं चतुरंगुलखातं चमसं सब्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थोदकेन पूरयित्वा पश्चिमासने

निधायालभ्य पूर्वासनेस्थापयित्वा ॥ परिस्तीर्य ॥ अग्निं बर्हिर्मुष्टिमा-
दाय ईशानादिप्रागग्रैर्बर्हिर्भिरुदकसंस्थमग्नेः परिस्तरणं कृत्वा ॥ अर्थ-
वदासाद्य ॥ यावद्भिः पदार्थैरर्थः प्रयोजनं तावतः पदार्थान् द्रुं
प्राक्संस्थान् उदगग्रानग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा आसाद्य । तद्यथा । पवि-
त्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि । पवित्रं साग्ने अनंतर्गर्भे द्वे कुश-
तरुणे । प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशांगुलदीर्घं करतलसम्मितखातं
पद्मपत्राकृति कमलमुकुलाकृति वा आज्यस्थाली तैजसी मृन्मयी वा
द्वादशांगुलविशाला प्रादेशोच्चा । तथैव चरुस्थाली सम्मार्गकुशा-
स्त्रयः । उपयमनकुशास्त्रिप्रभृतयः । समिधस्तिस्रः पालाशयः प्रादेश-
मात्र्यः स्रुवः खादिरोहस्तमात्रः अंगुष्ठपर्वमात्रखातपरिणाहवर्तुल-
पुष्करः । आज्यं गव्यं । चरुश्चेद्रीहितंडुलाः । षट्पंचाशदधिकमुष्टिश-
तद्वयपरिमितं परार्द्धं । बहुभोक्तृपुरुषाहारपरिमितमवराद्धं ।
तंडुलाद्यन्नपूर्णपात्रं दक्षिणावरोवा यथाशक्ति हिरण्यादिद्रव्यं
॥ पवित्रे कृत्वा ॥ प्रथमं त्रिभिः कुशतरुणैरग्रतः प्रादेशमात्रं विहाय द्वे
कुशतरुणे प्राच्छिद्य ॥ प्रोक्षणीः संस्कृत्य ॥ प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासान्नि-
धौ निधाय तत्र पात्रांतरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवि-
त्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणी
पात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनोच्चाल्य प्रणीतोदकेन
प्रोक्ष्य ॥ अर्थवत्प्रोक्ष्य ॥ अर्थवन्ति प्रयोजनवन्ति आज्यस्थाल्या-
दीनि । पूर्णपात्रपर्यंतानि । प्रोक्षणीभिरङ्गिरासादनक्रमेणैकैकशः
प्रोक्ष्य । असंचरे प्रणीताग्न्योरंतराले प्रोक्षणीपात्रं निधाय ॥ निरूप्या-
ज्यं ॥ आसादितमाज्यं आज्यस्थाल्यां पश्चादग्नेर्निहितायां प्रक्षिप्य
चरुश्चेच्चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य । आसादितास्तंडुलान्प्रक्षिप्य ।
॥ अधिश्रित्य ॥ तत्राज्यं ब्रह्माधिश्रयति तदुत्तरतः स्वयं चरुमेवं
युगपदग्रावारोप्य ॥ पर्यग्निकुर्यात् ॥ ज्वलदुल्मुकं प्रदक्षिणं आज्यच-

वोः समंताद्ग्रामयेत् । ईषच्छृतेचरौ ॥ स्तुवं प्रतप्य ॥ दक्षिणेन स्तुवमा-
 दाय प्राञ्चमधोमुखमग्नौ तापयित्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन सम्मा-
 र्गाग्रैर्मूलतोत्रपर्यंतं ॥ सम्मृज्य ॥ मूलैरग्रमारभ्य अधस्तान्मूलपर्यं-
 तं ॥ अभ्युक्ष्य ॥ प्रणीतोदकेनाभिषिच्य ॥ पुनः प्रतप्य निदध्या-
 त् ॥ पुनः पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतोनिदध्यात् ॥ आज्यमुद्वास्य ॥ आ-
 ज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वाऽग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्य
 आज्यस्य पश्चिमतोनीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः
 पश्चादानीय चरुं चानीय आज्यस्योत्तरतोनिधाय एवं त्रिचतुरादी-
 न्यन्यान्यपि हवींष्युद्वासयेदधिश्रितानां पूर्वेणोद्वासितानां पश्चिमतोह-
 विषउद्वास्यानयनमिति याज्ञिकसंप्रदायात् ॥ उत्पूय ॥ पूर्वपवित्राभ्यां ॥
 अवेक्ष्य ॥ अवलोक्याज्यं तस्मादपद्रव्यनिरसनं ॥ प्रोक्षणींश्च पूर्व-
 वत् ॥ पवित्राभ्यामुत्पूय पूर्ववत् ॥ उपयमनान् कुशानादाय ॥ द-
 क्षिणपाणिना गृहीत्वा सव्ये निधाय ॥ समिधोऽभ्याधाय ॥ यत्ति-
 ष्टत्समिधः प्रक्षिप्य ॥ पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ प्रोक्षण्युदकेन सपवित्रेण
 दक्षिणचुलुकेन गृहीतेन अग्निमीशानादि उदगपवर्गं परिषिच्य जुहु-
 यात् आधारादीन् संस्त्रवधारणार्थं पात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् ॥
 एषएव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः ॥ १ ॥ एषः । पारिसमुहनादिपर्युक्षण-
 पर्यंतो विधिरेव । न मंत्राः । क्वचित् । यत्र । कचन लौकिके स्मार्त्ते
 वाग्नौ । होमस्तत्र वेदितव्यः ॥ इति हरिहरकृते पारस्करकृतगृह्य
 सूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

आवसथ्याधानं दारकाले ॥ १ ॥ दायाद्य-
 लएकेषां ॥ २ ॥ वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादाग्निमाहृत्य
 ॥ ३ ॥ चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वं ॥ ४ ॥ अराणिप्रदान
 मेके ॥ ५ ॥ पंचमहायज्ञाइति श्रुतेः ॥ ६ ॥ अग्न्याधे-

यदेवताभ्यः स्थालीपाकठं श्रपयित्वाज्यभागाविष्टा-
ज्याहुतीर्जुहोति ॥ ७ ॥ त्वन्नोऽअग्ने सत्वन्नोऽअग्न-
इमम्भेवरुण तत्त्वायामि ये तेशतमयाश्चाग्न उदुत्तमं
भवतन्नइत्यष्टौ पुरस्तात् ॥ ८ ॥ एवमुपरिष्ठात्स्थाली
पाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्योहुत्वा जुहोति ॥ ९ ॥ स्वि-
ष्टकृतेच ॥ १० ॥ आयास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणात्यरी
रिचं देवागातुविदइति ॥ ११ ॥ बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति
॥ १२ ॥ ततोब्राह्मणभोजनं ॥ १३ ॥ २ ॥

आवसथ्याधानं दारकाले ॥ आवसथ्याग्निना साध्यानि क-
र्माणि व्याख्यातुं प्रतिज्ञातानि प्रथमसूत्रे सूत्रकृता पारस्करेण यतोऽत
स्तस्याधानविधिं व्याख्यातुमुपक्रमते । आवसथ्यस्य गृह्यस्य अग्नेरा-
धानमावसथ्याधानं तद्दारकाले विवाहकाले चतुर्थीकर्मनंतरं
कुर्यात् प्राक् चतुर्थीकर्मणः पत्न्याभार्यात्वस्यानुपपत्तेः सभार्यस्य च-
आधानेऽधिकारः वैवाहिकोऽग्निरेवौपासनाग्निरित्याश्वलायनादीनां पक्षः
ते हि विवाहहोममेव दाराग्न्योः संस्कारकं मन्यन्ते । अस्माकं तु
आवसथ्याधानं दारकालइत्यारभ्याग्निसंस्कारस्य पारस्कराचार्येण
पृथक् अभिधानात् तत्संस्कारकृतोऽग्निरौपासनः ॥ दायाद्यकालएकेषां
॥ एकेषामाचार्याणां मते ॥ दायाद्यकाले ॥ भ्रातृणां पितृधनविभाग-
काले । अविभक्ते हि पित्र्ये धने सर्वेषां भ्रातृणां स्वत्वस्य साधारणत्वेन
विनियोगानर्हत्वात् । धनविनियोगसाध्यं हि आवसथ्यादिकर्मानुष्ठानं ।
अतोभ्रातृमतां विभक्तानां आधानेऽधिकारः इति तेषामभिप्रायः अत्रा-
वृत्तस्य । दारकाले । एवं व्यवस्थितोविकल्पः । एवं कृतविवाहस्य वि-

मक्तधनस्य च आधाने अधिकारमभिधाय इदानीमाहरणपक्षे आधा-
नमाह ॥ वैश्यस्य बहुपशोर्यृहादग्निमाहृत्य ॥ चातुष्प्राश्य-
पचनवत्सर्वं ॥ तत्रावसथ्याधानं करिष्यन् । उक्तकालातिक्रमा-
भावे ज्योतिःशास्त्रे अग्न्याधानार्थोपदिष्टमासतिथिनक्षत्रवारादिके
काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतः सपत्नीकः
गोमयोपलिप्ते शुचौ देशे स्वासने उपविश्य अद्येहेत्यादिदेशकालौ
स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्यइति संकल्पं विधाय मातृपूजापूर्वक-
माभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमे तु “यावंत्यब्दा-
न्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः । तावंति रुच्छ्राणि चरेद्धौम्यं दद्याद्य-
थाविधि” इतिवचनात् । अतिक्रांतसंवत्सरसंख्यया प्राजापत्यरूपं प्राय-
श्चित्तं मुख्यविधिना चरित्वा तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दत्त्वा त-
दलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकं अर्द्धं तदर्द्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनमयुतं
गायत्रीजपं वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयान्यतमं
विधाय हौम्यं सायंप्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तं अति-
क्रांतदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्योदद्यात् ॥ प्रशंसावाक्यं
तत्र गृह्यकाण्डे । “नावसथ्यात्परोधर्मो नावसथ्यात्परं तपः । नावस-
थ्यात्परं दानं नावसथ्यात्परं धनं ॥ नावसथ्यात्परं श्रेयो नावस-
थ्यात्परं यशः । नावसथ्यात्परा सिद्धिर्नावसथ्यात्परा गतिः ॥
नावसथ्यात्परं स्थानं नावसथ्यात्परं व्रतमित्यावश्यकत्वान्नित्यं” त-
स्मात्तदकरणे प्रत्यवायात् तत्क्षयार्थं प्रायश्चित्तमुचितं ॥ तत्र
वाक्यं ॥ आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्दर्षनिरग्निवजनितदुरि-
तक्षयाय एतावंति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये । तदशक्तौ प्राजापत्यप्र-
त्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे ।
एवमन्येषु गोमूल्यदाननिष्कतदर्द्धार्द्धद्वादशब्राह्मणभोजनायुतगायत्री-
जपगायत्र्या तिलाहुतिसहस्ररूपेषु वाक्यमूहनीयं । ततः स्वशाखाध्या-

यिनं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं गंधपुष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिरभ्यर्च्य
 मुकगोत्रममुकशर्मणममुकवेदामुकशाखाध्यायिनं आवसध्याधानं क-
 रिष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चंदनपुष्पाक्षतवस्त्रालंका-
 रैस्त्वामहं वृणे वृतोऽस्मीति तेन वाच्यं । केचिद्ब्रह्माणं मधुपर्के-
 णार्चयंति ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः पत्न्या सहाहते वाससी परि-
 धाय अग्न्याधानदेशे स्थंडिलमुपलिप्य पंचभूसंस्कारान् कृत्वा तं
 देशं अहतवाससा पिधाय ब्रह्मणा सह समृदं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः
 परिवृतोवेदघोषमंगलगीतवाद्यादिभिर्जनितोत्साहोवैश्यस्य वृतीयवर्ण-
 स्य बहुपशोः पशुभिः समृद्धस्य तदलाभे गोभिलादिसूत्रवचनात् भ्रा-
 ष्ट्रगृहात् अंबरीषाद् बहुयाजिनोब्राह्मणस्य गृहात् बह्वन्नपाकात् ब्राह्म-
 णमहानसाद्वा स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपंच
 भूसंस्कारसंस्कृते स्थंडिले प्राङ्मुख उपविश्यात्माभिमुखमग्निं निदध्यात् ।
 ततोब्रह्मोपवेशनादिब्राह्मणभोजनांतं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । चातु-
 ष्पाश्य पचनवत्सर्वं मितिमूत्रकृता पूर्वपक्ष उपन्यस्तोन तु संमत इति
 कर्कोपाध्यायोभाष्ये निरूपितवान् । अधुनारण्यपक्षमाह ॥ अरण्यप्र-
 दानमेके ॥ एके आचार्याः अरण्यप्रदानं प्रशब्द उपशब्दस्यार्थे
 अरण्यप्रदानमुपादानं कारणं उत्पत्तिस्थानं यस्याग्नेः सौराण्यप्रदानस्तमर-
 ण्यप्रदानमग्निमादधीतेति मन्यंते । पंचमहायज्ञा इति श्रुतेः ॥
 पंचमहायज्ञानां श्रौतत्वात् आरण्येऽग्नावनुष्ठानं युक्तमित्यभिप्रायः ।
 ततोब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागांतं कर्म कृत्वा । अग्न्याधेयदेवताभ्यः
 स्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभागाविद्वाज्याहुतीर्जुहोति ॥ त्वन्नो-
 अग्ने सत्वन्नोअग्ने इमम्मेवरुण तत्वायांभि ये ते शतमयाश्चाग्ने-
 उदुत्तमं भवतन्नइत्यष्टौ ॥ अग्न्याधेयस्य श्रौतस्य देवताः
 अग्निः पवमानोऽग्निः पावकोऽग्निः शुचिरदितिश्च अग्न्याधेयदेवताः
 ताभ्यः स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा यथाविधि प्रक्त्वा आज्यभागौ

आग्नेयसौम्यौ आधारपूर्वकौ हुत्वा आज्येन आहुतयोहोतव्याः ॥
 आज्याहुतयस्ता आज्याहुतीर्जुहोति ॥ त्वन्नो अग्रइत्यादिभिर्भवत-
 न्नइत्यंताभिरष्टभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचमष्टौ ॥ ननु अग्न्याधेयदेवताभ्यो-
 हुत्वा जुहोति इति वक्ष्यति तात्किमर्थमत्राग्न्याधेयदेवताभ्यइत्युक्तं ॥
 बह्वीनां देवतानां देवतात्वज्ञापनायेति चेत् । ननु बहुत्वमस्त्येव । कुतः
 इयं शंका ? पवमानादिविशेषणविशिष्टस्याग्नेरेकत्वात् । अग्निरेका
 अदितिर्द्वितीयेति द्वे एवाग्न्याधेयदेवते इति द्वयोरेव देवतात्वं
 माभूदिति पुनर्ग्रहणात् बह्वीनामेव देवतात्वं विशिष्टस्य देवतांत-
 रत्वमिति । इंद्रमहेन्द्राधिकरणे जैमिनीयैर्निर्णीतत्वात् आज्यभागाविष्टेति
 किमर्थं पुनर्वचनं आधारादीनां चतुर्दशानां क्रमेण पठिष्यमाणत्वात्
 उच्यते । आज्याहुतीनां किं स्थानमिति संशये आज्याहुतिस्थानवि-
 धानार्थं । अष्टग्रहणं तु मंत्रप्रतीकसंशयनिवृत्त्यर्थं । पुरस्तादेवमुप-
 रिष्ठात् स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्योहुत्वा जुहोति ॥ पुरस्ता
 त् । पूर्वं कस्य अग्न्याधेयदेवताहोमस्याष्टौ जुहोति यथा । एवमुपरि-
 ष्ठात् । एवं तथा त्वन्नोअग्रइत्यादिना क्रमेण उपरिष्ठात् ऊर्ध्वं जुहोत्यष्टौ
 किं कृत्वा काम्यः । अग्न्याधेयदेवताभ्यः ॥ पूर्वीक्ताभ्यः कस्य स्थाली-
 पाकस्य चरोः स्थालीपाकस्यावयवलक्षणा षष्ठी । स्विष्टकृते च ॥
 स्विष्टकृते चाग्नये ॥ अष्टर्चहोमांते स्थालीपाकस्य हुत्वा । चशब्दात् ॥
 अयास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातुविदइति ॥
 अयास्यग्नेर्वषट्कृतमित्यनेन मंत्रेणाज्याहुतिं जुहोति । ननु स्विष्टकृ-
 ते इति किमर्थमुक्तं । प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्या-
 ह्वविरिति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र चान्यस्य हविषः सद्भावात् ।
 प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः प्राप्तस्य स्विष्टकृद्धोमस्य उच्यते ॥ अयास्य-
 ग्नेरिति ॥ आज्याहुतेर्महाव्याहृतिभ्यः पूर्वं प्राप्तचर्थं ॥ बर्हिर्हुत्वा प्रा-
 श्नाति ॥ बर्हिः परिस्तरणार्थं अग्नौ प्रक्षिप्य प्राश्नाति

भक्षयति । अत्र प्राशनोपदेशसामर्थ्यात् प्राश्यमाकांक्षितं । तत्कि-
 हुतशेषः अन्यद्वा किञ्चित् । उच्यते । पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमोहु-
 त्वा शेषप्राशनमिति कात्यायनोक्तेः स्तुवेणावत्तस्य होमद्रव्यस्य
 सर्वस्य निषेधात् हुतशेषस्य प्राशनविधानात् सर्वेषामाहुतीनां
 होमद्रव्यं स्तुवेऽवशेषितं संस्त्रवत्वेन प्रसिद्धं पात्रांतरे प्रक्षिप्यते तत्प्रा-
 श्यमिति । ननु अकृते वैश्वदैवे त्वित्यादिवचनाद्वैश्वदेवात् प्राक् स्थाली-
 पाकानुष्ठानं प्राप्तं तत्र च संस्त्रवप्राशनं विहितं तत्कृत्वा कथं माध्याह्निके
 वैश्वदेवादिकर्मण्याधिकारइति चेत् । उच्यते । शेषप्राशनस्य कर्मांगत्वेन
 विधानात् अप्राशने च कर्मणो वैगुण्यात् नोत्तरकर्माधिकारनिवृत्तिः । बर्हि
 होमश्च विधानसामर्थ्याद्गन्याधानएव भवति नान्येषु कर्मसु । ततो
 ब्राह्मणभोजनं ॥ ॥ ततः समाप्ते कर्मणि ब्राह्मणभोजनं दद्यात्
 । ब्राह्मणभोजनमित्यत्र एकस्मै द्वाभ्यां बहुभ्योवा भोजनं ब्राह्मणभोज-
 नमिति समासस्य तुल्यत्वात् । एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते अर्थस्या
 नुष्ठितत्वात् एकस्यैव भोजनमिति युक्तं इति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥
 तत्रावसथ्याधानं करिष्यन् उक्तकालातिक्रमाभावे अग्न्याधानार्थोपदि-
 ष्टमासतिथिनक्षत्रवारादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपा-
 दः । स्वाचांतः सपत्नीकोगोमयोपलिप्ते शुचौ स्वासने उपाविश्य अद्ये-
 हेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाघास्यइति संकल्पं वि-
 धाय मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमे
 तु ॥ “ यावंत्यब्दान्यतीतानि निरग्रेर्विप्रजन्मनः । तावंति कृच्छ्राणि
 चरेद्दौम्यं दद्याद्यथाविधि” इतिवचनादतिक्रांतसंवत्सरसंख्यप्राजापत्य-
 रूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिनाचरित्वा तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दत्त्वा
 तदलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकमर्द्धं तदर्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनं वा
 अयुतगायत्रीजपं वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयान्य
 तमं विधाय हौम्यं सायंप्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तं

अतिक्रांतदिवसान् गणायित्वा ॥ ब्राह्मणेभ्योदद्यात् ॥ ॥ अथ वाक्यं ॥
 आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयायं ए-
 तावंति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये । तदशक्तौ प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन
 प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे एवमन्येष्वपि वाक्य
 मूहनीयं ॥ तद्यथा ॥ आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्वर्षनिर-
 ग्नित्वजनितदुरितक्षयाय प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यं
 एतावतीनां गवां मूल्यमिदमेतावत्सुवर्णं ब्राह्मणेभ्योहं संप्रददे तद्वत्प्रा-
 जापत्यप्रत्याम्नायत्वेनैतावतोब्राह्मणान् भोजयिष्ये । आवसथ्याधानमु-
 ख्यकालातिक्रांतैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावत्प्राजापत्यप्र-
 त्याम्नायत्वेन गायत्र्या एतावंत्ययुतानि जपिष्ये तद्वदेतावंति तिलाहु-
 तिसहस्राणि होष्यामीति । एवं कृतप्रायश्चित्तोहोमद्रव्यं दद्यात् ॥
 तद्यथा ॥ आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्दिनसंबन्धि सायंप्रा-
 तर्होमद्रव्यं एतावत्परिमाणं दधितंडुलयवानामन्यतमं ब्राह्मणेभ्योऽहं
 संप्रददे । तन्मूल्यद्रव्यमेतावत्परिमाणं वा हौम्यं दद्यादितिवचनात् ॥
 इतरपक्षाद्यादिकर्मद्रव्यदाननिवृत्तिः । छंदर्षिस्मरणं ॥ इषेत्वादि खं
 ब्रह्मांतं ॥ ततः स्वशाखाध्यायिनं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं गंधपुष्पमा-
 ल्यवस्त्रालंकारादिभिरभ्यर्च्य अमुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदममुकशा-
 खाध्यायिनमावसथ्याधानं करिष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्माणमेभि-
 श्रंदनपुष्पाक्षतवस्त्रालंकारैस्त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति तेन वाच्यं ।
 केचिद् ब्रह्माणं मधुपर्केणार्चयति । ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः प-
 त्न्या सहाहते वाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थांडिलमुपलिप्य
 पंचभूसंस्कारान् कृत्वा तं देशं वस्त्रे पिधाय ब्रह्मणा सह समृदं स्था-
 लीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतोवेदघोषमंगलगीतवाद्यादिभिर्जनितोत्साहो-
 वैश्यस्य बहुपशोर्गृहात् । सूत्रांतरमतेन । अंबरीषाद्बहुयाजिनो-
 ब्राह्मणस्य गृहाद्बहन्नपाकाद्ब्राह्मणमहानसाद्वा स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा

तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपंचभूसंस्कारसंस्कृते स्थंडिले प्राङ्मुख
उपविश्य आत्माभिमुखमग्निं निदध्यात् । इत्याहरणपक्षे ॥ आरण्यपक्षे
तु गृह्याग्न्याधानजातेच्छोयजमानः पुण्येहनि । “ अश्वत्थोयःशमीगर्भः
प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची चोर्ध्वगापि वा ॥
अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मध्ये चोत्तरारणिः । सारवद्धारवं चात्र
मोविली च प्रशस्यते ॥ संसक्तमूलोयः शम्याः सशमीगर्भ उच्यते ।
अभावे त्वशमीगर्भादाहरेदविलंबितः ॥ चतुर्विंशांगुला दीर्घा विस्तारे-
ण षडंगुला । चतुरंगुलमुत्सेधा अरणिर्याज्ञिकैः स्मृता ॥ मूलादष्टांगुलं
त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशांगुलं । अंतरं देवयोनिः स्यात्तत्र मध्योहु-
ताशनः ॥ मूर्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कंधरा चापि पंचमी । अंगुष्ठमात्राण्ये-
तानि द्व्यंगुष्ठं वक्षउच्यते ॥ अंगुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यंगुष्ठमुदरं तथा ।
एकांगुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्तिर्द्वौ च गुह्यकं ॥ ऊरू जंघे च पादौ च
चतुरस्यैकैर्यथाक्रमं । अरण्यवयवाह्येते याज्ञिकैः पारिकीर्त्तिताः ॥
यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिः सउच्यते । तस्यां योजायते बन्धिः
सकल्याणकृदुच्यते ॥ प्रथमे मंथने ह्येष नियमोनोत्तरेषु च । अष्टांगुलः
प्रमंथः स्याच्चात्रं स्याद्द्वादशांगुलं ॥ ओविली द्वादशैव स्यादेतन्म-
थनयंत्रकं । गौवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्धत्तमनं शुक्रं ॥ व्यामप्रमाणं
नेत्रं स्यात् तेन मध्योहुताशनः । चात्रबुध्ने प्रमंथात्रं गाढं कृत्वा
विचक्षणः ” ॥ इत्युक्तलक्षणमरण्यादिकं संपाद्य उक्तकाले माघादि
पंचमासानामन्यतमे मासे कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीद्वयह-
स्तानामृक्षाणामन्यतमर्क्षान्वितायां शुभायां तिथौ चंद्रशुद्धौ
गृह्याग्निमादधीत । मुख्यकालातिक्रमे तु एतावान् विशेषः ॥
उक्तविधिना कृतप्रायश्चित्तोदत्तहौम्यद्रव्यः स्नानादिपूर्वकं संकल्पा-
दिमातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धब्रह्मवरणाहतवासःपरिधानादि कृत्वा शा-
लायां यजमानउपविशति । तस्य दाक्षिणांगे पत्नी ॥ अथ ब्रह्मा

अरणी आदाय अधरारणिं पत्न्यै उत्तरारणिं यजमानाय दद्यात् ।
 तौ चावसथ्याग्निसाधनभूते इमे अरणी आवाभ्यां परिगृहीते तत्रे-
 यमधरा इयमुत्तरा । इदं चात्रं इयमोविली इमानि स्तुवादीनि पा-
 त्राणि परिगृहीतानीति परिगृहीतः ॥ ततोऽग्न्याधानदेशे शंकुं द्वा-
 दशांगुलं खादिरं चतुरंगुलमस्तकं निखाय तत्र रज्जुपाशं क्षिप्त्वा
 सार्द्धत्रयोदशांगुलरज्वतं शंकराले संवेष्ट्य प्रदक्षिणपरिभ्रामणेन
 परिलिख्य तत्र परिसमूहनादिपंचभूसंस्कारान् कृत्वा आच्छाद्य मंथन-
 मारभेत् । तद्यथा । प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोदगग्रा-
 मधरारणिं निधाय तत्पूर्वतउत्तरारणिं च अधरारण्यां उक्तलक्षण-
 मंथनप्रदेशे प्रमंथमूलं निधाय चात्राग्रे चोविलीमुदगग्रां च नेत्रेण
 चात्रं त्रिवेष्टयित्वा गाढं धृत्वा पश्चिमाभिमुखीपविष्टया पत्न्या मंथये-
 त् । यावदग्रेरुत्पत्तिः ॥ पत्न्यामंथनासामर्थ्ये अन्ये ब्राह्मणाः
 शुचयोमंथयन्ति । एवं यजमानासामर्थ्ये अन्योयंत्रं धारयति । ततो
 जातमाग्निं मृन्मये पात्रे शुष्कगोमयापिंडोपरिनिहिततूले सपूरीषं प्र-
 क्षिप्य संधुक्ष्य प्रज्वाल्य पूर्वसंस्कृते देशे आदध्यात् । तत्र ब्रह्मोप-
 वेशनादिदेवताभिधानपर्युक्षणांतं कृत्वा । स्तुवमादाय दक्षिणजा-
 न्वाच्यब्रह्मणान्वारब्धः प्रजापतये स्वाहेति मनसा ध्यायन् प्रांचमूर्ध्वं
 ऋजुं संततमाज्येन अग्रेरुत्तरप्रदेशे पूर्वाधारमाधारयति । इदं प्रजा-
 पतये इति त्यागं कृत्वा हुतशेषं पात्रांतरे प्रक्षिपेत् ॥ तथैवेन्द्राय
 स्वाहेति । अग्नेर्दक्षिणप्रदेशे उत्तराधारमिदामिन्द्रायेति त्यागं
 विधाय । अग्नये स्वाहेति अग्नेरुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे आग्नेयमाज्यभागं
 हृत्वा ॥ इदमग्नयइति द्रव्यं त्यक्त्वा ॥ तथैव सोमाय । स्वाहेति
 दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागं हृत्वा । इदं सोमायेति स्वत्वं त्य-
 जेत् ॥ समिद्धतमेवाग्निप्रदेशे आधाराद्याः सर्वाहुतीर्जुहुयात् ॥ अथा-
 ष्टर्चहोमः ॥ नान्वारंभः त्वन्नोअग्ने सत्वन्नोअग्नेइमग्ने वरुणतत्वायामि

ये ते शतमयाश्चाग्रउदुत्तमं भवतन्नइत्येताभिरष्टभिर्ऋग्भिः प्रत्यृच-
 मेकैकामष्टाज्याहुतीर्हुत्वा यथादैवतं स्वत्वत्यागं च कृत्वा । स्था-
 लीपाकस्य जुहुयात् । तद्यथा । त्वन्नोअग्रइति वामदेवऋषिस्त्रि-
 ष्टुषुष्टंदोग्रीवरुणौ देवते । प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ॥ सत्वामि-
 ति पूर्ववत् ॥ अयाश्चाग्रइतिप्रजापतिर्ऋषिर्विराट्छंदोग्रिदेवता ॥
 ये ते शतामिति शुनःशेषऋषिर्जगतीछंदः वरुणः साविता विष्णुर्विश्वे
 देवामरुतः स्वर्कादेवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ॥ उदुत्तममिति
 शुनःशेषऋषिस्त्रिष्टुब्वरुणः विष्णुक्रमेषु पाशोन्मोचने विनियोगः ॥
 त्वन्नोअग्रइत्यादि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा ॥ इदमग्रीवरुणाभ्यां ॥ सत्व-
 न्नोअग्रे सुहवोनएधि स्वाहा इदमग्रीवरुणाभ्यां इमम्मे वरुण चके स्वा-
 हा ॥ इति वरुणाय ॥ तत्वायामि प्रमोषीः स्वाहा ॥ इदं वरुणाय ।
 ये ते शतं वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशाविततामहांतः ॥ तेभिर्न्नोऽ
 अद्य सवितोतविष्णुर्विश्वे मुचंतु मरुतः स्वर्काः स्वाहा ॥ इदं वरुणाय
 ॥ सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्योदेवेभ्योमरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः ॥ केचिदिदं
 वरुणायेति ॥ अयाश्चाग्रेस्यनभिशस्तिपाश्चसत्यमित्वमयाअसि ॥
 अयानोयज्ञं वहास्ययोनोधेहि भेषजठःस्वाहा इदं जातेवेदोभ्यां ॥
 केचिदिदमग्निभ्यः । अथ स्थालीपाकेन चतस्त्राग्न्याधेयदेवताः ॥ अ-
 ग्रये पवमानाय स्वाहा ॥ इदमग्रये पवमानाय ॥ अग्रये पावकाय
 स्वाहा ॥ इदमग्रये पावकाय ॥ अग्रये शुचये स्वाहा ॥ इदमग्रये
 शुचये । अदित्यै स्वाहा ॥ इदमदित्यै ॥ इत्यग्न्याधेयदेवताभ्यः ॥
 ततः पूर्ववदाज्येनाष्टर्चहोमः ॥ ततोब्रह्मान्वारब्धः उत्तरार्द्धात् ॥ स्रु-
 वेण चरुमादाय अग्रये स्विष्टकृते स्वाहेति अग्रेरुत्तरार्धे जुहुयात् ॥
 इदमग्रये स्विष्टकृते ॥ अथानन्वारब्धआज्येन अयास्यग्नेर्वषट्कृतं य-
 त्कर्मणात्यरीरिचं देवागातुविदोगातुंबित्वागातुमित । मनसस्पतइमन्देव-
 यज्ञठःस्वाहा व्वातेधाः ॥ स्वाहा ॥ इदं देवेभ्योगातुविद्भ्यः ॥ इति

स्वत्वं त्यक्त्वा ॥ अथ ब्रह्मान्वारब्धः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वरिति क्रमेण प्रजापतिऋषिर्गायत्रीछंदोऽग्निर्देवता प्रजापतिऋषिरुष्णिक्छंदोवायु-
 देवता ॥ प्रजापतिऋषिरनुष्टुप्छंदः सूर्योदेवता व्याहृतिहोमे विनियोगः ।
 ॐ भूः स्वाहा ॥ इदमग्रये । इदं भूर्वा ॥ ॐ भुवः स्वाहा ॥ इदं वायवे
 ॥ इदं भुवइति वा ॥ ॐ स्वः स्वाहा ॥ इदं सूर्याय ॥ इदं स्व इति
 वा ॥ ॐ त्वन्नोअग्ने । सत्वन्नोअग्ने । अयाश्चाग्ने ये ते शतं । उदुत्तमं । पंच
 मंत्राः प्राजापत्यांतानवाहुतीर्हुत्वा बर्हिर्होमं च कृत्वा संस्त्रवं
 प्राश्याचम्य पवित्राभ्यां मुखं मार्जयित्वा पवित्रे अग्नौ प्रक्षिप्य
 प्रणीताअग्नेः पश्चिमतोनिनीय आसादितपूर्णपात्रवरयोरन्यतरस्य ब्रह्मणे
 दक्षिणात्वेन दानं कृत्वा एकब्राह्मणभोजनदानं ॥ तथा स्मृत्यंतरोक्तत्र-
 योविंशतिब्राह्मणभोजनं । अत्र मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः बर्हिर्होमः
 प्रणीताविमोकइत्येते चत्वारः पदार्थाः भाष्यकारमते गृह्यकर्मसु न
 भवन्ति वचनाभावात् । आवसथ्याधाने बर्हिर्होमोवचनाद्भवति ।
 इत्यावसथ्याधानं ॥ ततः मणिकाधानपंचमहायज्ञसायंप्रातर्होमनि-
 मित्तं च श्राद्धचतुष्कं तद्दिने एव कार्यं ॥ अथ पुनराधाननिमित्तानि
 लिख्यन्ते ॥ तत्र कृतावसथ्याधानौ पत्नीयजमानौ अग्निं परित्यज्य यदि
 ग्रामसीमामतीत्य वसेयातामेकां रात्रिं तत्र प्रातरागत्याग्निं मथित्वो-
 क्तविधिना ब्रह्मोपवेशनादि ब्राह्मणभोजनान्तमाधानं कुर्यात् । तत्र
 होमलोपे तु एकतंत्रेण सायंप्रातर्होमं कुर्यात् बहुहोमलोपेप्येवं । अथ
 यदि कृताधानोयजमानः प्रजार्थी कामार्थी चोद्धहेत्तत्र अन्ये अरणी
 संपाद्य प्रातर्होमं विधाय दिवा विवाहं कृत्वा आचतुर्थीकर्मणोहोमं-
 त्यक्त्वा तदंते अतिक्रान्तहोमद्रव्यं दत्त्वा पंचमेऽहनि पुनराधानं यथो-
 क्तमित्येकः पक्षः । प्रातर्होमं कृत्वा दिवा विवाहं संपाद्य सद्यः चतुर्थी-
 कर्म च कृत्वा तद्दिनएवावसथ्याधानमिति द्वितीयः पक्षः ॥ अत्रपक्ष-
 द्वयेऽपि पूर्वारण्योः स्फोटितयोरवसथ्ये दहनं अन्यारण्योराधानं पात्रा-

णि तान्येव यत्तु छंदोगपरिशिष्टे । “सदारोयः पुनर्द्वारान् कथंचित् कारणांतरात् । यद्दृच्छेदाग्निमान् कर्त्तुं क्व होमोऽस्य विधीयते । स्वेऽग्नावेव भवेद्धोमोलौकिके न कदाचन । नह्याहिताग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥” इतिपुनराधानाभावप्रतिपादनं तच्छंदोगविषयं अनेकपत्नीकस्यैकस्याः पत्न्यामरणे अराणिपात्रैः सहावसथ्येन तां दाहयित्वा शौचांते पुनराधानं । एकपत्नीकस्य तु पत्नीमरणे कृतविवाहस्य चतुर्थीकर्मानंतरं पुनराधानं अग्रावुपशांते होमकालद्वयातिक्रमे गृहपतौ प्रोषिते प्रमादात् पत्न्याग्रामांतरवासे तथा गृहस्थिते यजमाने पत्न्याः प्रवासे प्राग्घोमकालादनागमने पुनराधानं ॥ केचित्तु ज्येष्ठायामग्निसंनिधौ तिष्ठत्यामन्यासां पतिसहितानां केवलानां वा कार्यवशाद्ग्रामांतरे स्थितानां पत्यौ वा अग्निसन्निधौ तिष्ठति सर्वासां पत्नीनां ग्रामांतरगमनेनाग्निनाशइत्याहुः ॥ तथा पत्न्याअग्निं विना समुद्रगानद्यतिक्रमे भर्तृरहितायाश्चाग्निना सहितायाः भयं विना सीमातिक्रमे कर्मार्थाहरणादन्यत्र शकटं विना शम्यापरासादूर्ध्वं त्रिरुच्छ्रसतः प्रत्यक्षाग्निहरणे मथ्यमानस्य दृष्टस्याग्नेर्मथनयंत्रोत्थापनादूर्ध्वनाशे ॥ संवत्सरमेकं यजमानस्य होमाकरणे प्राजापत्यब्रह्मकूर्चयोरन्यतरप्रायश्चित्ताचरणादूर्ध्वं पत्न्याश्च पादकृच्छ्राचरणात्पुनर्विवाहवदाधानं ॥ उदकेनाग्न्युपशमने शिक्वेनाग्न्युद्वाहने प्रत्यक्षस्यारणिसमारूढस्य वाग्नेः एकनामधेयशतयोजनगामिनदीयोजनाधिकगामिनदीसन्तरणे वा सर्वत्र सीमातिक्रमणे आद्यंतसीमातिक्रमणे वा पत्नीयजमानयोरन्वारंभाभावे सूकरगर्हभकाकमृगालश्वकुक्कुटमर्कटशूद्रांत्यजमहापातकिशवसूतिकारजस्वलारेतोमूत्रपूरीषमेदोश्रुश्वेशमशोणितपूयास्थिमांसमज्जासुराप्रभृतिभिरमेध्यैः प्रत्यक्षस्यारणिसमारोपितस्य वाऽग्नेः स्पर्शं त्रीन्पक्षान्निरंतरं पक्षहोमकरणे पुनराधानं तथाग्नेरपहरणे प्रादुष्करणादूर्ध्वं पूर्वं वा शांतेऽग्नौ मथने प्रारब्धेऽग्निजन्माभावे लौ-

किकाग्निब्राह्मणदक्षिणहस्ताजादक्षिणकर्णकुशस्तंबजलानामन्यतमेऽग्नि-
स्थानेऽप्रकल्पिते सूर्यास्तमये उदये वा जाते पुनराधानं ॥ अग्निनाश-
भ्रांत्या अग्निं मथित्वा पूर्वाग्निं दृष्ट्वा मथिद्वर्माग्निं ॥ अर्थं ते योनि-
रितिमंत्रेणारण्योः समारोप्य पूर्वैर्गौ होमादिकं विदध्यात् । यदा
तु लौकिकाग्न्याद्यन्यतमं निधाय होमं कृत्वा मंथने प्रारब्धे द्विती-
यहोमकालात्तृतीयाद्वा अग्नेर्जन्माभावस्तदा पुनराधानं ॥ आरोपि-
ताग्न्योररण्योर्नाशे एकस्यावा पुनराधानं ॥ असमारोपितयोस्तु
एकतरविनाशे द्वितीयां छित्वा मंथनं । नष्टायाः प्रतिपत्तिरावसथ्ये
दाहः ॥ यदा पुनर्जंतुभक्षणेन मंथनेन वा मंथनायोग्ये भवतस्तदा
न्येअरणी गृहीत्वा दर्शपक्षादिकर्म निर्वर्त्य जीर्णमरणिद्वयं शकलीकृत्य
तस्मिन्नग्नौ प्रज्वाल्य दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिं सव्यहस्तेनाधरा-
रणिं गृहीत्वा दीप्तेर्गौ धारयन् ॥ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रविशस्व योनि-
मन्यां देवयज्यां वोढ्वे जातवेदः । अरण्या अरणिमनुसंक्रमस्व जी-
र्णां तनुमजीर्णया निर्णुदस्व ॥ अयं ते योनिर्ऋत्वियइत्येतौ मंत्रौ
जपित्वा मंथनयंत्रं निधायान्नि मथित्वा भूसंस्कारपूर्वकं स्थाने निधाय
पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्यानादिष्टहोमं कुर्यात् ॥ अथ पक्षहोमवि-
धिः ॥ तत्र यजमानस्य आमयादिनिमित्ते रोगार्त्तावध्वगमने राष्ट्रभ्रंशे
धनाभावे गुरुगृहवासे । अन्यास्वपि भयाद्यापत्सु होमानां समासो
भवति ॥ तद्यथा ॥ प्रतिपदि सायंकालआहुतिपरिमाणं होमद्रव्यं
चतुर्दशकृत्वएकस्मिन् पात्रे कृत्वा ॥ अग्नये स्वाहेति हुत्वा पुनस्तथै-
व चतुर्दशकृत्वोहोमद्रव्यं गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात् ॥
एवमेव होमद्रव्यं चतुर्दशकृत्वएकस्मिन् पात्रे कृत्वा सूर्याय स्वाहेति
प्रातर्हुत्वा पुनस्तथैव चतुर्दशकृत्वोहोमद्रव्यं गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति
जुहुयात् ततोदक्षिणेन पाणिना प्रागग्रामुत्तरारणिं गृहीत्वा सव्येनाधरार-
णिमग्नेरुपरि धारयन् अयं ते योनिरितिमंत्रेणाग्निं समारोप्यारणी धारयेत्

॥ अथ पौर्णमास्याममावास्यायां वा प्राप्तायां प्रातररण्योरग्निं निर्मथ्य कुंडे निधायवसरप्राप्तं वैश्वदेवादिकं कर्म विधाय सायंकाले सायंहोमं प्रातःकाले प्रातर्होमं हुत्वा पक्षादिहोमं कुर्यात् । एतावतापि कालेन यद्या पन्न निवर्त्तते तदा उक्तविधिना पुनः पक्षहोमान् कुर्यात् । तृतीये पक्षे तु आपदनुवृत्तावपि न पक्षहोमविधिः किं तु रुच्छ्रेणापि पृथगेव सायं प्रातर्होमान् विदध्यात् । ततोऽप्यापदनुवृत्तौ पुनरुक्तविधिना पक्षे पक्षे होमसमासं कुर्यात् । न तु तृतीये पक्षे । एवं यदैवापन्नमित्तं तदादि औषवसस्थ्याहप्रातर्होमपर्यंतानां । होमानां समासं कुर्यात् । न पक्षांतरगतानां । कठश्रुतिपक्षे तु । न पक्षद्वयमेव पक्षहोमनियमः । अपि तु आपदनुवृत्तौ यावदापन्नवृत्तिस्तावत्प्रतिपक्षमुक्तप्रकारेण निरंतरं पक्षहोमान् समस्येदित्येकः प्रकारः । प्रकारांतरं तु सायंकाले समिदाधानपर्युक्षणानंतरं आहुतिपरिमाणं होमद्रव्यं अग्रये स्वाहेति हुत्वा पुनस्तथैव सूर्याय स्वाहेति हुत्वा आहुतिद्वयपर्याप्तं होमद्रव्यमादाय प्रजापतये स्वाहेति सकृज्जुहुयात् । इति सायंप्रातस्तनयोः समासं यावदापदमाचरेत् । यदा तु आपदोगुरुत्वं भवति तदा सायं होमैरेव अनेन विधिना प्रातर्होमानां समासं कुर्यात् । एवं पक्षहोमसमासे कृते यद्यंतराले आपन्नवृत्तिः तदा प्रत्यहं सायंप्रातर्होमानहुतानपि जुहुयात् नवेति कठाआमनंति । एते च होमसमासाः सायमुपक्रमाः प्रातरपवर्गाइत्युत्सर्गाः । आपद्विशेषे तु प्रातरुपक्रमाः सायमपवर्गाः । पूर्वाह्णापराह्णादिकालानपेक्षाअपि बोद्धव्याः । यतः तत्रापत्कालपुरस्कारेणैव होमसमासोपक्रमोयुज्यते । अपराह्णे पिंडपिटयज्ञः । पिंडपिटयज्ञपद्धतिर्लिख्यते ॥ अमावास्यायामपराह्णे श्राद्धपाकाद्वैश्वदेवं पात्रनिर्णेजनांतं विधाय प्राचीनावीती नीर्वां बध्ना दक्षिणाभिमुखोऽग्निसान्निधावुपाविश्याद्य पिंडपिटयज्ञेनाहं यक्ष्ये । तत्राग्निं कव्यवाहनं सोमं पिटमंतं । अमुकगोत्रान् यजमानपिटपितामहप्रपि-

तामहान् । अमुकामुकशर्मणः ब्रीहिमयैः पिंडैर्यक्ष्यइति प्रतिज्ञायाग्ने-
यादिदक्षिणांतं दक्षिणाग्नेः कुशैराग्निं परिस्तीर्य पात्राणि सादयेत्
पश्चादग्नेर्दक्षिणसंस्थानि । तत्र स्तुचं कृष्णाजिनं चरुस्थालीमुखूलं
मुसलं शूर्पमुदकं आज्यं मेक्षणं स्फ्यं उदपात्रं सकृदाच्छिन्नानि ब्रीहीन्
सूत्राणि चेति । ततोऽग्निमपरेणापूर्णां स्तुचं ब्रीहीन् गृहीत्वोत्तरतोऽग्नेः
कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय ब्रीहीनुलूखले निक्षिप्य मुसल-
मादाय तिष्ठन् दक्षिणामुखस्त्रिकृत्वोऽवहन्यात् । यावद्बहुब्रीहयो-
वितुषाभवन्ति । ततः शूर्पेण निष्पूय पुनरुलूखले निक्षिप्य सकृत्फली-
कृत्य पुनः शूर्पे कृत्वा निष्पूय सोदकायां चरुस्थाल्यां तंदुलानोप्याग्रा
वधिश्चित्याप्रदक्षिणं मेक्षणेन चालयित्वेषाच्छ्रितं चरुं श्रपयेत् । शृतमा-
सादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणतउद्वास्य पूर्वेणाग्निमुत्तरतआनीय स्था-
पयेत् । ततः सव्यं जान्वाच्य मेक्षणेन चरुमादायाग्नये कव्यवाहनाय
स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमग्नये कव्यवाहनायेति त्यागं विधाय
पुनर्मेक्षणेन चरुमादाय सोमाय पितृमते स्वाहेति हुत्वा इदं-सो-
माय पितृमतइति त्यागं विधाय मेक्षणमग्नौ प्रास्याग्नेर्दक्षिणतः
पश्चाद्वा दक्षिणाभिमुखउपविश्य सव्यं जान्वाच्योपलिप्य स्फ्येनापहता-
असुरारक्षार्थं-सि वेदिषदइति दक्षिणायतां लेखामुच्छिख्योदकमुपस्पृ-
श्य येरूपाणित्युल्मुकं लेखाग्ने निधाय पुनरुदकमुपस्पृश्योदपात्रमा-
दाय पितृतीर्थेन लेखायाममुकगोत्राऽस्मत्पितरमुकशर्मन् अवनेनिक्ष्वेत्ये-
वं पितामहप्रपितामहयोरवनेजनं दत्वोपमूलर्थां सकृदाच्छिन्नानि दक्षिणा
ग्राणि लेखायामास्तीर्य तत्रावनेजनक्रमेणामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्
एतत्तेन्नं स्वधा नम इति पिंडं दत्वा इदं पित्रे इति त्यागं विधायैवं
पितामहप्रपितामहाभ्यां प्रत्येकं पिंडं दत्वात्रपितरइत्यर्द्धं जपित्वा
पराङ्मुख्य वायुं धार्यात्तमनाउदङ्मुखआसित्वा तेनैवावृत्यामी मदंते-
त्यर्द्धं जपित्वा पूर्ववदवनेज्य नीवीं विमृज्य नमोवइति प्रति-

मंत्रमंजलिं करोति गृहान्नइत्याशिषं प्रार्थयैतद्इति प्रतिपिंडं
सूत्राणि दत्वोर्ज्जमिति पिंडेष्वपोनिषिच्य पिंडानुत्थाप्य स्थाल्या-
मवधायवाजिघ्रति । सकृदाच्छिन्नान्यग्रौ प्रास्योल्मुकं प्रक्षिप्योदकं
स्पृष्ट्वाचम्य पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धमारभेदिति पिंडपितृयज्ञः ॥ “क्षुत्तृ-
ड्भ्यां क्रोधसंयुक्तोहीनमंत्रोजुहोति यः । अप्रवृद्धे सधूमे वा सौंधः
स्यादन्यजन्मनि ॥ स्वल्पे रूक्षे सस्फुलिंगे वामावर्त्ते भयानके ।
अर्द्धकाष्ठैश्च संपूर्णे फूत्कारवति पावके ॥ कृष्णाचिषि सुदुर्गंधे
तथा लिहति मेदिनी । आहुतीर्जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशोभवेत्ध्रुवं” ।
इदं ब्रह्मपुराणे । इतिहरिहरभाष्ये द्वितीया कंडिका ॥ २ ॥

षडर्ध्याभवंत्याचार्यऽऋत्विग्वैवाह्योराजा प्रियः
स्नातकइति ॥ १ ॥ प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ २ ॥
यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः ॥ ३ ॥ आसनमाहार्याह सा-
धु भवानास्तामर्चयिष्यामोभवन्तमिति ॥ ४ ॥
आहरन्ति विष्टरं पाद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनी-
यं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कार्ठस्ये कार्ठ-
स्येन ॥ ५ ॥ अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि ॥ ६ ॥
विष्टरं प्रतिगृह्णाति ॥ ७ ॥ वर्षमोस्मि समानाना-
मुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभितिष्ठाभि योमा क-
श्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति ॥ ८ ॥ पादयोरन्यं
विष्टरआसीनाय ॥ ९ ॥ सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं
प्रक्षालयति ॥ १० ॥ ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथमं ॥११॥
विराजोदोहोसि विराजोदोहमशीयमधि पाद्यायै वि-

राजोदोहइति ॥ १२ ॥ अर्घ्यं प्रतिगृह्णात्यापः स्थ-
 युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नुवानीति ॥ १३ ॥ नि-
 नयन्नभिमंत्रयते समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिम-
 भिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरामापरासेचिमत्पय-
 इति ॥ १४ ॥ आचामत्यामागन्यशसा सठं सृज-
 वर्चसा तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूना-
 मरिष्टिं तनूनामिति ॥ १५ ॥ मित्रस्य त्वेति मधु-
 पक्कं प्रतीक्षते ॥ १६ ॥ देवस्यत्वेति प्रतिगृह्णाति
 ॥ १७ ॥ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया
 त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्यायानशने यत्तथाविद्धं
 तत्ते निष्कृन्तामीति ॥ १८ ॥ अनामिकांगुष्ठेन च
 त्रिर्निरुक्षयति ॥ १९ ॥ तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्म-
 धुनोमधव्यं परमठं रूपमन्नाद्यं ॥ तेनाहं मधुनोम-
 धव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमोमधव्योन्नादो-
 सानीति ॥ २० ॥ मधुमतीभिर्वा प्रत्यूचं ॥ २१ ॥
 पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरतऽआसीनायोच्छिष्टं दद्यात्
 ॥ २२ ॥ सर्वं वा प्राश्नीयात् ॥ २३ ॥ प्राग्वा सं-
 चरे निनयेत् ॥ २४ ॥ आचम्य प्राणान्त्संमृशति
 वाङ्मंऽआस्ये नसोः प्राणोऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं
 बाह्वोर्बलमूर्वोरोजोरिष्टानि मंगानि तनूस्तन्वा मे स-

हेति ॥ २५ ॥ आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति
 त्रिः प्राह ॥ २६ ॥ प्रत्याह । माता रुद्राणां दुहिता
 वसूनार्ठः स्वसाऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनु-
 वोचश्चिकितुषे जनाय मागामनागामदितिं वधिष्ट ।
 मम चामुष्य च पाप्मानर्ठः हनोमीति यद्यालभेत
 ॥ २७ ॥ अथ यद्युत्सिसृक्षेन्मम चामुष्य च पाप्मा
 हतः उमुत्सृजत तृणान्यत्विति ब्रूयात् ॥ २८ ॥ न-
 त्वेवामार्ठः सोर्षः स्यात् ॥ २९ ॥ अधियज्ञमधिवि-
 वाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥ ३० ॥ यद्यप्यसकृत्संव-
 त्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्याएवैनं याजयेयु-
 र्नाकृतार्घ्याइति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

षडर्घ्याभिवांति ॥ षट्पुरुषाअर्घ्याभिवांति अर्घार्हाभवंतीति
 शेषः । के ते ॥ आचार्यऋत्विग्वैवाह्योराजा प्रियः स्नानत-
 क इति ॥ आचार्यउपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकः । ऋत्विक् श्रौतस्मा-
 र्त्तादिकर्मार्थं वृतोब्रह्मादिः । वैवाह्योवरः । राजा अभिषेकादिगुणवान्
 प्रजापालनेऽधिकृतः क्षत्रियः । प्रियउत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा
 सखा । स्नातकः ब्रह्मचर्यात्समावृत्तः आचार्यस्याव्योर्नान्यस्य । तथा
 च मनुः । “तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः । स्रग्विणं
 तल्पआसीनमर्चयेत्प्रथमं गवेति” ॥ इत्येते ॥ प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥
 प्रतिसंवत्सरमागतानेताद् आचार्यादीन् अर्घेण पूजयेयुः । नार्वाक् ॥
 यक्ष्यमाणास्तृत्विजः ॥ यक्ष्यमाणाः यज्ञं करिष्यंतोयजमानाः
 ऋत्विजः याजकान् तु पुनः अर्हयेयुरित्यनुषंगः । न प्रतिसंवत्सर-

नियमः । कथमर्हयेयुरित्यपेक्षायामाह ॥ आसनमाहार्याह साधु
भवानास्तामर्चयिष्यामो भवंतमिति ॥ आसनं वारणादि दारुमयं
पीठादि । आहार्यं अनुचरैरानाय्य आह ब्रवीति अर्चकः किमिति ।
एवं कथं भवान् पूज्यः साधु सुखं यथा भवति तथा आस्तां तिष्ठतु ।
अर्चयिष्यामः पूजयिष्यामो भवंतमर्चनीयं यावत् । अर्चयिष्यामइति बहु-
वचनं भार्यापुत्रादिसर्वगृह्यापेक्षं । तथा च श्रुतिः । “यत्र वा अर्हन्नागच्छ-
ति सर्वगृह्याइव वै तत्र चेष्टयंतीति” ॥ आहरंति विष्टरं पाद्यं पादार्थ-
मुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कार्ठ.स्ये कार्ठ.
स्येन ॥ आहरंति आनयंति यजमानपुरुषाः । विष्टरादिमधुपर्कपर्यंताभ्य
र्हणोपकरणानि तत्र विष्टरं पंचविंशतिदर्भतरुणमयं कूर्चं । पाद्यं पद्मचा-
माक्रमणीयं उक्तलक्षणं द्वितीयं विष्टरं । पादार्थमुदकं पादप्रक्षालनार्थं
ताम्रादिपात्रस्थं जलं सुखोष्णं । अर्घं गंधपुष्पाक्षतकुशतिलशुभ्र-
सर्षपदधिदूर्वान्वितं सुवर्णादिपात्रस्थमुदकं । आचमनीयं आचमनार्थं
कमंडलुसंभृतं जलं । मधुपर्कं दधिमधुघृतं कांस्यपात्रे कृतं अपरेण
कांस्यपात्रेणाच्छादितं ॥ अन्यस्त्रिस्त्रिःप्राहविष्टरादीनि ॥ अन्यः
अर्चकादपरः विष्टरोविष्टरोविष्टर इत्येवमेकैकां त्रिस्त्रिः त्रींस्त्रीन्वारान्
ब्रूयात् विष्टरप्रभृतीन् पाद्यपादार्थोदकाऽर्घ्याचमनयिमधुपर्कात् ॥ विष्टरं
प्रतिगृह्णाति ॥ प्रत्यङ्मुखेन यजमानेन तिष्ठता दत्तं आसनात्पश्चिमे
प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नर्घ्यः पूर्वोक्तलक्षणं विष्टरं तूर्णान् पाणिभ्यामुदगग्रमा-
दत्ते ॥ वष्मोस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभिति-
ष्ठामि योमा कश्चाभिदासतीसिनमभ्युपविशति ॥ वष्मोस्मीति
मंत्राति एनं विष्टरमुदगग्रमासने निधायाभ्युपविशति ॥ पादयोरन्यं
विष्टरआसीनाय ॥ विष्टरे आसीनायार्घ्यायान्यं विष्टरं यजमानः
पूर्ववद्ददाति सच्च तं पूर्ववत् प्रतिगृह्य प्रक्षालितयोः पादयोरधस्ताद्-
ष्मोस्मीत्यनेन मंत्रेण निदधाति ॥ सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षा-

लयति ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथमं ॥ ततोऽन्येन पाद्यमिति त्रिरुक्ते यजमानार्पितं पाद्योदकमादाय वामं चरणं प्रक्षाल्य इतरं प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्घ्यः । यदि ब्राह्मणोर्घ्यः स्यात्तदा प्रथमं दक्षिणं प्रक्षाल्य वामं प्रक्षालयति ॥ विराजोदोहोसि विराजोदोहमशीय मायि पाद्यायै विराजोदोहइति ॥ विराजोदोहोसीत्यावृत्तेन मंत्रेण ॥ अर्घ्यं प्रतिगृह्णाति ॥ ततोर्घ्यइत्येतत्रिरुक्ते यजमानदत्तमर्घं ॥ आपस्थयुष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नुवानीति ॥ आपस्थ युष्माभिरित्यनेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति ॥ निनयन्नभिमंत्रयते समुद्रं वइति ॥ प्रतिगृहीतमर्घं शिरसाभिवंद्य निनयन् भूमौ प्रवाहयन् अभिमंत्रयते समुद्रं व इतिमंत्रेण ॥ आचामत्यामागन्इति ॥ ततआचमनीयमिति त्रिरन्योक्ते यजमानेन दत्तमाचमनीयं प्रतिगृह्याऽमागन्यशसेत्यनेन मंत्रेणाचामति सकृत्प्राश्नाति जलं । ततः स्मार्त्तमाचमनं करोति एवं सर्वत्र ॥ मित्रस्यत्वोति मधुपर्कं प्रतीक्षते ॥ ततोमधुपर्कइति त्रिरन्योक्ते यजमानदत्तं मधुपर्कं दक्षिणहस्तेन प्रतिगृह्णाति । सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानाभिकया त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्येति । तं मधुपर्कं वामहस्ते निधाय दक्षिणस्य पाणेः अनाभिकांगुल्या त्रिवारमालोडयति नमः श्यावास्येति मंत्रेण ॥ अनाभिकांगुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ॥ अनाभिका च अंगुष्ठश्च अनाभिकांगुष्ठं तेन त्रिवारं निरुक्षयति पात्राद्बहिर्निर्गमयति चकारात्प्रतिसंयमनं निरुक्षणं । तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनोमधव्यमिति ॥ तस्य मधुपर्कस्य एकदेशमेकदेशमादाय यन्मधुनोमधव्यमित्यादिना मंत्रेण सकृत्प्राश्य पुनरनेनैव मंत्रेण उच्छिष्ट एव द्वितीयं प्राश्य तृतीयं प्राश्नाति ॥ मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचं ॥ मधुव्वाताइति तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं प्रतिमंत्रं वा पूर्ववन्निः प्राश्नाति ॥ पुत्रायांतेवासिने वोत्तरतआसीनायोच्छिष्टं दद्यात् सर्वं वा प्राश्नीयात् प्राग्वा संचरे निनयेत् ॥ मधुपर्कस्य शेषप्रतिपत्तिमाह । पुत्राय सूनवे अंतेवासिने उप-

नयनप्रभृतिविद्यार्थित्वेन आचार्यकुलवासिने शिष्याय वा । कथंभूताय
उत्तरतआसीनाय उच्छिष्टं प्राशितशेषं मधुपर्कं प्रयच्छेत् । अथ
वा सर्वं भक्षयेत् । यद्वा प्राक् पूर्वस्यां दिशि असंचरे जनसंचारव-
र्जिते देशे त्यजेत् । अत्र पूर्वापूर्वासंभवे उत्तरोत्तरां प्रतिपत्तिं कुर्या-
त् ॥ आचम्य प्राणान् संमृशति वाङ्म आस्ये ॥ इत्यादिभिर्मंत्रैः ।
तद्यथा । आचमनं सकृन्मंत्रेण । ततस्त्रिराचम्य एवं सर्वत्र स्मार्त्तमा-
चमनं कृत्वा प्राणान् इंद्रियाणि संमृशति सजलमालभते । तद्यथा ।
आस्येस्त्विति मुखं कराग्रेण नसोर्मेप्राणोस्त्विति तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां युगप-
द्दक्षिणादिनासारंग्रे । अक्षणोर्मे चक्षुरस्त्विति अनामिकांगुष्ठाभ्यां युग-
पच्चक्षुषी । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति मंत्रावृत्या दक्षिणोत्तरौ कर्णौ ।
बाहोर्मे बलमस्त्विति कर्णवद्बाहू । ऊर्वोर्मे ओजोस्त्विति युगपद्दस्ते-
नोरू । अरिष्टानि मंगानि तनूस्तन्वा मे सह संत्विति शिरःप्रभृतीनि
पादांतानि सर्वाण्यंगान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालभते । आचांतोदकाय
शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ॥ आचांतमुदकं येन सआचांतोदकस्त-
स्मै अर्घ्याय शासं खड्गं गृहीत्वा यजमानः । गौर्गौर्गौः आलभ्यतामिति
प्राह ब्रवीति । ततोर्घ्यः प्रत्याह ॥ मातारुद्राणां दुहिता वसूनां
स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुवोचञ्चिकितुषे जनाय
मागामनागामदितिं वधिष्ट । मम चामुष्य च पाप्मानं हनो-
मीति यद्यालभेत । ततोर्घ्यः ॥ मातारुद्राणामित्यादिवधिष्टेत्यंतं मंत्रं
पठित्वा मम चामुकशर्मणोयजमानस्य च पाप्मानं हनोमीति पठति यदि
गामालभेत ॥ अथ यद्युत्सिसृक्षेत् ॥ अथवा अर्घ्योयदि गामुत्सृष्टामेच्छेत्
तदा मम चामुकशर्मणोयजमानस्य च पाप्मा हतः ॥ उमुत्सृजत तृणान्य
त्विति ब्रूयात् ॥ उमित्यंतं उपांशु पठित्वा उत्सृजत तृणान्यत्विति
ब्रूयात् इत्यंतमुच्चैः ॥ नत्वेवामार्थः सोर्घः स्यात् ॥ तु शब्दः पक्षव्यावृ-
त्तौ । अर्घः अमांसः पश्वालंभवर्जितो नैव भवेत् । अत्र यद्यालभेत ।

यद्युत्तिसृक्षेदित्यनेन सूत्रेण गवालंभस्यविकल्पं विधाय नत्वेवामार्-
 ठ.सइत्यनेन गवालंभनमर्घमात्रे नियमेन विधत्ते तथा च सति द्वयोः
 स्मृत्योर्विरोधे अप्रामाण्ये प्राप्ते व्यवस्थामाह ॥ अधियज्ञमधिविवाहं
 कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥ अधियज्ञं यज्ञे अधिविवाहं विवाहे । कुरुत
 विदधत गवालंभं पाप्मानं हनोमीत्यस्याति इत्येवं वदेत् । अन्यत्र
 पाप्मा हतइति । पाप्मानं.हनोमीति वा विकल्पः । नान्यत्रेति
 भावः । यद्यप्येवं मधुपर्के गवालंभआचार्येणोक्तः तथापि अस्वर्ग्य-
 त्वाद्धोकविद्विष्टत्वाच्च कलौ न विधेयः । “अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं
 धर्ममप्याचरेन्नत्विति ” याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु निषेधदर्शनात् ॥ यद्यप्य-
 सकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृताध्व्याएवैनं याजयेयुर्नाकृता-
 ध्व्याइति श्रुतेः ॥ यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य संवत्सरे असकृत्पुनः पुनः
 सोमेन ज्योतिष्टोमादिना यजेत् तदापि एनं सोमयाजिनं कृतमर्घ्यं
 कृतोर्घोयेषां ते कृताध्व्याएवं संतः याजयेयुर्यज्ञं कारयेयुः । न अकृता-
 ध्व्यायाजयेयुरिति श्रुतिवचनात् । सोमेन यजेतेत्यनेन सोमयागार्थमेव
 वृताद्भवति त्विजः अध्व्याइति गम्यते न यागान्तरार्थं ॥ इति हरिहर-
 भाष्ये तृतीया कंडिका ॥ ३ ॥

चत्वारः पाकयज्ञाहुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशितइ-
 ति ॥ १ ॥ पंचसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकर-
 णउपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयनइति ॥ २ ॥
 उपलिप्तऽउद्धृतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय ॥ ३ ॥ नि-
 र्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ ४ ॥ उदगयनआपूर्यमाणपक्षे
 पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृहीयात् ॥ ५ ॥ त्रिषु
 त्रिषूत्तरादिषु ॥ ६ ॥ स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां

वा ॥ ७ ॥ तिस्रोब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण ॥ ८ ॥
 द्वे राजन्यस्य ॥ ९ ॥ एका वैश्यस्य ॥ १० ॥ सर्वे-
 षाठ्शूद्रामप्येके मंत्रवर्जं ॥ ११ ॥ अथैनां वासः
 परिधापयति जरां गच्छ परिधत्स्व वासोभवाकृष्टी-
 नामभिः शस्तिपावा शतं च जीव शरदः सुवर्चरयिं
 च पुत्राननुसव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासइ-
 ति ॥ १२ ॥ अथोत्तरीयं । याअकृतन्न वयं याअत-
 न्वत याश्च देवीस्तंतूनभितोततंथ । तास्त्वा देवी-
 र्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासइ-
 ति ॥ १३ ॥ अथैनौ समंजयति । समञ्जन्तु वि-
 श्वेदेवाः समापोहृदयानि नौ । सम्मातरिश्वा संधा-
 ता समुदेष्ट्री दधातुनाविति ॥ १४ ॥ पित्रा प्रत्ता-
 मादाय गृहीत्वा निष्क्रामति । यदैषि मनसा दूरं
 दिशोऽनुपवमानोवा । हिरण्यपर्णोवै कर्णः सत्वा-
 मन्मनसां करोत्वित्यसाविति ॥ १५ ॥ अथैनौ
 सर्माक्षयति । अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशु-
 भ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवकामास्योनाशन्नो-
 भवद्विपदे शं चतुष्पदे । सोमः प्रथमोविविदे गं-
 धर्वोविविदउत्तरः । तृतीयोऽअग्निष्ठे पतिस्तुरीयस्ते
 मनुष्यजाः । सोमोऽददद्गंधर्वाय गंधर्वोऽदददग्नये ।

रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमां । सा नः
पूषा शिवतमा मे रयसा नऽऊरू उशती विहर ।
यस्यामुशंतः प्रहराम शेषं यस्यामुकामाबहवो नि-
विष्टघाऽइति ॥ १६ ॥ ४ ॥

चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ पच्यते श्रप्यते ओदनादिकमस्मिन्निति
पाकोगृह्याग्निः तस्मिन् पाके नान्यत्रेति भावः । पाके यज्ञाः पाक-
यज्ञाः यतः “वैवाहिकेग्रौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि । पंचयज्ञविधानं
च पक्त्तिं चान्वाहिकीं गृही ” इति मनुना दैनंदिनपाकोगृह्येग्रौ स्मर्यते
ते चत्वारः चतुर्विधा भवन्ति कथं ॥ हुतोहुतः प्रहुतः प्राशितइति ॥
तत्र हुतः होममात्रं यथा सायंप्रातर्होमः । अहुतः होमबलिरहितं
कर्म यथा स्रस्तरारोहणं । प्रहुतोयत्र होमोबलिकर्मभक्षणं च ।
यथा पक्षादिकर्म । प्राशितः यत्र प्राशनमात्रं न होमो न बलिः ।
यथा सर्वासां गवां पयसि पायसश्रपणानंतरं ब्राह्मणभोजनमित्थं
चतुर्विधः ॥ पंचसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने
केशांते सीमंतोन्नयने ॥ पंचसु संस्कारकर्मसु बहिः शालायां गृहा-
द्बहिः शालाबहिः शालामंडपइति यावत् । तस्यां कर्म भवति ।
यथा विवाहे परिणयने चूडाकरणे क्षौकर्मणि उपनयने मेखलाबंधे
केशांते गोदानकर्माणि सीमंतोन्नयने गर्भसंस्कारे एतेषु पंचसु बहिःशाला-
यामनुष्ठानं । अन्यत्र गृहाभ्यंतरे मुखशालायामेव ॥ उपलिप्त उद्धृ-
तावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय ॥ उपलिप्ते गोमयोदकेन । उद्धृते ।
स्फयेनोच्छिखितेनेति तिसृभीरेखाभिः अवोक्षिते उदकेनाभ्युक्षिते बहिः
शालागृहयोः अन्यतरस्मिन् प्रदेशे अग्निमुपसमाधाय । अग्निं लौकिक
मावसथ्यं वा । उपसमाधाय स्थापयित्वा । अयं च लेपनादिविधि-
र्नापूर्वः । अपि तु परिसमुद्येत्यादिपूर्वोक्तस्यैवानुवादः ततश्चात्रानु-

क्तमपि परिसमूहनं उद्धरणं च सर्वत्र भवति एषएवविधिर्यत्रकचिद्धोम
 इति वचनात् ॥ निर्मथ्यमेके विवाहे ॥ एके आचार्याः विवाहे पाणिग्रहे
 निर्मथ्यमारणेयमग्निं वैवाहिकहोमादिकरणमिच्छन्ति। अथ विवाहारूपं क-
 र्माह ॥ उदगयनआपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ॥
 उदगयने मृगादिराशिषट्कस्थिते रवौ । आपूर्यमाणपक्षे शुक्लपक्षे
 पुण्याहे ज्योतिःशास्त्रोक्तविष्ट्यादिदोषरहिते । कुमार्याः अनन्यपूर्वि-
 कायाः कन्यायाः अनेन विंशतिप्रसूतायाः स्मृत्यंतराविहितस्य पुनर्वि-
 वाहस्यानियमः । इच्छा चेत्करोति । पाणिं गृह्णीयात् । पाणिं हस्तं
 स्वगृह्योक्तविधिना गृह्णीयात् । अस्मिन्नयनपक्षदिनानि नियम्य नक्षत्र-
 नियममाह ॥ त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा ॥
 उत्तराः आदिर्येषां तान्युत्तरादीनि तेषु कतिषु त्रिषु त्रिषु तथा हि
 उत्तराहस्तचित्राइति त्रीणि उत्तराश्रवणधानिष्ठाइति त्रीणि । तथाउ-
 त्तरारेवत्यश्विन्यइति त्रीणि । स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा ।
 एतेषां नक्षत्राणामन्यतमे इत्यर्थः कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् इति सामा-
 न्येनोक्तं तत्र विशेषमाह ॥ तिस्रोब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राज-
 न्यस्यैका वैश्यस्य ॥ ब्राह्मणस्य द्विजाग्रयस्य वर्णानुपूर्व्येण वर्ण-
 क्रमेण तिस्रः । ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या विवाह्याभवन्ति । द्वे क्षत्रियावैश्ये
 राजन्यस्य विवाहो भवतः । एका वैश्यैव वैश्यस्य विवाह्या भवति ।
 वर्णानुपूर्व्यग्रहणात् व्युक्तमोनिषिद्धः ॥ सर्वेषां शूद्रामप्येके मंत्र
 वर्जं ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रामप्येके । विवाह्यां मन्यन्ते । तत्र
 विशेषः । मंत्रवर्जं मंत्ररहितं यथा भवति तथा अत्र द्विजातीनामपि
 शूद्रापरिणयने आचार्येण मंत्रवत् क्रियानिषेधात् । अतः शूद्रस्य शू-
 द्रापरिणयने मंत्रवत् क्रिया नास्ति किं तु मंत्ररहितं क्रियामात्र-
 मिति गम्यते । ततश्च शूद्रस्य शूद्रापरिणयने यन्मंत्रवद्धोमादि कर्म
 कुर्वति तदशास्त्रायं । एके न मन्यन्ते । शूद्राविवाहं । कुतः ।

शूद्रायाः धर्मकार्येष्वनधिकारात् । कुतोनाधिकारइति चेत् । रामारम-
णायोपेयंते न धर्माय कृष्णजातीयेति निरुक्तकारयास्काचार्याः इतिव-
चनात् । अतोरमणार्थं शूद्रापरिणयनपक्षे । एवं सति षण्मासदीक्षासं-
वत्सरदीक्षानंतरं अग्निं चित्वा प्रथमं न रामामुपेयात् । इति
निषेधउपपद्येत प्राप्तं हि प्रतिषेधस्य विषयः । यदि रामोदा न
स्यात् तदा अग्निचितः कथं तत्प्रथमगमनं प्रतिषिध्येत । तस्माच्छू-
द्रापरिणयनं भोगार्थं इच्छया कुर्वतो न शास्त्रातिक्रमः धर्मप्रजारत्यर्थो हि
विवाहः । प्रासंगिकमभिधाय इदानीं प्रकृतमाह । तत्र पुण्येहनि ॥
अथैनां वासः परिधापयति जरां गच्छ परिधत्स्व वासोभवाकृ-
ष्टीनामभिशस्तिपावा । शतं च जीव शरदः सुवर्चारयि च
पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति ॥ अथाग्निस्थाप-
नानंतरं एनां कुमारीं वासः अहतं सदशं वस्त्रं परिधापयति परिहितं
कारयति वरः । जरां गच्छेति मंत्रं पठित्वा । कुमारी च स्वयं परिधत्ते ॥
अथोत्तरीयं या अकृतन्नवयं या अतन्वत । याश्च देवीस्तंतूनाभितोऽ
ततंथ तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास
इति ॥ अथ वस्त्रपरिधानानंतरं उत्तरीयं वासः परिधापयति वरः । या
अकृतन्निति मंत्रमुक्त्वा अत्र परिधापयतीति णिजंतस्य कारितार्थ-
त्वात् । परिधत्स्व वासइति मंत्रस्यापि तदर्थत्वात् परिधापयितान्य
इत्यवगम्यते सकिं वरः अध्वर्युर्वा इति संशयः । तत्राध्वर्युः कर्मसु
वेदयोगादिति परिभाषाबलात् । अध्वर्युः परिधापयितेति चेत् । तन्न ।
स्मार्त्तेषु कर्मसु अध्वर्योः कर्तृत्वयोगाभावात् । समाख्यया हि अध्वर्योः
कर्मसु योगः समाख्या च वेदयोगात् । न च स्मृतिर्वेदः । स्मरणादेव
स्मृतीनां प्रामाण्यात् न पुनर्वेदमूलत्वेन । अतः समाख्याया अभावात्
स्वयं कर्तृत्वं पाकयज्ञेषु अतोवरएव परिधापयिता । ननु पूर्णपात्रो-
दक्षिणावरोवेति पाकयज्ञेषु परिक्रयार्था दक्षिणा श्रूयते । सा च दक्षिणा

परिक्रेतव्याभावेनोपपद्यते । अतस्तदन्यथानुपपत्त्या अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यतां । नैतदेवं । अन्यस्य ब्रह्मणः परिक्रेतव्यस्य कर्तुर्विद्यमानत्वात् परिक्रयार्थदक्षिणाश्रवणस्योपपत्तेः । किंच । वचनाभावे परः परस्य कर्म कर्तुं न प्रवर्त्तते । नात्र वचनमस्ति पाकयज्ञेषु स्वतोन्त्य-कर्तृत्वविधायकं । श्रौतवत्समाख्यापि नास्ति । ननु स्मृतीनां वेदमूलत्वात् यद्वेदमूलं स्मार्त्तं कर्म तद्वेदसमाख्यया अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यतां मैवं यतः स्मृतयोऽनिश्रितवेदमूलाः । अतो न ज्ञायते किं वेदमूलमिदं कर्म । यद्वेदसमाख्यया अन्यः कर्त्ता कल्प्यते । मंत्र-लिंगविरोधोपि परकर्त्तृत्वे । कथं सामामनुव्रता भव । प्रजापतिश्चा नियुक्तु मह्यं । अमोहमस्मीत्यादि सा नः पूषा शिवतमेत्यादयोवैवा-हिकमंत्राः आत्मलिंगाः ते च परकर्त्तृत्वे विरुध्यन्ते । तस्मात् पाकय-ज्ञेषु स्वयं यजमानस्यैव कर्त्तृत्वमिति सिद्धं । अत्रवरोपि वाससी परिधत्ते न परिधास्यै यशसामेतिमंत्राभ्यां ॥ अथैनौ समंजयाति समंजन्तु विश्वे देवाः समापोहृदयानि नौ । संमातरिश्वा संधाता समुदेष्टी दधातुना विति ॥ अथवस्त्रपरिधानानंतरं परस्परं समंजयामिति प्रैषेण कन्यापिता एनौ वधूवरौ समंजयति सन्मुखौ करोति । अत्र विशेषमाह ऋष्य-शृंगः “ वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकं । नाम संकीर्त्तयोद्विद्वान् कन्यायाश्चैवमेवहि ” तत्र वरः समंजंतु विश्वेदेवा इत्यादिकं मंत्रं कन्यासंमुखीभूतः पठति । अत्र कन्यादानप्रयोगोलिख्यते । उत्तरत्र पित्राप्रत्ताइतिसूत्रस्मरणात् । तद्यथा । अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्या-मुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्राय इति वरपक्षे । अमुकगोत्र-स्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्री । अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्य अमुक-शर्मणः पौत्री । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पुत्री इति कन्यापक्षे । एवमेव पुनर्वारिद्वयमुच्चार्य अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय

अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवरपक्षे । इतरवरपक्षे वर्मणे
 अमुकगुप्ताय अमुकदासायेति विशेषः । अमुकगोत्रां अमुकप्रवरां
 अमुकनाम्नीमिमां कन्यां प्रजापतिदेवतां यथाशक्त्यलंकृतां पुराणोक्त-
 कन्यादानफलकामोभार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे इति सकुशेन जलेन
 कन्याहस्तं वरस्य हस्ते दद्यात् । वरश्च द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा
 प्रतिगृह्णात्विति मंत्रेण प्रतिगृह्णीयात्ततः कोदादिति कामस्तुतिं पठेत् ।
 ततः कन्यापिता कृतैतत्कन्यादानप्रतिष्ठासिद्धयर्थं सुवर्णं गोमिथुनं च
 दक्षिणां दद्यात् । अत्राचारादन्यदपि यौतकत्वेन सुवर्णरजतताम्र-
 गोमहिष्यश्च ग्रामादि कन्यापिता यथासंभवं ददाति । अन्येपि बांधवा
 दयोयथासंभवं यौतकं प्रयच्छंति । केचन यौतकं होमांते प्रयच्छंति
 अत्र देशाचारतोव्यवस्था । पित्राप्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति ॥
 यदैषीति ॥ पित्रा जनकेन प्रत्तां संकल्प्य दत्तामादाय प्रतिग्रहविधिना
 प्रतिगृह्य गृहीत्वा हस्ते धृत्वा निष्क्रामति गृहमध्यात् । मंडपाद्वा ।
 अग्निसमीपं गंतुं । यदैषि मनसेत्यादिना मंत्रेण करोत्वमुकि देवि
 इत्यंतेन । अत्र पित्रेत्युपलक्षणं । “पिता पितामहोभ्राता सकुल्योजननी
 तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परइति ” याज्ञवल्क्येन
 अन्येषामपि कन्यादाने अधिकारस्मरणात् ॥ अथैनौ समीक्षयति ॥
 अघोरचक्षुरित्यादि अथ निष्क्रमणानंतरमेनौ वधूरौ परस्परं समीक्षेया
 मिति प्रैषेण कन्यापिता समीक्षयति समीक्षणं कारयति । तत्र
 समीक्षमाणोवरः । अघोरचक्षुरित्यादीन् निविष्ट्याइत्यंतान्मंत्रान्पठति
 इति हरिहरभाष्ये चतुर्थी कंडिका ॥ ४ ॥

प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके ॥ १ ॥ पश्चादग्नेस्ते-
 जनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रहृत्योपविशति ॥ २ ॥
 अन्वारब्धआधारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्व-

प्रायश्चित्तं प्राजापत्यर्थं स्विष्टकृच्च ॥ ३ ॥ एतन्नि-
 त्यर्थं सर्वत्र ॥ ४ ॥ प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्ट-
 कृदन्यञ्चेदाज्याद्विः ॥ ५ ॥ सर्वप्रायश्चित्तं प्राजा-
 पत्यांतरमेतदावापस्थानं विवाहे, ॥ ६ ॥ राष्ट्रभृ-
 तइच्छञ्जयाभ्यातानांश्च जानन् ॥ ७ ॥ येन कर्म-
 णेत्सेदितिवचनात् ॥ ८ ॥ चित्तं च चित्तिश्चाकूतं
 चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञातिश्च मनश्च शकरीश्च
 दर्शश्च पौर्णमासं च बृहच्चरथंतरं च प्रजापतिर्जया-
 निंद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतना जयेषु ॥ तस्मै-
 विवशः समनमंत सर्वाः सउग्रः सइहव्योबभूव
 स्वाहेति ॥ ९ ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः समाव-
 त्विन्द्रोज्येष्ठानां यमः पृथिव्यावायुरंतरिक्षस्य सूर्यो-
 दिवश्चन्द्रमानक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणोमित्रः सत्या-
 नां वरुणोऽपार्थसमुद्रः स्रोत्यानामन्नर्थसाम्रा-
 ज्यानामधिपति तन्मावतु सोमओषधीनार्थसविता
 प्रसवानार्थरुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः
 पर्वतानां मरुतोगणानामधिपतयस्ते मावंतु पितरः
 पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः । इह मावं-
 त्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरो-
 धायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्यार्थं स्वाहेति स-

र्वत्रानुषजति ॥ १० ॥ अग्निरैतु प्रथमोदेवतानार्ठ-
सोस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात् । तदयर्ठः राजा
वरुणोनुमन्यतां यथेयर्ठः स्त्री पौत्रमघन्नरोदात्स्वाहा
इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घ-
मायुः । अगून्योपस्थाजीवतामस्तु माता पौत्रमानं-
दमभिविबुध्यतामियर्ठः स्वाहा स्वस्तिनोअग्ने दिवआ
पृथिव्याविश्वानि धेह्ययथायजत्र यदस्यां महिदिवि
जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रर्ठः स्वाहा ॥
सुगन्धुपंथाप्रदिशन्नऽएहि ज्योतिष्मध्येह्यजरन्नऽआ-
युः । अपैतु मृत्युरमृतं मऽआगाद्वैवस्वतो नोऽअभयं
कृणोतु स्वाहेति ॥ ११ ॥ परं मृत्यविति चैके प्राश-
नान्ति ॥ १२ ॥ ५ ॥

प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके ॥ एके आचार्याः अग्नेः प्रदक्षिणं का-
रयित्वा वासः परिधानं समंजनं समीक्षणं च मन्यन्ते एके न मन्यन्ते । ततो-
विकल्पः ॥ पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति ॥
समीक्षणानंतरं आग्निं प्रदक्षिणीकृत्याग्नेः पश्चिमतः प्राङ्मुख उपविशति ।
दक्षिणतोवधूः । किं कृत्वा दक्षिणपादेन तेजनीं तृणपूलिकां कटं वा तृण-
मयं स्वस्तरं प्रवृत्य प्रक्रम्य उल्लंघ्येत्यर्थः । दक्षिणपादेनोल्लंघयन्
चलन् चलित्वा उभयोः संस्कार्यत्वात् सवधूकः ॥ अन्वारब्धआघा-
रावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापसर्ठः स्विष्टकृ-
चैतन्निस्वर्ठः सर्वत्र ॥ अत्र वैवाहिकहोमप्रसंगेन सर्वकर्मसाधारणीं

परिभाषां करोत्याचार्यः । तद्यथा । ब्रह्मणा दक्षिणे बाहौ दक्षिणहस्तेन अन्वारब्धे कर्त्तरि । आधारसंज्ञके आज्याहुती । यथा मनसा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । मनसा त्यागमपि । इंद्राय स्वाहा इदमिन्द्राय । आज्यभागौ आज्यभागसंज्ञकौ होमौ यथा । अग्नये स्वाहा । इदमग्नये । सोमाय स्वाहा । इदं सोमाय । महाव्याहृतयः भूराद्यास्तिस्रोयथा । ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । इदं भूर्वा इति त्यागः । तथैव भुवः । इदं वायवे इदं भुवइति वा । स्वः स्वाहा इदं सूर्याय इदं स्वइति वा । सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकाः पंचाहुतयः । यथात्वन्नोअग्र-इत्यादि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा । सत्वन्नोअग्ने सुहवोनएधि स्वाहा इदमग्निवरुणाभ्यां द्वाभ्यां त्यागः । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमयाअसि । अयानोयज्ञं बहास्ययानोधेहि भेषजठ-स्वाहा । इदमग्नये । ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशाविततामहांतः । तेभिन्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुंचंतु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय । सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्योदेवेभ्योमरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः । उदुत्तममित्यादि अदितये स्याम स्वाहेत्यंतं इदं वरुणाय । प्राजापत्यं । प्रजापतिदेवता कोहोमः । यथा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । स्विष्टकृच्च स्विष्टकृद्धोमः । यथा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते चकारः सर्वसमुच्चयार्थः । एतन्नित्यठ-सर्वत्र । एतदाधारादिस्विष्टकृदवसानं सर्वत्र । सर्वेषु होमात्मकेषु कर्मसु नित्यं यत्र होमाभावस्तत्र वास्ति । यथा स्वस्तरारोहणलांगलयोजनपायसब्राह्मणभोजनेषु । अंते विहितस्य स्विष्टकृद्धोमस्य कर्मविशेषे स्थानान्तरमाह ॥ प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः ॥ महाव्याहृतिभ्यः प्राक् पूर्वं स्विष्टकृद्यागोभवति । चेद्यादि आज्यात्सकाशादन्यदपि चरुप्रभृतिहविर्भवति । केवलाज्ययागे सर्वाहुतिशेषे भवति ॥ सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यांतरमेतदावापस्थानं

विवाहे ॥ सर्वप्रायश्चित्तं त्वन्नोअग्रइत्यारभ्य उदुत्तममित्यंतं आहुति-
 पंचकं प्राजापत्यः प्राजापत्याहुतिः सर्वप्रायश्चित्तं च प्राजापत्यश्च सर्व
 प्रायश्चित्तप्राजापत्यौ तयोरंतरं । सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यांतरं । एत-
 दावापस्थानं । कस्मिन् कर्मणि विवाहे । आवापस्थानं । आवापश्च
 अन्यत्र विहितस्य होमस्य जयादेः कर्मणः कर्मांतरप्रक्षेपः । आवापस्य
 आगंतुकत्वेन अंते निवेशोयुक्तः न्यायात् । तन्निवृत्त्यर्थं । तमेवाह ।
राष्ट्रभृतइच्छन् ॥ विवाहे वैवाहिकहोमकर्मणि । राष्ट्रभृतः राष्ट्रभृत्सं-
 ज्ञकाः आहुतीः आवपेदित्यध्याहारः ॥ **जयाभ्यातानांश्च** ॥ जयाश्च
 अभ्यातानाश्च जयाभ्यातानाः तान् जयाभ्यातानांश्च आवपेत् ।
 किं कुर्वन् इच्छन् राष्ट्रभृज्जयाभ्यातानानां होमफलं कामयन् । किं
 प्रमाणमिति चेत् ॥ जानन्येन कर्मणेत्येदितिवचनात् ॥ येन
 कर्मणा अस्मिन् कर्मणि ओप्य तेन यत्फलं भवतीति जानन् विदन् ।
 तत्कर्मफलमिच्छन् तस्मिन् कर्मणि तत्कर्म आवपेदितिवचनात् ।
 श्रुतेरित्यर्थः । तत्र राष्ट्रभृतोयथा । ऋतापाडृतधामाग्निगंधर्वइत्यादिकाद्वा-
 दशमंत्राराष्ट्रभृत्संज्ञकाः ॥ चित्तं च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्च विज्ञातं
 च विज्ञातिश्च मनश्च शकरीश्च दर्शश्च पौर्णमासं च बृहच्च रथ-
 तरं च प्रजापतिर्जयानिंद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु ।
 तस्मै विशः समनमंत सर्वाः सउग्रः सइहव्योबभूव स्वाहा ॥
 चित्तं चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यंतानां केचिदिच्छंति तदसांप्रतं ।
 कुतः । नह्येतानि देवतापदानि । किं तु मंत्राएते । मंत्राश्च एते
 यथाम्नाताएव प्रयुज्यन्ते ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः समावर्त्विद्रो-
 ज्येष्ठानां यमः पृथिव्यावायुरंतरिक्षस्य सूर्योदिवश्चंद्रमानक्षत्राणां
 बृहस्पतिर्ब्रह्मणोमित्रः सत्यानां वरुणोपार्ठः समुद्रः स्रोतानामन्नर्त्त-
 साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु सोमर्षधीनार्ठः सविता प्रसवा-
 नार्ठः रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतोगणा-

नामधिपतयस्ते मावंतु पितरः पितामहाः परेवरे ततास्तताम-
हाः । इह मावंत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरो-
धायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहृत्यार्थः स्वाहेति ॥ अभ्यातानामसंज्ञ-
काह्येते अष्टादश मंत्राः ॥ सर्वत्रानुषजति ॥ अग्निर्भूतानामित्यादिषु
पितरः पितामहाइत्यंतेष्वष्टादशसु मंत्रेषु प्रतिमंत्रं यथालिंगं यथा-
वचनं समावृत्तित्यादि देवहृत्यार्थः स्वाहेत्यंतं वाक्यैकदेशं अनु-
षजति संयुनक्ति ॥ अग्निरैत्वित्यादि परंमृत्यविति चैके प्राशनांते ॥
अग्निरैत्वित्यादिकाः परं मृत्यवित्यंताः पंच मंत्राः परं मृत्यविति च
जुहुयात् । एके आचार्याः परं मृत्यवित्येतामाहुतिं प्राशनांते संस्त्रव-
प्राशनांते जुहुयादितिच्छंति उदकस्पर्शः ॥ इति हरिहरभाष्ये प्रथम-
कांडे पंचमी कंडिका ॥ ५ ॥

कुमार्याभ्राता शमीपलाशमिश्रांल्लाजानंज-
लिनांजलावावपति ॥ १ ॥ ताञ्जुहोति सठःहतेन
तिष्ठती अर्यमणं देवं कन्याऽअग्निमयक्षत । सनो-
अर्यमा देवः प्रेतोमुंचतु मा पते स्वाहा ॥ इयन्नार्यु-
पब्रूते लाजानावपंतिका ॥ आयुष्मानस्तु मे पति
रेधंतां ज्ञातयोमम स्वाहा ॥ इमांल्लाजानावपा-
म्यग्रौ समृद्धिकरणं तव ॥ मम तुभ्यं च संवननं
तदग्निरनुमन्यतामियठः स्वाहेति ॥ २ ॥ अथास्यै
दक्षिणठःहस्तं गृह्णाति सांगुष्ठं गृभ्णाभि ते सौभ-
गत्वाय हस्तं मया पत्याजरदष्टिर्यथा सः ॥ भगोऽअ-
र्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥

अमोऽहमस्मि सात्वर्ठः सात्वमस्यमोऽअहं ॥ सा-
त्वर्ठः सात्वमस्यमोऽअहं ॥ सामाहमस्मि ऋक्त्वं
दौरहं पृथिवी त्वं तावेहि विवहावहै सह रेतोदधा-
वहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विंदावहै बहून् ते संतु
जरदष्टयः । संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । प-
श्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतर्ठः शृणुयाम
शरदः शतमिति ॥ ३ ॥ ॥ ६ ॥

कुमार्याभ्राताशमीपलाशमिश्रांल्लाजानंजलिनांजलावाव-
पति तां जुहोति सर्ठःहतेन तिष्ठती ॥ कुमार्याः कन्यायाः भ्राता
शमीपलाशमिश्रांल्लाजान् शमीपत्रयुक्तान् भ्रष्टानि धान्यानि अंजलि-
ना कृत्वा बध्वाअंजलौ आवपति निक्षिपति । तां जुहोति सा च
तान् अंजलिस्थान् लाजान् सर्ठःहतेन मिलितेन अंजलिना जुहोति
विवाहाग्नौ प्रक्षिपति तिष्ठती ऊर्ध्वा ॥ अर्यमणं देवमित्यादि इयर्ठः-
स्वाहेत्यंतं ॥ अर्यमणं देवमिति प्रथमं इयं नार्युपब्रूतइति द्वितीयं
इमां लाजानामिति तृतीयं ॥ अथास्यै दक्षिणर्ठःहस्तं गृह्णाति
सांगुष्ठं गृह्णामि ते सौभगत्वायेत्यादि शृणुयाम शरदः शतमि-
संतं ॥ अथ लाजाहोमानंतरं अस्यै अस्याः कुमार्याः दक्षिणं हस्तं
गृह्णाति स्वदक्षिणहस्तेन आदत्ते ॥ कीदृशं हस्तं सांगुष्ठं अंगुष्ठेन
संहितं ॥ इति [हरिहरभाष्ये प्रथमकांडे षष्ठी कंडिका ॥ ६ ॥

अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपा-
देन । आरोहेमश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव ।
अभितिष्ठ पृतन्यतोवबार्धस्व पृतनायतइति ॥ १ ॥

अथ गाथां गायति सरस्वति प्रेदमव सुभगे वा-
 जिनीवती । यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रगायाम-
 स्याग्रतः यस्यां भूतर्ठःसमभवद्यस्यां विश्वमिदं
 जगत् ॥ तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं
 यशइति ॥ २ ॥ अथ परिक्रामतः तुभ्यमग्रे पर्य-
 वहन्त्सूर्यां वहतु ना सह । पुनः पतिभ्योजायांदाग्रे
 प्रजया सहेति ॥ ३ एवं द्विरपरं लाजादि ॥ ४ ॥
 चतुर्थर्ठःशूर्पकुष्ठया सर्वांल्लाजानावपति भगाय स्वा-
 हेति ॥ ५ ॥ त्रिः परिणीतां प्राजापत्यर्ठःहुत्वा ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥

अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेनारोहेममि-
 त्यादि पृतनायतइत्यंतं सूत्रं ॥ अथ पाणिग्रहणानंतरं एनां वधूं अश्मानं
 दृषदं उत्तरतोऽग्नेर्ध्रियमाण दक्षिणपादेन कृत्वा आरोहयति आरो-
 हेममित्यादिघृतनायतइतिमंत्रेण । अथ गाथां गायति सूत्रं ॥ अथ
 अश्मारोहणानंतरं गाथां गायति तां गाथामाह । सरस्वति प्रेदमेवे-
 त्यादिकां उत्तमं यशइत्यंतां । अथ परिक्रामतस्तुभ्यमग्रइति । अथ
 गाथायां समासायामग्निं प्रादक्षिण्येन परिक्रामतोवधुवरौ तत्र मंत्रः
 तुभ्यमग्रे पर्यवहन्नित्यादिकस्य प्रजया सहेत्यंतस्य मंत्रस्य वर-
 पठितस्याति । अत्र हस्तग्रहणादिपरिक्रमणातिषु कर्मसु वरएव मंत्रा-
 न्पठति ॥ एवं द्विरपरं लाजादि ॥ एवमुक्तप्रकारेण द्विः वारद्वयं
 अपरं पुनरपि लाजादि कुमार्याभ्रातेत्यारभ्य परिक्रमणांतं कर्म भव-
 ति ॥ चतुर्थर्ठःशूर्पकुष्ठया सर्वांल्लाजानावपति भगाय स्वाहेति ॥
 ततः तृतीयपरिक्रमणानंतरं कुमार्याभ्राता शूर्पकुष्ठया शूर्पस्य कोणेन

सर्वान् यावच्छूर्पेऽवशिष्टान् लाजान् कुमार्यांजलौ आवपति
 निक्षिपति । तान् लाजान् तिष्ठती कुमारी भगाय स्वाहेति मंत्रेण
 चतुर्थं जुहोति ततः समाचारात् तूष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं वधूवरौ
 कुरुतः । नेतरथा वृत्तिः । इतरथा वृत्तेः कारणस्य व्यवायस्य अभावात् ।
 ब्रह्माग्न्योरंतरागमने हि इतरथावृत्ति कारणं कुतइति चेत् हविःपात्र-
 स्वाम्यृत्विजां पूर्वपूर्वमंतरमृत्विजां च यथापूर्वमिति परिभाषासूत्रात्
 तेन परिक्रमणं कुर्वतौ वधूवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छेतां ॥
 त्रिः परिणीतां प्राजापत्यैः हुत्वा ॥ पूर्ववदुपविश्य प्रजापतये स्वा-
 हेति ब्रह्मान्वारब्धे हुत्वा इदं प्रजापतये इति त्यागं विधाय ॥ इति
 श्रीहरिहरकृते पारस्करग्रहसूत्रभाष्ये सप्तमी कंडिका ॥ ७ ॥

अथैनामुदीचीर्त्तः सप्तपदानि प्रकामयति । ए-
 कमिषे द्वे ऊर्जे त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मायो-
 भवाय पंच पशुभ्यः षड् ऋतुभ्यः सखे सप्तपदा भव
 सा मामनुव्रता भव ॥ १ ॥ विष्णुस्त्वा नयत्विति
 सर्वत्रानुषजति ॥ २ ॥ निष्क्रमणप्रभृत्युदकुंभर्त्त-
 स्कंधे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितोभवति
 ॥ ३ ॥ उत्तरतएकेषां ॥ ४ ॥ ततएनां मूर्द्धन्यभि-
 षिचति । आपः शिवाः शिवतमाः शांताः शांततमा-
 स्तास्ते कृण्वंतु भेषजमिति ॥ ५ ॥ आपोहिष्टेति
 च तिसृतिः ॥ ६ ॥ अथैनार्त्तःसूर्यमुदीक्षयति त-
 च्चक्षुरिति ॥ ७ ॥ अथास्यै दक्षिणार्त्तःसमधिहृदय-
 मालभते । मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्त-

मनुचित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमनाजुषस्व प्र-
 जापतिष्वा नियुनक्तु मह्यमिति ॥ ८ ॥ अथैनाम-
 भिमंत्रयते । सुमंगलीरियं वधूरिमाठं समेत पश्यत ।
 सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेतनेति ॥ ९ ॥
 तां दृढपुरुषउन्मथ्य प्राग्वोदग्वानुगुप्तागारआनडुहे
 रोहिते चर्मण्युपवेशयति इह गावोनिषीदंत्विहा-
 श्वाइह पुरुषाः । इहोसहस्रदक्षिणोयज्ञइह पूषा
 निषीदत्विति ॥ १० ॥ ग्रामवचनं च कुर्युः ॥ ११ ॥ वि-
 वाहश्मशानयोर्ग्रामं प्राविशतादिति वचनात् ॥ १२ ॥
 तस्मात्तयोर्ग्रामप्रमाणमिति श्रुतेः ॥ १३ ॥ आचा-
 र्याय वरं ददाति ॥ १४ ॥ गौर्ब्राह्मणस्य वरः ॥ १५ ॥
 ग्रामो राजन्यस्य ॥ १६ ॥ अश्वो वैश्यस्य ॥ १७ ॥
 अधिरथैशतं दुहितृमते ॥ १८ ॥ अस्तमिते ध्रुवं
 दर्शयति । ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये
 मयि । मह्यं त्वादा दृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती
 संजीव शरदः शतमिति ॥ १९ ॥ सा यदि न प-
 श्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात् ॥ २० ॥ त्रिरात्रमक्षाराल
 वणाशिनौ स्यातामधः शयीयाताठं संवत्सरं न मि-
 थुनमुपेयातां द्वादशरात्रैः षड्रात्रं त्रिरात्रमंततः
 ॥ २१ ॥ ॥ ८ ॥

अथैनामुदीचीर्ठ-सप्त पदानि प्रक्रामयत्येकमिषे द्वे ऊर्जे
 त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मायोभवाय पंच पशुभ्यः षडृतु-
 भ्यः सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नय-
 त्विति सर्वत्रानुषजति ॥ अथ प्राजापत्यहोमानंतरं एनां वधूं उदीचीं
 उदङ्मुखीं सप्तपदानि प्रक्रामयति । सप्त प्रक्रमान् दक्षिणपादेन
 कारयति उत्तरोत्तरं वरः कथंभूतां त्रिः परिणीतां त्रीन् वारान् अग्नेः
 प्रादाक्षिण्येन आनीतां इति व्यवहितेन संबन्धः कुतः पाठक्रमादर्थ-
 क्रमोबलीयानितिन्यायात् एकमिषइत्यादिभिः सप्तभिर्मंत्रैः । तद्यथा ।
 एकमिषे विष्णुस्त्वा नयत्विति वरेणोक्ते मंत्रे वधूरेकं पदं उदङ्गदाति
 तथा द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयत्विति मंत्राति द्वितीयं । त्रीणि रायस्पो-
 षाय विष्णुस्त्वां नयत्वित्युक्ते तृतीयं । चत्वारि मायोभवाय विष्णु-
 स्त्वा नयत्वित्युक्ते चतुर्थं । पंचपशुभ्योविष्णुस्त्वां नयतु इत्युक्ते पंचमं ।
 षडृतुभ्योविष्णुस्त्वा नयतु इत्युक्ते षष्ठं । सखे सप्तपदा भव सा माम-
 नुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते सप्तमं । विष्णुस्त्वा नयत्वित्ये-
 तावन्मंत्रभागं सर्वत्र एकमिषइत्यादिषु सर्वेषु अनुषजति संबध्नाति ॥
 निष्क्रमणप्रभृत्युदकुंभर्ठ-स्कंधे कृत्वा दक्षिणतोमेर्वाग्यतः स्थितो-
 भवत्युत्तरतएकेषां ॥ निष्क्रमणप्रभृति पित्राप्रत्तामादाय गृहीत्वा
 निष्क्रामतीत्यादितआरभ्य कश्चित्पुरुषोजलपूर्णं कलशं स्कंधे निधाय
 वधूवरयोः दृष्टतआगत्य अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि मौनी स्थितआस्ते केषां-
 चित्पक्षे उत्तरतः । ततएनां मूर्द्धन्याभिषिचतीत्यादि आपोहिष्टेति
 च तिमृभिः इत्येतावत्सूत्रं । ततस्तस्मात् स्कंधस्थिताद्दुदकुंभात् । आचा-
 रादाभ्रादिपञ्चवसहितेन हस्तेन जलमादाय एनां वधूं मूर्धनि
 शिरस्याभिषिचति वरः । आपः शिवाइत्यादिना भेषजमित्यंतेन
 मंत्रेण पुनस्तथैवोदकमादाय आपोहिष्टेत्यादि आपोजनयथाचनइत्यंता-
 भिस्तिमृभिर्ऋग्भिः अभिषिचतीति चकारादनुषज्यते ॥ अथैनार्ठ-सूर्य-

मुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ अथ अभिषेकादुपरि सूर्यमुदीक्षस्वेति
 प्रैषेण सूर्य एनां वधूं वरउदीक्षयति सूर्यस्य निरीक्षणं कारयतीत्यर्थः ।
 सा च वरप्रेषिता सती तच्चक्षुरितिमंत्रेण स्वयं पठितेन सूर्यं निरीक्षते
 दिवा विवाहपक्षे ॥ अथास्यैदक्षिणार्धसमाधिद्वयमालभते । मम-
 व्रते तइति ॥ अथ सूर्योदीक्षणानंतरं अस्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
 अस्यावध्वाः दक्षिणांसमधिदक्षिणस्य स्कंधस्योपरि हस्तं नीत्वा
 तस्याद्वयमालभते वरः स्पृशति । मम व्रते ते द्वयं दधामीत्यादिना
 नियुक्तु महामित्यंतेन मंत्रेण ॥ अथैनामभिमंत्रयते सुमंगलीरि-
 त्यादि विपरेतनेत्यंतं सूत्रं ॥ अथद्वयालभनानंतरं एनां वधूं वरोभि-
 मंत्रयते । सुमंगलीरित्यादिना मंत्रेण अत्र शिष्टसमाचारात् । उत्तरत-
 आयतना हि स्त्रीतिश्रुतिलिगाच्च वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयति ॥ तां
 दृढपुरुषउन्मथ्य प्राग्बोदग्वानुगुप्तआगार आनडुहे रोहिते चर्म-
 ण्युपवेशयति । इह गावइति ॥ ततः तां वधूं दृढपुरुषः बलवान्
 कश्चित् पुमान् उन्मथ्य उत्थाप्य प्राक् पूर्वस्यां दिशि उदक्
 उदीच्यां वा दिशि पूर्वकल्पिते अनुगुप्ते सर्वतः परिच्छते आगारे गृहे
 तत्र च पूर्वमास्तीर्णे आनडुहे आर्षभे रोहिते लोहितवर्णे चर्मणि
 अजिने प्राग्ग्रीवे उत्तरलोम्नि उपवेशयति इह गावइत्यादिना निषी-
 दंत्विति अस्य मंत्रस्य पाठांते । केचन जामातैव दृढपुरुषइत्याहुः
 तत्पक्षे जामातैव वधूमुत्क्षिप्य मंत्रमुक्त्वा चर्मण्युपवेशयति । तत आगत्य
 यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मान्वारब्धः स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्त्रवं प्राश्य
 ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं दक्षिणात्वेन दत्त्वा स्वकीयाचार्याय
 ब्राह्मणः परिणेतुं गां वरं ददाति । क्षत्रियश्चेद्भरस्तदा ग्रामं ददाति
 । वैश्यश्चेदश्वं । “यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।
 नोपयच्छेत तां कन्यां पुत्रिकाधर्मशंकया” ॥ इति मनुवचनात् ।
 अत्राहमतीपरिणयनं प्रतिषिद्धं । तदतिक्रम्य यदि कश्चित्तामुद्ग्रहेत् ।

तदा तस्याः पुत्रिकात्वदोषपरिहाराय च एकरथेन अधिकं गवां शतं तत्पित्रे दत्त्वा उद्धरेत् । ग्रामवचनं कुर्युः । अत्र विवाहे ग्रामशब्दवाच्यानां स्वकुलवृद्धानां स्त्रीणां श्मशाने च वाक्यं कुर्युः अंकुरार्पणहरिद्राक्षतचंदनादि धर्मप्रतिपादकं । कस्माद्विवाहश्मशानयोर्ग्रामं स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः प्राविशतात् शास्त्रातिरिक्तं कर्त्तव्यमाचारं पृच्छेदिति वचनात् इति स्मृतेः । न केवलं स्मृतेः श्रुतेश्चापि । का सा श्रुतिः । तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति । यतः स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः पूर्वपुरुषानुष्ठीयमानं सदाचारं स्मरन्ति तस्मात्तयोः विवाहश्मशानयोः ग्रामः प्रमाणं सदाचारबोधकमित्यर्थः ॥ अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति ॥ दिवा विवाहश्चेत् अस्तमिते सूर्ये अमुकि ध्रुवमीक्षस्व इति प्रैषेण वधूं ध्रुवं तारकाविशेषं दर्शयति । रात्रौ चेद्विवाहस्तदा वरदानानंतरमेव । तद्यथा । ध्रुवमसीत्यादि संजीव शरदः शतमित्यंतं वरेण पठिते मंत्रे वधूर्ध्रुवमीक्षते ॥ सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात् ॥ सा वधूः यदि ध्रुवं नेक्षेत तथापि पश्यामि इत्येवं वदेत् । न विपरीतं ॥ त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्यातामधः शयीयातां ॥ विवाहदिनमारभ्य त्रिरात्रं त्रीणि अहोरात्राणि अक्षारालवणाशिनौ । अक्षारं चालवणं च अक्षारालवणं तत् अश्रीत इत्येवंशीलौ अक्षारालवणाशिनौ स्यातां भवेतां । अधः आस्ततभूमौ न खट्वायां शयीयातां ॥ संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ संवत्सरं वर्षं यावत् मिथुनं अधिगमनं नोपेयातां नोपगच्छेयातां । अथवा द्वादशरात्रं । अथवा षड्रात्रं । यद्वा त्रिरात्रं अंततः संवत्सरादिपक्षाणामंते त्रिरात्रमित्यर्थः संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्त्यपेक्षया व्यवस्थिताज्ञेयाः । संवत्सरादिपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयणोपि चतुर्थीकर्मनंतरं पंचम्यादिरात्रावधिगमनं चतुर्थीकर्मणः प्राक् तस्याभार्यात्वमेव न संवृत्तं विवाहैकदेशत्वाच्चतुर्थीकर्मणः ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥ अथ प्रकृतं विवाह-

कर्माह ॥ तत्र पुण्येहनि मातृपूजापूर्वकं वरस्य पिता स्वपितृभ्यः पुत्र-
विवाहनिमित्तं नांदीमुखं श्राद्धं विधाय विवाहं पुत्रं मंगलतूर्यवेदघोषे-
ण कन्यापितृगृहमानयति कन्यापिता च मातृपूजापूर्वकं कन्याविवाह-
निमित्तकं स्वपितृभ्योनांदीमुखं श्राद्धं विधाय मंडपद्वारमागतं वरं
अभ्युत्थानादिभिः प्रतीक्ष्य मधुपर्केणार्चयेत् । तद्यथा । अर्चयिता
आसनमानाय्य तस्यासनस्य पश्चात्तिष्ठंतं । अर्घ्यं प्रति साधु भवाना-
स्तामर्चयिष्यामोभवंतं । इतिब्रवीति । तत्र अर्चकपुरुषाः विष्टरं पाद्यं
पादार्थमुदकं अर्घमाचमनीयं मधुपर्कं तत्समीपमानयति । अथार्चयिता ।
एकं विष्टरमादाय तिष्ठति अन्यः कश्चिद्ब्राह्मणोविष्टरोविष्टरोविष्ट-
रइति श्रावयति । प्रतिगृह्यतामित्यर्घ्यस्य हस्तयोर्ददाति ॥ अर्घ्यश्च
वर्ष्मोस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभितिष्ठामि योमा कश्चाभि-
दासतीत्यनेन मंत्रेण विष्टरमासने निधाय तदुपर्युपविशति । ततोन्ये-
न पाद्यं पाद्यं पाद्यमितिश्राविते पादार्थमुदकमर्चयिता अर्घ्याय
प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा समर्पयति । अथार्घ्यस्तत्पात्रं भूमौ निधायां-
जलिना जलमादाय विराजोदोहोसि विराजोदोहमशीयमायि पाद्यायै
विराजोदोहइति मंत्रेण ब्राह्मणोदक्षिणं पादं प्रक्षाल्य तथैव वामं
प्रक्षालयति । क्षत्रियादयस्त्वन्ये सव्यं प्रक्षाल्य अनेनैव विधिना
दक्षिणं प्रक्षालयति । ततः पुनर्विष्टरोविष्टरोविष्टरइत्यनेन श्राविते प्रति-
गृह्यतामिति यजमानदत्तं विष्टरं प्रतिगृह्य वर्ष्मोस्मीतिमंत्रेण पादयोरधस्ता
न्निदधाति । ततोर्षोऽर्घोऽर्घइत्यनेन श्रावितेऽर्चयिता प्रतिगृह्यतामित्यु-
क्त्वा अर्घ्यायार्घ्यं ॥ आपस्थयुष्माभिः सर्वान्कामानवावाप्रानीति
सूत्रं ॥ पठितवते प्रयच्छति । अर्घ्यश्चार्घ्यं प्रतिगृह्य मूर्द्धपर्यंतमानीय समु-
द्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरामाप-
रासेचिमत्पयइत्यनेन मंत्रेण निनयन्नभिमंत्रयते । अथाचमनीयमाचमनीय
माचमनीयमित्यनेन श्राविते अर्चयितार्घ्याय प्रतिगृह्यतामिति उक्त्वा

आचमनीयं प्रयच्छति । अर्घ्यंश्च प्रतिगृह्य आमागन्यशसा सर्ष-सृजवर्च-
सा । तस्मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनामितिमंत्रेण
सकृदाचम्य स्मार्त्तमाचमनं करोति । अथ मधुपर्कोमधुपर्कोमधुपर्क
इत्यनेनोक्ते यजमानहस्तस्थितमुद्घाटितं मधुपर्कं मित्रस्य त्वा चक्षुषा
प्रतीक्षइतिमंत्रेण प्रतीक्ष्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णोहस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीतिमंत्रेण अंजलिना प्रतिगृह्य सख्ये पाणौ
निधाय दक्षिणस्य पाणेरुपकनिष्ठिकयांगुल्या नमः श्यावास्यायानशने
यत्तआविद्धं तत्ते निष्कंतामीतिमंत्रेण सकृदालोड्य तूष्णीं सकृत्
अनामिकांगुष्ठाभ्यामादाय बहिर्निक्षिप्य पुनरेवं द्विर्वारमालोडनं
निरुक्षणं च करोति । ततोयन्मधुनोमधव्यं परमर्ठ-रूपमन्नाद्यं । तेनाहं
मधुनोमधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमोमधव्योन्नादोसानीति मंत्रे-
ण अनामिकांगुष्ठाभ्यामादाय त्रिः प्राश्नाति । मधुव्वाताऋतायतइ-
त्यादिभिस्तिमृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं त्रिः प्राश्नाति वा प्राशितशेषं
पुत्राय शिष्याय वा दद्यात्तत्सर्वं वा भक्षयेत् । पूर्वस्यां दिशि असंचरे
प्रदेशे वा क्षिपेत् । ततः स्मार्तेन विधिनाचम्य वाङ्मआस्येस्त्विति
कराग्रेण मुखं स्पृशति । नसोर्मे प्राणोस्त्विति दक्षिणवामे नासारंध्रे ।
अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्विति दक्षिणोत्तरे चक्षुषी । कर्णयोर्मे श्रोत्रमास्त्विति
दक्षिणं श्रोत्रं संस्पृश्य पुनः कर्णयोर्मे श्रोत्रमास्त्विति वामं । एवं बा-
ह्वोर्मे बलमास्त्विति दक्षिणोत्तरौ बाहू । ऊर्वोर्मे ओजोस्त्विति युग-
पदूरू । अरिष्टानि मेङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह संत्विति शिरःप्रभृतीनि
पादांतानि सर्वाण्यंगान्युभाभ्यां । हस्ताभ्यामालभेत । एवमाचांतो-
दकाय खड्गहस्तोयजमानः । गौर्गौर्गौरालभ्यतामिति ब्रूयात् । ततोर्घ्यः ।
माता रुद्राणां दुहिता वसूनाठस्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुवोचं
चिकितुषे जनाय मागामनागामदिति वधिष्ट । मम च अमुकशर्मणो-
यजमानस्य च पाप्मानं हनोमीति गवालंभपक्षे प्रतिब्रूयात् । उत्स-

र्गपक्षे तु माता रुद्राणामित्यादि पाप्पाहतर्तमित्युपांशूक्त्वा उत्सृ-
 जत तृणान्यत्वित्युच्चैः प्रतिब्रूयात् । ततोवरोबहिः शालायामीशान्यां
 दिशि चतुर्हस्तायां सिकतावच्छन्नायां वेदिकायां लौकिकं निर्मथ्यं वाग्निं
 स्थापयित्वा पश्चादग्नेः तृणपूलकं कटं वा स्थापयेत् । अथ कन्यापिता
 वस्त्रचतुष्टयं वराय प्रयच्छति । वरश्च तेषु मध्ये जरां गच्छ परिधत्स्व वासो
 भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा । शतं च जीव शरदः सुवर्चरार्थिं च पुत्रान-
 नुसंव्यस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासइत्यनेन मंत्रेण एकं कुमारीं परिधापय-
 त्ति । द्वितीयं याअकृतन्न वयं याअतन्वत । याश्च देवीस्तंतूनभितोततंथ
 तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासइति मंत्रेण । स्वयं च
 परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय । जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि
 शरदः पुरुचीरायस्पोषमभिसंव्यविष्यइति मंत्रेण एकं परिधत्ते । य-
 शसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती । यशोभगश्च माविदद्यशोमा
 प्रतिपद्यतामिति । द्वितीयं । अथ कुमार्याः पिता एनौ परिहिताहत-
 सदशवस्त्रौ कन्यावरौ समंजयति । परस्परं समंजेषामिति प्रैषेण ।
 ततोवरः कन्यासुमुखीभूतः समंजतु विश्वेदेवाः समापोहदयानि नौ
 संमातरिश्वा संघाता समुदेष्टी दधातु नौ इत्यादिकं मंत्रं पठति । अ-
 थकन्यादानं करोति पित्रादिः कन्यादानाधिकारी । तत्र वाक्यं ।
 अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः प्रपौत्राय । अमुकगोत्रस्य
 अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पौत्राय । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य
 अमुकशर्मणः पुत्राय इति वरपक्षे । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुक-
 शर्मणः प्रपौत्रां । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पौत्रां ।
 अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पुत्रां इति कन्यापक्षे ।
 एवमेव पुनर्वारद्वयमभिहिते । अथ कन्यापिता कुशजलाक्षतपाणिः
 उदङ्मुखोपविष्टः प्राङ्मुखोपविष्टाय वराय प्रत्यङ्मुखोपविष्टां कन्यां
 अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवर-

पक्षे इतरवरपक्षे वर्मणे अमुकगुप्ताय अमुकदासायेति विशेषः। अ-
मुकगोत्रां अमुकप्रवरां अमुकनाम्नीं इमां कन्यां सालंकारां प्रजाप-
तिदैवतां पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रसमफलप्राप्तिकामः क-
न्यादानफलप्राप्तिकामोवा भार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे इत्युक्त्वा स-
कुशाक्षतजलं कन्यादाक्षिणहस्तं वरदक्षिणहस्ते दद्यात् वरश्च द्यौस्त्वा
ददातु ष्ठीवी त्वा प्रतिगृह्णात्वित्यनेन मंत्रेण तां प्रतिगृह्णीयात् ।
अथ ऋदादितिकामस्तुतिं पठेत् । ततः कृतैतत्कन्यादानप्रतिष्ठा-
सिद्धर्थं स्वर्णं गोमिथुनं च दाक्षिणां दद्यात् । अत्र आचारात् अन्य-
दपि यौतकत्वेन सुवर्णरजतताम्रगोमाहिष्यश्वग्रामादि कन्यापिता
यथासंभवं ददाति । अन्येपि बांधवादयः यथासंभवं यौतकं प्रयच्छन्ति ।
केचन यौतकं होमांते प्रयच्छन्ति । अत्र देशाचारतोव्यवस्था । एवं
पित्रा दत्तां गृहीत्वा प्रतिग्रहस्थानान्निष्क्रामति । यदैषि मनसा दूरं
दिशोनुपवमानोवा हिरण्यपर्णोवै कर्णः सत्वा मन्मनसां करोत्वमुकि
इत्यनेन मंत्रेण । अथ निष्क्रमणप्रभृत्येकोजलपूर्णं कलशं स्कंधे निधाय
दक्षिणतोत्रेर्वाग्यतऊर्ध्वस्तिष्ठति उत्तरतोवा अभिषेकपर्यंतं । अथैनौ
वधूवरौ अग्निसमीपमागतौ कन्यायाः पिता परस्परं समीक्षयामिति
प्रैषेण समीक्षयति । ततः प्रेषितोवरः समीक्षमाणां कन्यां समीक्षमाणः
अघोरचक्षुरपतिन्त्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः वीरसूर्दे-
वकामास्योनाशन्नोभव द्विपदे शं चतुष्पदे । सोमः प्रथमोविविदे गं-
धर्वोविविदुत्तरः । तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमो-
ददद्गंधर्वाय गंधर्वोददद्ग्रये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमां ।
सा नः पूषा शिवतमा मे रयसा नऊरू उशती विहर । यस्यामुशंतः
प्रहराम शेषं यस्यामुकामाबहवोनिविष्ट्यै । इत्यादिकान् चतुरोर्मंत्रान्
पठति । ततः प्रदक्षिणमग्निं परीत्य पश्चादग्नेः पूर्वस्थापिततेजनीकट-
योरन्यतरे दाक्षिणं पादमग्ने कृत्वोपविशति वरः । तस्य दाक्षिणतोवधूः

ततो ब्रह्मोपवेशनादि चरुवर्जं पर्युक्षणांतं कुर्यात् । इयांस्तु विशेषः
 आचार्याय वरद्रव्यं इत्येतावंति वस्तूनि उपकल्पयेत् । न प्रोक्षेत् ।
 ततः स्तुवमादाय दक्षिणं जान्वाच्य आधारावाज्यभागौ महाव्याहृति-
 सर्वप्रायश्चित्तं ब्रह्मान्वारब्धे हुत्वा राष्ट्रभृज्याभ्यातानाग्निरैत्वित्या-
 दिकान्परंमृत्यवित्यंतान् । अनन्वारब्धोजुहुयात् । प्राशनांति वा परं-
 मृत्यविति । तद्यथा । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये । इंद्राय
 स्वाहा । इदमिंद्राय । अग्नये स्वाहा इदमग्नये । सोमाय स्वाहा । इदं
 सोमाय । ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे । ॐ
 स्वः स्वाहा इदं सूर्याय । त्वन्नोअग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो-
 अवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठोव्वह्नितमः शोशुचानोविश्वाद्धेघार्ठेसि प्रमु-
 मुग्ध्यस्मत्स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्यां । सत्वन्नोअग्ने वमोभवोती नेदि-
 ष्ठोअस्याउषसोव्युष्टौ । अवयक्ष्व नोवरुणर्ठेःरराणोवीहिमृडीकर्ठेःसुहवोन
 एधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्य-
 मित्वमयाआसि अयानोयज्ञं वहास्ययानोधेहि भेषजर्ठेःस्वाहा इदमग्नये ।
 ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशाविततामहांतः तेभिन्नोअद्य
 सवितोत विष्णुर्विश्वे मुंचंतु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे
 विष्णावे विश्वेभ्योदेवेभ्योमरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः । उदुत्तमं वरुणपाशम-
 स्मदबाधमं विमध्यमर्ठेःश्रथाय । अथावयमादित्यव्रते तवानागसो-
 अदितये स्याम स्वाहा । इदं वरुणाय । ब्रह्मान्वारब्धोहुत्वा ततो-
 राष्ट्रभृतोयथा । ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु
 तस्मै स्वाहा वाट् । इदमृतासाहे ऋतधाग्नेग्नये गंधर्वाय । ऋताषाडृत-
 धामाग्निर्गंधर्वस्तस्यौषधयोप्सरसोमुदोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदमोष-
 धिभ्योप्सरोभ्योमुद्भ्यः । सर्ठेःहितोविश्वसामा सूर्योर्गंधर्वः सनइदं ब्रह्म
 क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं सर्ठेःहिताय विश्वसाग्ने सूर्याय
 गंधर्वाय । सर्ठेःहितोविश्वसामा सूर्योर्गंधर्वस्तस्य मरीचयोप्सरसआ-

युवोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्यः । सुषु-
 ष्णः सूर्यरश्मिश्रंद्रमागंधर्वः । सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा
 वाट् । इदं सुषुष्णाय सूर्यरश्मये चंद्रमसे गंधर्वाय । सुषुष्णः सूर्य-
 रश्मिश्रंद्रमागंधर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसोभेकुरयोनाम ताभ्यः स्वाहा ।
 इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्योभेकुरिभ्यः । इषिरोविश्वव्यचावातोगंधर्वः
 सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदमिषिराय विश्वव्यचसे
 वाताय गंधर्वाय । इषिरोविश्वव्यचावातोगंधर्वस्तस्यापोऽप्सरसऊ-
 र्जोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदमन्त्रोऽप्सरोभ्यः । भुज्युः सुपर्णोयज्ञो
 गंधर्वः सनइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं भुज्यवे सुपर्णाय
 यज्ञाय गंधर्वाय भुज्युः सुपर्णोयज्ञोगंधर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावा
 नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यस्तावाम्यः । प्रजा-
 पतिर्विश्वकर्मा मनोगंधर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा
 वाट् । इदं प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गंधर्वाय प्रजापति
 विश्वकर्मा मनोगंधर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरसएष्टयोनाम ताभ्यः
 स्वाहा । इदमृक्सामभ्योऽप्सरोभ्यः । केचिदन्यथा मंत्रप्रयोगं
 कुर्वन्ति तत्प्रदर्शयते । ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु
 तस्मै स्वाहा वाट् । इति प्रथमः । तस्यौषधयोऽप्सरसोमुदोनाम ताभ्यः
 स्वाहेति द्वितीयः । एवं सर्वेषु मंत्रेषु अस्मिन्नपि पक्षे त्यागास्तु तएव ।
 अथ जयहोमः । चित्तं च स्वाहा इदं चित्ताय । चित्तिश्च स्वाहा
 इदं चित्त्यै । आकूतं च स्वाहा इदमाकूताय । आकूतिश्च स्वाहा
 इदमाकूत्यै । विज्ञातं च स्वाहा । इदं विज्ञाताय । विज्ञातिश्च स्वाहा
 इदं विज्ञात्यै । मनश्च स्वाहा इदं मनसे । शकरीश्च स्वाहा इदं शक-
 रीभ्यः । दर्शश्च स्वाहा इदं दर्शाय । पौर्णमासं च स्वाहा इदं पौर्णमा-
 साय । बृहच्च स्वाहा इदं बृहते । रथंतरं च स्वाहा इदं रथंतराय । चित्तं
 चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यतानां प्रयोगं केचिदिच्छन्ति तदसांप्रतं ।

कुतः । नह्येतानि देवतापदानि किंतु मंत्राएते मंत्राश्च यथाम्नाताएव प्रयुज्यन्ते । प्रजापतिर्जयानिद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु । तस्मै विशः समनमंत सर्वाः सउग्रः सइहव्योवभूव स्वाहा । इदं प्रजापतये जयानिद्राय । अथाभ्यातानाः । अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहुत्यास्वाहा इदमग्रये भूतानामधिपतये । इंद्रोज्येष्ठानामधिपतिः । समावत्वित्येवमादि स्वाहाकारांतोमंत्रः । इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये । एवं समावत्वस्मिन्नित्यादि वक्ष्यमाणेषु सर्वमंत्रेष्वनुषंगः । यमः पृथिव्याधिपतिः । इदं यमाय पृथिव्याधिपतये । वायुरंतरिक्षस्याधिपतिः । इदं वायवेंतरिक्षस्याधिपतये । सूर्योदिवोऽधिपतिः । इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये । चंद्रमानक्षत्राणामधिपतिः इदं चंद्रमसे नक्षत्राणामधिपतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणोधिपतिः । इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये । मित्रः सत्यानामधिपतिः । इदं मित्राय सत्यानामधिपतये । वरुणोऽपामधिपतिः । इदं वरुणायपामधिपतये । समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः । इदं समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये । अन्नर्थासाभ्राज्यानामधिपतिस्तन्मावत्वस्मिन् इत्यादि । इदमन्नाय साम्राज्यानामधिपतये । सोम-ओषधीनामधिपतिः । इदं सोमायौषधीनामधिपतये । सविता प्रसवानामधिपतिः । इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये । रुद्रः पशूनामधिपतिः । इदं रुद्राय पशूनामधिपतये । उदकस्पर्शनं । त्वष्टा रूपाणामधिपतिः । इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये । विष्णुः पर्वतानामधिपतिः । इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये । मरुतोगणानामधिपतयस्ते मावत्वस्मिन् । इदं मरुद्भ्योगणानामधिपतिभ्यः । पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः इह मावत्वस्मिन् ब्रह्मणीत्यादि समानं । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यः । उदकस्पर्शनं । एते अष्टादश मंत्राभ्यातानसंज्ञिकाः । अग्निरैतु प्रथमोदेवतानार्थं सोस्यै प्रजां मुंचतु

मृत्युपाशात् । तदयर्ठ-राजा वरुणोनुमन्यतां यथेयर्ठ-स्त्रीपौत्रमघं
नरोदात्स्वाहा । इदमग्नये । इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै
नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्थाजीवतामस्तुमाता पौत्रमानंदमभिवि-
बुध्यतामियर्ठ-स्वाहा । इदमग्नये । स्वस्तिनोऽग्ने दिवा पृथिव्यावि
श्वानि धेह्यथायजत्र । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु
द्रविणं धेहि चित्रर्ठ-स्वाहा । इदमग्नये । सुगंनुपंथां प्रदिशन्नएहि
ज्योतिष्मध्ये ह्यजरन्न आयुः । अपैतु मृत्युरमृतं मआगाद्वैवस्वतो नो
अभयं कृणोतु स्वाहा इदं वैवस्वताय । परं मृत्यो अनुपरोहि पंथा
यस्ते अन्यइतरोदेवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मानः प्रजा-
र्ठ-रीरिषोमोतवीरान्स्वाहा । इदं मृत्यवे । एके संस्त्रवप्राशनांते जुहुयादि-
तीच्छंति । उदकस्पर्शः । कुमार्याभ्राता उपकल्पितान् शमीपलाशमि-
श्रान् लाजान् शूर्पे कृतान् स्वेनांजलिना गृहीत्वा कुमार्यांजलावा-
वपति । ताँल्लाजान् प्राङ्मुखी तिष्ठंती कुमारी सव्यहस्तसहितेन
दक्षिणहस्तेन अंजलिना विग्राहं जुहोति । (अर्यमणं देवं कन्या
अग्निमयक्षत । सनोअर्यमा देवः भेतोमुंचतु मापते स्वाहा) इत्यनेन
मंत्रेण तृतीयांशं जुहोति । इदमर्यम्णे । (इयं नार्युपन्नूते लाजानाव-
पंति का । आयुष्मानस्तु मे पतिरेधंतां ज्ञातयोमम स्वाहा) । इत्य-
नेन मंत्रेण अंजलिस्थितानां लाजानामर्द्धं जुहोति । इदमग्नये । इमाँ-
ल्लाजानावपाम्यग्रौ समृद्धिकरणं तव । मम तुभ्यं च संवननं तदग्नि-
रनुमन्यतामियर्ठ-स्वाहा इत्यनेन मंत्रेण सर्वाल्लाजान् जुहोति । इदमग्नये ।
मंत्रत्रयं कन्यैव पठति । अथ कुमार्याः सांगुष्ठं दक्षिणं हस्तं वरो-
गृह्णाति । गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथा सः ।
भगोअर्यमा सविता पुरंधिर्महं त्वाद्गुर्गार्हपत्याय देवाः । अमोहम-
स्मि सात्वर्ठ-सात्वमस्यमोअहं । सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं ष्ठीवी त्वं
तावेहि विवहावहै सह रेतोद्भावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्

विंदावहै बहून् ते संतु जरदष्टयः । संप्रियौ रोचिष्णुसुमनस्यमानौ ।
 पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतठः शृणुयाम शरदः शतमि-
 त्येतेन मंत्रसंदर्भेण । अथ कुमार्याः दक्षिणं पादं स्वदक्षिहस्तेन गृही-
 त्वारोहेममश्मानमशमेव त्वर्ठः स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतोवबाधस्व
 पृतनायतइत्यनेन मंत्रेण अग्रेरुत्तरतोव्यवस्थितस्याश्मनः उपरि वरः ।
 करोति । अथाश्मन्यारूढायां कुमार्यां वरोगाथां गायति । सरस्वति
 प्रेदामिव सुभगे वाजिनीवाते । यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्या-
 व्रतः । यस्यां भूतर्ठः समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामद्य गाथां
 गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशइत्यंतां । अथ वधूवरौ । प्रदक्षिण-
 मग्निं परिक्रामतः तुभ्यमग्ने पर्यवहन् सूर्यां वहतु नासह । पुनः
 पतिभ्योजायान्दाग्ने प्रजया सह । इत्यंतस्य मंत्रस्य वरपठितस्यांते ।
 एवं पुनर्वारद्वयं लाजावपनादि परिक्रमणांतं कर्म निर्विशेषं भवति ।
 ततस्तृतीयपरिक्रमणांतं कुमार्याभ्राता शूर्पकोणप्रदेशेन सर्वाञ्छाजा-
 न् कुमार्यंजलावावपति । तान् तिष्ठंती कुमारी भगाय स्वाहेत्यनेन
 जुहोति । इदं भगाय । ततः समाचारात् तूष्णीं चतुर्थं परिक्र-
 मणं कुरुतः । नेतरथा वृत्तिम् । अथ प्रजापतये स्वाहेति ब्रह्मान्वार-
 ब्योहुत्वा इदं प्रजापतयइति त्यागं विधाय एनां वधूं उदर्चीं सप्त
 पदानि प्रक्रामयति । तद्यथा । एकमिषे विष्णुस्त्वा नयत्विति वरेणोक्ते
 मंत्रे वधूरेकं पदमुदगददाति । द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयत्विति द्वितीयं ।
 त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते तृतीयं । चत्वारि मायो-
 भवाय विष्णुस्त्वा नयत्विति चतुर्थं । पंचपशुभ्योविष्णुस्त्वा नयत्विति
 पंचमं । षडृतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयत्विति षष्ठं । सखे सप्तपदा भव सा
 मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्विति सप्तमं । एवं वरएकैकं मंत्रं
 समुच्चार्योच्चार्य सप्तपदानि दापयत्युत्तरोत्तरं दक्षिणपादेन । अथ वरः
 स्कंधकृतादुदकुंभादुदकमादाय वधूमूर्धन्यभिषिञ्चति । आपः शिवाः शि-

चतुर्माः शांताः शांततमास्तास्ते कृण्वंतु भेषजमित्यनेन मंत्रेण पुनस्तथै-
 बोदकमादायापोहिष्टेति प्रत्यृचं पठित्वा तथैव मूर्धन्यभिर्षिचति । अथ
 वरः सूर्यमुदीक्षस्वेति वधूं प्रेषयति साच प्रेषिता सती सूर्यमुदीक्षते ।
 तच्चक्षुरित्यादि शृणुयाम शरदः शतमित्यंतं मंत्रं स्वयं पठित्वा । अथ
 वरोवध्वाः दक्षिणांसस्योपरि हस्तं नीत्वा तस्याहृदयमालभते मम व्रते
 ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमनाजुषस्व
 प्रजापतिश्चा नियुनक्तु महामित्यनेन मंत्रेण । अथ हृदयालंभनानंतरं
 वरोवधूमभिमंत्रयते । सुमंगलीरियं वधूरिमाठं समेत पश्यत सौभाग्यमस्यै
 दत्त्वा याथास्तंविपरेतनेत्यनेन मंत्रेण । अत्र शिष्टसमाचारात् वधूं
 वरस्य वामभागे उपवेशयति । तस्याः सीमंते वरेण सिंदूरं दापयति ।
 अथाग्नेः प्रागुदग्वा पूर्वकल्पितेनुगुप्तआगारे उत्तरलोत्रि प्राग्ग्रीवे आन-
 दुहे चर्मणि तां वधूं दृढपुरुषउत्थाप्योपवेशयति इह गावोनिषीदंत्वि-
 हाश्वाइह पुरुषाइहोसहस्रदक्षिणोयज्ञइह पूषा निषीदत्त्वितिमंत्रेण ।
 यद्वा जामाता दृढपुरुषस्तस्मिन् पक्षे वरउपवेशयति वधूं । ततआग-
 त्य पूर्ववद्यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मान्वारब्धोवरः अग्रये स्विष्टकृते
 स्वाहा । इदमग्रये स्विष्टकृते । इति स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्त्रवान्
 प्राश्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं दत्त्वा स्वकीयाचार्याय वरं ददा-
 ति । ब्राह्मणश्चेद्गां क्षत्रियश्चेद्ग्रामं वैश्यश्चेदश्वं । अन्यच्चसुवर्णादि-
 द्रव्यं यथाश्रद्धं यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दातुं संकल्पयेत् । ग्रामवचनं
 च कुर्युरित्यनेन शिष्टाचारप्राप्तं तिलककरणाक्षतचंदनमंत्रविप्राशीर्वच-
 नप्रतिष्ठामंत्रपाठादिकं यथाकुलं यथादेशसमाचारं तत्र तत्र क्रियमा-
 णमनुमन्येरन् दिवाचेद्विवाहस्तदास्तमिते ध्रुवं दर्शयति वरोवध्वाः
 रात्रौचेद्दरदानानंतरमेव । तद्यथा । ध्रुवमीक्षस्वेति प्रेषिता वधूः । ध्रुव-
 मासि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैषि पोष्ये मयि । मह्यं त्वादाद्रहस्पतिर्मया
 पत्या प्रजावती संजीव शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेण वरेणोक्ते ध्रुवमी-

क्षते । सा वधूर्यदि ध्रुवं न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येवं वदेत् ॥
 विवाहादारभ्य त्रिरात्रं अक्षारालवणाशिनौ स्यातां जायापती अधः-
 खट्टारहिते भूभागे आसृते शयीयातां त्रिरात्रमेव । संवत्सरं सम-
 ग्रं मिथुनं नोपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं चेति एते विकल्पा-
 मिथुनकरणशक्त्यपेक्षया । अत्र त्रिरात्रपक्षाश्रयणं चतुर्थ्युत्तरकाल-
 हेतुस्तु व्याख्याने विहितः ॥ ॥ इति विवाहकर्मपद्धतिः ॥

उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणं ॥ १ ॥

अस्तमितानुदितयोर्दध्ना तंडुलैरक्षतैर्वा ॥ २ ॥

अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायं ॥ ३ ॥

सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः ॥ ४ ॥

पुमार्ठःसौ मित्रावरुणौ पुमार्ठःसावश्विनावुभौ

पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमार्ठःसंवर्त्ततां मयि पुनः

स्वाहेतिपूर्वा गर्भकामा ॥ ५ ॥ ॥ ९ ॥

उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणं ॥ अथौपासनस्य आ-
 वसथ्यस्याग्नेः परिचरणं उपासनं व्याख्यास्यते । कथमुपयमनप्रभृति ।
 उपयमनकुशादानमारभ्य क्रोऽर्थः । उपयमनकुशानादाय समिधो-
 ऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादिति यावत् । तस्य कालनियममाह ॥
 अस्तमितानुदितयोः ॥ अस्तमितश्च अनुदितश्च अस्तमितानुदितौ
 तयोस्तथा सूर्ययोः सूर्यस्यास्तमयानुदिताभ्यां उपलक्षितयोः कालयो-
 रित्यर्थः । तत्रास्तमितलक्षणं छंदोगपरिशिष्टे “यावत्सम्यङ्ग्न भाव्यते
 नभस्यृक्षाणि सर्वतः । न च लोहितिमापैति तावत्सायं तु हूयते ॥”
 अनुदितस्य द्वैविध्यं अनुदितः समयाध्युषितश्च तत्रानुदितस्पष्टतारको-
 पलक्षितः ततः परमुदयात्प्राक् समयाध्युषितः । तथा च मनुः । “उ-

दितेनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्त्तते यज्ञइतीयं वैदिकी श्रुतिः” ॥ इति संपूर्णादित्यमंडलदर्शनोपलक्षितउदितः । तत्र वाजसनेयिनां नियमेन अनुदितहोमः । सूर्योहवा अग्निहोत्रमित्यारभ्य तस्मादुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रं मन्यामहइत्यंतेन श्रुतिसमाम्नायेन उदितहोमनिंदापूर्वकं अनुदितहोमस्य समर्थितत्वात् । छंदोगानामुदितानुदितयोर्विकल्पः । उदितेनुदिते वेति गोभिलवचनात् । आश्वलायनानां पुनरुदितहोमनियमः तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणं “प्रातः प्रातरनृतं ते वदंति पुरोदयात् जुव्हति येऽग्निहोत्रं । दिवाकीर्च्यमादिवा कीर्त्तयंतः सूर्योज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषामिति ” अनुदितहोमनिंदार्थवादपुरःसरं तस्मादुदिते होतव्यमिति उदिते होमविधानात् होमद्रव्यनियममाह ॥ दध्ना तंदुलैरक्षतैर्वा जुहुयात् ॥ दध्ना गव्येन तंदुलैर्ब्रीहिमयैः अक्षतैः सत्वकैर्यवैः वा विकल्पेन एतेषामन्यतमेनेत्यर्थः अग्रये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायं सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः तत्र सायं अग्रये स्वाहेति प्रातः तत्र सायं अग्रये स्वाहेति पूर्वाहुतिं प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां जुहुयात् सर्वत्र प्रजापतियागउपांशु स्वाहाकारः श्राव्यस्त्यागश्च आधारे तु स्वाहांतोपि मानसः तथा सूर्याय स्वाहेतिपूर्वा प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां प्रातः त्यागास्तु प्रयोगे वक्ष्यंते ते च यजमानेन कार्याः कुतः प्रधानत्वात्प्रधानर्थास्वामी फलयोगादिति कात्यायनवचनात् प्रधानं द्रव्यस्वत्वपरित्यागः ततश्च प्रवसता यजमानेन यथाकालं यथादैवतं शुचिना आचांतिन प्राङ्मुखोपविष्टेन सर्वकर्मसु कर्त्तव्याः तत्र सायमादि प्रातरंतमेकं कर्म प्रचक्षते इतिवचनात् सायं होमद्रव्येणैव प्रातर्होमः कर्त्तव्यः तथा येन होत्रा सायं हुतं तेनैव प्रातर्होतव्यम् येनारंभस्तेनैव समाप्तिरितिन्यायाच्च तथा दधितंदुलयवानामलामे श्यामाकनीवारवेणुयवकंदमूलफलजलसप्तानां पूर्वपूर्वालामे परं परं नित्यहोमाय ग्राह्यं

कंदं सूरणादि । फलं आम्रादि । अस्यैव कर्मणः कामसंयोगमाह ।
 पुमार्थसौ मित्रावरुणावित्यादिना पुनः स्वाहेतिपूर्वा गर्भकामा ।
 पुमांसौ मित्रावरुणावित्यादिना मंत्रेण गर्भकामा पत्नी पूर्वामाहुतिं
 जुहुयात् । अत्र पूर्वा गर्भकामेत्यस्य कोर्यः । किं नित्ययोर्द्वयोरहुत्योः
 प्रथमा पूर्वशब्देन विवक्षिता उत ताभ्यां पूर्वापूर्वं होतव्या अन्यैव
 किं तावत्प्राप्तं । अन्यैवेति । मंत्रान्तरेण देवतांतरहोमविधानात् ।
 मंत्रस्य देवतायाश्च गुणत्वेन कर्मभेदकत्वात् । किंच द्वयोः प्रथमायाः
 पूर्वत्वे विवक्षिते नित्याग्नेयस्य सौर्यस्य च बाधः प्रसज्येत । अत्रोच्यते
 सत्यं । मंत्रदेवतयोः कर्मभेदकत्वं पूर्वा गर्भकामेतीदं काम्यं कर्म ।
 प्रकृतं तु नित्यं काम्यं नित्यस्य बाधकं । पुरुषार्थसमासक्तेः काम्यं
 नित्यस्य बाधकमिति न्यायात् । तस्मादग्नये स्वाहा सूर्याय स्वाहेति
 नित्ये आहुती बाधित्वा पुमांसौ मित्रावरुणावित्यादिमंत्रविहिता
 पत्नीकर्तृका कर्मांतररूपा हि काम्याहुतिः प्रवर्त्तते तथा गोदोहनेन
 पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्र काम्यं गोदोहनप्रणयनं नित्यं चमसं
 बाधित्वा प्रवर्त्तते अत्र कथं बाध्यबाधकभावः । उच्यते नित्यं तावद-
 फलं अकरणे प्रत्यवायजनकं काम्यं तु फलवत्तत्र फलवत् बलवत्
 अफलं दुर्बलं बाधते अत्र यदि केचित् प्रत्यवतिष्ठेरन् आधानानु-
 विधानानंतरं सायंप्रातर्होमानुविधानं कर्त्तव्यं आचार्येण केन हेतुना-
 त्र कृतं कोदोषइति चेत् परप्रकरणाभ्रांतं कथं षडर्ध्याभवंतीत्यारभ्य
 तामुद्गुह्येत्यंतं विवाहप्रकरणं यतः तत्र समाधीयते सूत्रकारस्य शैलीयं
 विवाहात्प्राक् आवसथ्याधानकथनं यथा नचेच्छंकनीयं विवाहाग्निरे-
 वावसथ्याग्निरिति पक्षश्चाचार्याभिमतः तेनात्र होमानुविधानं कृतमिति
 विवाहाग्नेरौपासनत्वं कुतोवागतमिति चेत् “ वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत
 स्मार्त्तं कर्म यथाविधि । पंचयज्ञविधानं च पक्त्तिं चान्वाहिकीं द्विजइति ”
 मनुवचनात् “ कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायका-

लाहते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु” इतियाज्ञवल्क्यवचनात् कृतवि-
वाहस्य सभार्यस्यावसथ्याधानाधिकारः आश्वलायनगोभिलादिगृह्य-
कारवचनाच्च तस्माद्बहुसंमतत्वात् विवाहसमनंतरमेव होमविधाना-
च्चाचार्यस्य विवाहहोमसाधनाग्निरेवौपासनः संमतइति तत्रोच्यते
आश्वलायनगृह्यमतं मन्वादिवचनं तु यथागृह्यमाहितौपासनाग्निपरं
स्वस्वशाखाधर्मप्रतिपादनपरं वाजसनेयिनां पंचदशशाखाश्रयिणां म-
ध्यंदिनकाण्वप्रभृतीनां च पारस्कराचार्यस्य तु आवसथ्याधानप्रयोगं
विवाहप्रयोगात्पृथगनुविदधते नैषः पक्षः संमतइति गम्यते
यदि विवाहाग्निरेवौपासनाग्निरिति संमतः स्यात्तदावसथ्याधानं
दारकालइत्यादिना पृथक् प्रयोगमनुविदध्यात् विवाहहोमेनैव
आवसथ्याग्नौ सिद्धे पृथक्प्रयोगारंभस्य वैयर्थ्यात् तस्मादन्यस्था-
नपाठोन दोषः इदं च औपासनपरिचरणं सर्वदा न सकृत्
यतः ततोस्तामितेऽग्निपरिचर्यदव्योपघातठःसक्तून् सर्वेभ्योबलिहरेत्
इतिबलिहरणविधिपरे वाक्ये परिचरणस्य नित्यत्वं ज्ञापयति “छिन्नं
लूनं च पिष्टं च साम्नाय्यं मृन्मयं तथा । लोकसिद्धं गृहीतं चेन्म-
न्त्राजप्याः कठाशयात् ॥ छिन्नादि लोकसिद्धं चेदाद्रियेत क्रतुं प्रति ।
तत्तन्मंत्रजपं प्राह भारद्वाजः कृताकृतं ॥ छिन्ने चावहने लूने पिष्टे
दुग्धे च मृन्मये । स्वातेथ लौकिके प्राप्ते जपोनावस्त्येव वाजिनां ॥” अत्र
च न मंत्राते स्वाहाकारहोमौ किंतु आदावेव नवोकारः प्रतिमंत्रं किंतु
आद्यएव यदाह “स्वाहा कुर्यान्न मंत्राते न चैव जुहुयाद्धविः ।
स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ पश्चान्मंत्रं समापयेत्” ॥ सामगानामयं “नोक्कु-
र्याद्धोममंत्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् । अन्येषां चाविकृष्टानां काले-
नाचमनादिना ॥” अविकृष्टानां अमंतरितानां कालेन आचमनादिना वा ।
अथ प्रयोगः । आवसथ्याधानोत्तरकालं तद्विवसएव सायंभ्रातर्होम-
निमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा संध्यावंदनानंतरं

अग्निसमीपं गत्वा पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य उपयमनकुशान् समिधस्तिस्रः मणिकवारिदध्यादीनामन्यतमं होमद्रव्यं अग्नेरुत्तरतः प्रांचः आसाद्य उपयमनकुशानादाय तिष्ठन् समिधोभ्याधाय पर्युक्ष्य द्वादशपर्वपूरकेण दधितंडुलयवानामेकतमेन द्रव्येण हस्तेनैव स्वांगारिणि स्वार्चिषि वह्नौ मध्यप्रदेशे देवतां ध्यायन् जुहुयात् अग्नये स्वाहा इदमग्नये तदुत्तरतः मनसा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये इति सायं तथैव सूर्याय स्वाहा इदं सूर्याय । प्रजापतये स्वाहा इति प्रातः । पत्नीचेद्गर्गकामा भवति तदा पुमार्ठः सौमित्रावरुणौ पुमार्ठः सावश्विनावुभौ । पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमार्ठः संवर्त्ततां मयि । पुनः स्वाहेति पूर्वामाहुतिं पत्नी जुहोति उत्तरार्द्धं यजमानः । इदं मित्रावरुणाभ्यां अश्विभ्यामिन्द्राय सूर्याय च ॥ इति नित्यहोमविधिः ॥ अथ नैमित्तिकमुच्यते ॥

राक्षोक्षभेदेनङ्गविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने तमेवाग्निमुपसमाधायान्यथ-
याज्यठ-संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति नानामंत्राभ्यां
॥ १ ॥ अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानठ-
स्त्रियं वा प्रतिक्षत्रइति यज्ञातिनात्वाहार्थमिति
चैतया ॥ २ ॥ धुर्यौदक्षिणा ॥ ३ ॥ प्रायश्चित्तिः ॥ ४
ततोब्राह्मणभोजनं ॥ ५ ॥ ॥ १० ॥

राक्षोक्षभेदेनङ्गविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्याप-
त्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने ॥ राज्ञः प्रजापालनाधिकृतस्य यात्रादिप्रास्थितस्य
अक्षभेदे रथावयवभंगेऽनङ्गविमोक्षेनङ्गस्य रथस्य विमोक्षे सन्नहनच्छेदे

वा यानविपर्यासे यानस्य विपर्यासे अधोमुखादिभावे वा अन्यस्यां वा व्यापत्तौ अन्यस्मिन् वा अशुभसूचके निमित्ते । स्त्रियाश्चोद्ग्रहणे उद्गाहितायाः पूर्वं पतिगृहनयने च शब्दात् रथाक्षभेदादिकनिमित्ते संजाते नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं कर्मोच्यते । कर्मोपयाते प्रायश्चित्तं तत्कालमितिवचनात् । निमित्तसमनंतरमेव नैमित्तिकं कुर्यात् । तद्यथा । तमेवाग्निमुपसमाधायज्यर्थासंस्कृत्येहरतिरिति जुहोति नानामंत्राभ्यां ॥ तमेवेति यदि राज्ञोनिमित्तं तदा प्रास्थानिकं सेनाग्निं यदि स्त्रियाः वैदिकमग्निं पंचभूसंस्कारान् कृत्वाउपसमाधाय स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांतां कुशकंडिकां विधाय एषएव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमइत्यनेनैवाज्यसंस्कारे प्राप्ते पुनराज्यर्थासंस्कृत्येति वचनं आधारहोमात्प्रागेव इहरतिरित्याज्याहुतिद्वयप्राप्त्यर्थं । ततश्च पर्युक्षणांते इहरतिरिति नानामंत्राभ्यां द्वाभ्यां जुहोत्याहुतिद्वयं ततआधारादिस्विष्टकृदंते अन्यद्यानमुपकल्प्य ॥ तत्रोपवेशयेद्राजानं स्त्रियं वा प्रतिक्षत्रइति यज्ञतिनात्वाहार्थमिति चैतया ॥ अन्यद्रथादिकं यानं वाहनं उपकल्प्य संयोज्य तत्र तस्मिन् याने राजानं नृपं स्त्रियं चोद्गाहितां वधू उपवेशयेत् । आरोहयेत् । कथं प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामीत्यादिना प्रतितिष्ठामि यज्ञइत्यंतेन मंत्रेण । आत्वाहार्थमित्येतयर्च्चा । धुर्यो दक्षिणा प्रायश्चित्तिः ॥ धुर्यो धुरि साधू अनड्वाहौ दक्षिणा ब्राह्मणेभ्यो देया । दक्षिणाशब्दः परिक्रयार्थं द्रव्ये वर्त्तते । येन ऋत्विजामानतिर्भवति । इदं कर्म प्रायश्चित्तिः । दुर्निमित्तसूचितदुरितापहारिणी । अतः सति निमित्ते भवति । ततो ब्राह्मणभोजनं ॥ ततः कर्मसमाप्त्यनंतरं ब्राह्मणस्य भोजनं कारितव्यं । इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ अक्षादिनिमित्तानामेकतमे निमित्ते संजाते शुचौ देशे पंचभूसंस्कारान् कृत्वा राज्ञः सेनाग्निमुपसमाधाय वध्वावरः वैवाहिकमग्निं ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांते इहरतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति प्रथमामाहुतिं जुहुयात्

इदमग्रये इत्याहुतिद्वयं हुत्वा उपसृजन् धरुणम्मात्रे धरुणोमातरन्ध-
यन् । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहेति द्वितीयां इदमग्रये इत्या-
हुतिद्वयं हुत्वा ततआधारादिस्विष्टकृदंतं चतुर्दशाहुतिकं होमं विधाय
संस्ववं प्राश्याचम्य धुर्यावनड्वाहौ । ब्रह्मणे अस्य कर्मणः प्रतिष्ठार्थं
एतावनड्वाहौ ब्रह्मंस्तुभ्यं ब्रह्मणे मयादत्ताविति प्रयोगेण दक्षिणां
दत्त्वा । अन्यद्यानमानीय तत्पुरोहितोराजानं वरोवधूं उपवेशयेत् ।
प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे आत्वाहार्षमितिमंत्राभ्यां । ततो ब्राह्मण
भोजनं ।

चतुर्थ्यामपररात्रेभ्यंतरतोग्निमुपसमाधाय द-
क्षिणतोब्रह्माणमुपवेश्योत्तरतउदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्था
लीपाकठं श्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्राज्याहुतीर्जुहोति ॥
॥ १ ॥ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वां नाथकामउपधावामि यास्यै पतिग्नी
तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । वायो प्रायश्चित्ते त्वं दे-
वानां प्रायश्चित्तिरसि यास्यै प्रजाग्नी तनूस्तामस्यै
नाशय स्वाहा । सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चि-
त्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां नाथकामउपधावामि यास्यै
पशुग्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । चंद्र प्राय-
श्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां ना-
थकामउपधावामि यास्यै गृहग्नी तनूस्तामस्यै ना-
शय स्वाहा । गंधर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चि-
त्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां नाथकामउपधावामि यास्यै

यशोग्री तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहेति ॥ २ ॥
 स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति ॥ ३ ॥
 हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सठं स्रवान्त्स-
 मवनीय ततएनां मूर्द्धन्यभिषिचति । या ते पतिग्री
 प्रजाग्री पशुग्री गृहग्री यशोग्री निंदिता तनूज्जार्-
 ग्रीं ततएनां करोमि सा जीर्यत्वं मया सहासावि-
 ति ॥ ४ ॥ अथैनाठं स्थालीपाकं प्राशयति प्राणै-
 स्ते प्राणान्त्संदधाम्यस्थिभिरस्थीनि माठं सैमाठं-
 सानि त्वचा त्वचमिति ॥ ५ ॥ तस्मादेवंविच्छ्रो
 त्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परोभ-
 वति ॥ ६ ॥ तामुदुह्य यथर्तु प्रवेशनं ॥ ७ ॥ य-
 थाकामी वा काममाविजनितोः संभवामेति वच-
 नात् ॥ ८ ॥ अथास्यै दक्षिणाठं समधिहृदयमाल-
 भते । यत्ते सुसामि हृदयं दिवि चंद्रमसि श्रितं ।
 वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम
 शरदः शतठं शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ ९ ॥
 एवमत ऊर्ध्वं ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

चतुर्थ्यामपररात्रेभ्यंतरतोभिमुपसमाधाय दक्षिणतोब्रह्मा-
 णमुपवेश्योत्तरतउदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकठं श्रपयित्वाज्य
 भागाविघ्नाज्याहुतीर्जुहोति ॥ चतुर्थ्यां तिथौ विवाहतिथिमारभ्य अ-

पररात्रेः रात्रेः पश्चिमे यामे अभ्यन्तरतः गृहस्य मध्ये अग्निं वैवाहिक-
मुपसमाधाय पंचभूसंस्कारान् कृत्वा स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्मासन-
मास्तीर्य तत्र पूर्ववद्ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य
प्रणीतास्थानात् उत्तरतः । जलपूर्णं ताम्रादिपात्रं स्थापयित्वा
अत्र ब्रह्माणमुपवेश्येति । पुनर्वचनमुदपात्रप्रतिष्ठापनावसरज्ञापनार्थं ।
स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वा पर्युक्षणांते आघारानंतरमा-
ज्यभागाविध्वज्याहुतीर्जुहोति आज्येन पंचाहुतीर्वक्ष्यमाणैर्मंत्रैर्जुहोति ॥
अग्नेप्रायश्चित्तइत्यादिभिः ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति । स्थालीपाक-
स्य चरोः प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहोति । हुत्वा हुत्वैतासा-
माहुतीनामुदपात्रे सठं संस्वान्तसमवनीय ॥ अग्ने प्रायश्चित्तइत्यादी-
नां प्रजापत्यंतानां षण्णामाहुतीनां प्रत्येकं हुत्वा संस्त्वान् हुतशेषा-
नुदपात्रे समवनीय प्रक्षिप्य केषांचिन्मते स्विष्टकृदाहुतेरपि ॥ तत-
एनां मूर्धन्यभिषिंचति ॥ ततस्तस्मादुदपात्रादुदकमादाय एनां वधूं
चरोमूर्धन्यभिषिंचति । या ते पतिव्री इत्यादिना सा जीर्यत्वं मया
सहामुकि देवि इत्यंतेन । अथैनार्ठं-स्थालीपाकं प्राशयति ॥
अथाभिषेकानंतरं एनां वधूं स्थालीपाकं चरुशेषं ॥ प्राणैस्ते प्राणान्तसं
दधामीत्यादिना त्वचा त्वचामिसंतेन मंत्रेण ॥ वरः प्राशयति ॥
तस्मादेवं विच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित् प-
रो भवति ॥ यतोनेन चरुशेषप्राशनकर्मणा भर्त्रा सहैक्यं प्राप्तादाराः
तस्मादेवंवित्पुरुषः श्रोत्रियस्य विदुषः दारेण भार्यया सह उपहासं
मैथुनं नेच्छेत् न कामयेत् हि यस्मात् एवंविदपि श्रोत्रियः परः
शत्रुर्भवति ॥ तामुदुह्य यथर्तुं प्रवेशनं ॥ एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण तां
वधूं उदुह्य विवाहयित्वा विवाहकर्मणा भार्यात्वं संपाद्य यथर्तुं प्रवे-
शनं ऋतुकालमृतुकालं प्रवेशनं अभिगमनं कुर्यादिति शेषः ॥ यथा-
कामी वा ॥ स्त्रियाः काममनतिक्रम्य यथाकामं तदस्यास्तीति यथा-

कामी वा भवेत् । न ऋतुकालाभिगमननियमः । कुतः ॥ काममावि-
जनितोः संभवामेति वचनात् ॥ कामं स्वेच्छया आविजनितोः
आप्रसवात् संभवाम भर्त्रा सह संभवामेति स्त्रीणां इंद्राद्वरप्रार्थ-
नावचनात् । प्रजापतेरिति केचित् । अत्र यद्यपि यथर्तुप्रवेशनमिति
सामान्येनोक्तं । तथापि स्मृत्यंतरोक्तपर्वादिनिषेधपालनं कुर्यात् ।
यथाह मनुः । “अमावास्याष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्म-
चारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातकोद्विजः ” । याज्ञवल्क्योपि “ षोडश-
र्तुनिशा स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वण्या
द्याश्रतस्त्रश्च वर्जयेत् ” ॥ इत्यादिनिषेधोयाथाकाम्यपक्षेपि समानएव ।
यतः प्राप्तेभिगमने निषेधः प्रवर्त्तते । गर्भिण्याभिगमने निषेधस्तु
काममाविजनितोः संभवामेतिवचनाद्वाध्यते ऋतावनभिगमने दोषमाह ।
“ ऋतुस्नातां तु योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां ब्रह्महत्यायां
युज्यते नात्र संशयः ॥ तथा । ऋतुस्नातां तु योभार्यां शक्तः सन्नो-
पगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ तथा ।
लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः
सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः । इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षया-
विहितत्वात् । तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशंकासंभवाद्रक्षार्थं
याथाकाम्यं । तस्माद्याथाकाम्ये तु न नियमः । यथाकामी वेति
विकल्पाभिधानात् । अनभिगमने तु प्रत्यवायस्मरणाभावाच्च । अतो-
लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिश्च ॥ अथास्यै दक्षिणार्धसमधिहृदयमाल-
भते । यत्ते सुसीमइति ॥ अथाभिगमनानंतरं अस्यै अस्याभार्यायाः
दक्षिणांसं दक्षिणस्कंधमधिउपरिदक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते
हृदयं वक्षः आलभते षष्टशति यत्ते सुसीमइत्यादिना शृणुयाम शरदः
शतमिति अनेन मंत्रेण एवमत ऊर्ध्वं । एवमनेनैव प्रकारेण अतोन्तरं
ऋतावृतौ प्रवेशनं यथाकामं वा इति सूत्रार्थव्याख्या ॥ ॥ अथ

चतुर्थीप्रयोगः ॥ तत्र विवाहाच्चतुर्थीमपररात्रे गृह्णन्त्यंतरतः पंचभूसं-
 स्कारान् कृत्वा विवाहाग्नेः स्थापनं । दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशनं ।
 प्रणीतास्थानादुत्तरतः उदपात्रस्थापनं । प्रणीताप्रणयनादि आज्य-
 भागांतं आवसथ्याधानवत् कुर्यात् । आज्यभागानंतरं अग्ने प्रायश्चित्त-
 इत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः पंचाज्याहुतीर्हुत्वा । तद्यथा । अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं
 देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि यास्यै प-
 तिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदमग्नये ॥ वायो प्रायश्चित्ते त्वं
 देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि यास्यै प्र-
 जाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं वायवे ॥ सूर्य प्रायश्चित्ते
 त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि यास्यै
 पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं सूर्याय । चंद्र प्रायश्चित्ते
 त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि यास्यै
 गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं चंद्रमसे । गंधर्वप्रायश्चित्ते
 त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि यास्यै
 यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं गंधर्वाय । ततः स्थालीपा-
 केन प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये ॥ इति प्राजापत्यांतं हुत्वा
 अग्ने प्रायश्चित्तइत्यादिप्राजापत्यांतानां षडाहुतीनां संस्त्रवमुदपात्रे
 प्राक्षिपेत् । केषांचिन्मते स्विष्टकृतोपि संस्त्रवं प्राक्षिपेत् । अन्यासामा-
 हुतीनां पात्रांतरे संस्त्रवान्प्राक्षिपेत् । ततोऽग्नये स्विष्टकृते । हुत्वा
 ऽज्येन महाव्याढत्यादिप्राजापत्यांतानवाहुतीर्वा जुहोति । ततः पात्रां
 तरस्थान् संस्त्रवान् प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा उद-
 पात्रादुदमादाय वधूं मूर्धन्यभिषिञ्चति । या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशु-
 घ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निदिता तनूर्जारघ्नी ततएनां करोमि सा जीर्य
 त्वं मया सहासाविति इत्यनेन मंत्रेण अथ वरः वधूं स्थालीपा-
 कं हुतशेषं सकृत्प्राशयति । प्राणैस्ते प्राणान्तसंदधामि अस्थिभि-

रस्थीनि माठिःसैर्माठिःसानि त्वचा त्वचमिति अनेन मंत्रेण सा च भर्त्रा मंत्रे पठिते प्राश्नाति । अथ ऋतुकाले रजोदर्शने संजाते पुण्याहे गर्भाधाननिमित्तं मातृपूजापूर्वकं स्वयं आभ्युदयिकं कृत्वा रात्रावभिगमनं कुर्यात् । अभिगमनानंतरं वध्वादक्षिणस्कंधस्योपरि दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयं स्पृशति यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चंद्रमसि श्रितं । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जिविम शरदः शतर्तःशृणुयाम शरदः शतमित्यनेन मंत्रेण । एवं श्राद्धवर्जं प्रत्यृतुकालमभिगमनं कुर्यात् । यथाकामी वा भवेत् ऋतुकालाभिगमनं कुर्वन् ब्रह्मचर्यात् न स्वलति । 'ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्या श्रतस्त्रश्च वर्जयेत्' । इतियाज्ञवल्क्यस्मरणात् । अनभिगमने तु दोषस्य श्रवणात् । " ऋतुस्नातां तु योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ ऋतुस्नातां तु योभार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः " ॥ इत्यादिप्रत्यवायस्मरणाच्च ऋतुकालाभिगमने नियमः । याथाकाम्ये तु न नियमः ॥ यथाकामी चेति विकल्पविधानात् । 'अतो लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः' । इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षणविहितत्वात् । तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशंकासंभवात् तद्रक्षार्थं याथाकाम्यमिति चतुर्थीपद्धतिः ॥ विष्णुपुराणे । " ऋतावभिगमः शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते । पुन्नामर्क्षे शुभे काले श्रेष्ठे युग्मास्तु रात्रिषु ॥ नास्नातां तां स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलां । नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न च गुर्विणीं ॥ नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितं । क्षुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः ॥ स्नातः स्वर्गगंधवृक्षप्रीतोनाध्मातः क्षुधितोपि वा । सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो ब्रजेत् ॥ चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि

राजेंद्र रविसंक्रांतिरेव च ॥ तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्
विष्णुत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥ ” ॥ इति चतुर्थीक-
र्मपद्धतिः ॥

पक्षादिषु स्थालीपाकठं श्रपयित्वा दर्शपूर्णमास-
देवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो-
देवेभ्योद्यावापृथिवीभ्यामिति ॥ १ ॥ विश्वेभ्योदेवे-
भ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशाय च ॥ २ ॥ वैश्व
देवस्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा
विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति
॥ ३ ॥ बाह्यतः स्त्रीबलिष्ठं हरति नमः स्त्रियै नमः
पुठंसे वयसे वयसे नमः शुक्लाय कृष्णदंताय
पापिनां पतये नमः । ये मे प्रजामुपलोभयंति ग्रामे
वसंतउतवारण्ये तेभ्योनमोस्तु बलिमेभ्योहरामि
स्वस्ति मेस्तु प्रजां मे ददत्विति ॥ ४ ॥ शेषम-
द्भिः प्रप्लाव्य ततो ब्राह्मणभोजनं ॥ ५ ॥ ॥ १२ ॥

पक्षादिषु स्थालीपाकठं श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो
हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्योदेवेभ्योद्यावा-
पृथिवीभ्यामिति ॥ पक्षाणामादयः पक्षादयः तासु पक्षादिषु
प्रतिपत्सु । अत्र यद्यपि पक्षादिष्वित्युक्तं तथापि संधिमभितोयजेतेति
वचनात् । “ पर्वणोयश्चतुर्थीश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः
सविज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिरिति ” पर्वचतुर्थीशोपि यागकालत्वेना-
भिमतः तथा “ पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्णे यदि पर्व समाप्यते । तदैव

यागकालः स्यात्परतश्चेत्परेहनि ॥ ” तत्रापि “ संधिर्यदा पराह्ने
स्याद्यागं प्रातः परेहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेपि न दुष्यती
ति” इत्यादिभिर्वचनैर्यागकालं निर्णयि । पर्वदिवसे कृतौ यवसथिकाशनः
सपत्नीकः शालायां जघनेनाग्निं रात्रौ जाग्रन् मिश्रइतिहासमिश्रोवा
पृथक् शयित्वा प्रातःकृतस्नानसंध्यावंदनप्रातर्होमः स्वाचांतोग्नेः पश्चात्
प्राङ्मुख उपविश्य पूर्वोक्तविधिना चरुं श्रपयित्वाज्यभागांते दर्शं
दर्शं देवताभ्यः पौर्णमासदेवताभ्यः प्रयोगे वक्ष्यमाणाभ्यश्चरुं हुत्वा
ब्रह्मप्रजापतिविश्वेदेवाद्यावापृथिवीभ्यश्चरुं जुहोति ॥ विश्वेभ्योदेवे-
भ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्यः आकाशाय च ॥ बलिहरणं स्थाली-
पाकादेव विश्वेभ्योदेवेभ्योभूतगृह्येभ्यः । आकाशाय च बलिहरणं
बलिदानं । वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोति । अग्नये स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥
वैश्वदेवस्य विश्वेदेवादेवपितृमनुष्यादेवताअस्येति वैश्वदेवः पाकः
पंचमहायज्ञार्थं साधितपाकइत्यर्थः । ननु वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोतीति
विश्वेदेवसंबद्धस्य चरोस्तद्भूतोपात्तस्य वा अग्नौ जुहोतीति कथं नोच्य
ते । यथावृषोत्सर्गे पौष्णस्य जुहोतीति पूषसंबद्धः पृथगेव पिष्टमयः पूर्व-
सिद्धश्चरुर्गृह्यते किमिति पंचमहायज्ञार्थः । उच्यते । स्थालीपाकर्तुः श्रप-
यित्वेत्यत्र स्थालीपाकस्यैकवचनांतत्वाद्द्वितीयस्य वैश्वदेवस्य चरोरभा-
वोऽवगम्यते । पौष्णवत् वैश्वदेवस्य सिद्धोपात्तस्य पृथगुपादानं पंच-
महायज्ञार्थवैश्वदेवपाकस्य सद्भावात्प्रवर्त्तते । पंचमहायज्ञार्थस्य वैश्व-
देवत्वं कुतइतिचेत् । वैश्वदेवाद्भ्रातृपर्युक्ष्येति सूत्रात् । अग्नौ
जुहोतीति अग्निग्रहणं बलिकर्मतामाभूदिति । अग्नये स्वाहेत्यादिप्रयोग
दर्शनार्थं सर्वत्र तस्यैकदेशस्योद्धृत्यासादितप्रोक्षितस्य अग्नये प्रजापतये
विश्वेभ्योदेवेभ्योहुत्वा स्थालीपाकाद्वैश्वदेवाच्च अग्नये स्विष्टकृते
जुहोति ततः शेषः समाप्तिं विधाय ॥ बाह्यतः स्त्रीबलिर्दहरति ॥

प्रयोगे वक्ष्यमाणैर्नमः स्त्रियइत्यादिभिर्मंत्रैः बाह्यतः शालायाः प्रांगणे स्त्रीबलिं रुयादिभ्योबलिः स्त्रीबलिस्तं स्त्रीबलिं हरति ददाति शेषमद्भिः प्रप्लाव्य स्थालीस्थितमवशिष्टं चरुं अद्भिर्जलेन प्रप्लाव्य मज्जयित्वा अत्रापः प्रणीताः तासां सर्वकर्मार्थत्वेन प्रणीतत्वात् ततोब्राह्मणभोजनं व्याख्यातं सूत्रार्थः ॥ अथ पक्षादिकर्मोच्यते ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अमाषममांसं अक्षारालवणं हविष्यं व्रताशनं विधाय रात्रावग्निसमीपे भूमौ दंपती पृथक् शयीयातां प्रातः स्नात्वा संध्यावंदनानंतरं प्रातर्होमं च निर्वर्त्य उदिते सूर्ये पौर्णमासं स्थालीपाकमारभेत् तत्रात्मनः ब्रह्मणः प्रणीतानां चासनचतुष्टयं कुशैर्दत्त्वा पक्षादिकर्मणाहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव भवामीति तेनोक्ते आसने उपवेश्य अत्रासादने वैश्वदेवान्नासादनं विशेषः तत्प्रोक्षणं च आज्यभागांतं यथोक्तं कर्म निर्वर्त्य स्थालीपाकमभिवार्य स्तुवेण चरुमादाय अग्नये स्वाहा अग्नीषोमाभ्यार्ठस्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां उपांशु पुनः अग्नीषोमाभ्यार्ठस्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां उच्चैः ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यः द्यावापृथिवीभ्यार्ठस्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां हुतशेषं स्तुवेण अग्नैरुत्तरतः प्राक्संस्थं विश्वेभ्योदेवेभ्योनमः इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यः भूतृह्येभ्योनमः इदं भूतृह्येभ्यः आकाशाय नमः इदमाकाशाय वेति स्तुवेण बलित्रयं दत्त्वा अभिघारितवैश्वदेवान्नास्तुवेणादाय अग्नये स्वाहा इदमग्नये प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यः इत्याहुतित्रयमग्नौ हुत्वा स्थालीपाकोत्तरार्द्धद्वैश्वदेवोत्तरार्द्धाच्च अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते इति हुत्वा भूरित्यादि प्राजापत्यांतानवाहुतीर्जुहुयात् संस्ववप्राशनं मार्जनं पवित्रप्रतिपतिः न प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे

दक्षिणादानानां कृत्वा चरुशेषमादाय शालायावहिरुपलिप्तायां भूमौ प्राङ्मुख उपविश्य स्रुवेण नमः स्त्रियै इदं स्त्रियै । नमः पुठ-से वयसे नमः इदं पुठ-से वयसे नमः शुक्लाय कृष्णदंताय पापिनां पतये नमोये मे प्रजामुपलोभयंति ग्रामे वसंतउतवाऽरण्ये तेभ्यः इदं ये मे इत्यादि नमोस्तु बलिमेभ्योहरामि स्वस्ति मेस्तु प्रजां मे ददतु इदं स्त्रियै पु-से वयसे वयसे शुक्लाय कृष्णदंताय पापिनां पतये ये मे प्रजामुपलोभयंति ग्रामे वसंतउत वाऽरण्ये तेभ्यः इदमेभ्यइति वा त्यागः शेषं प्रणीताद्भिः प्रच्छाव्याचम्या-ग्निस्मीपमागत्य प्रणीताविमोकं कृत्वा एकस्मै ब्राह्मणाय भो-जनं ददामीति संकल्पयेदिति पक्षादिकर्मविधिः । दर्शं पुनरियान्वि-शेषः । स्थालीपाकेनाग्नये विष्णवे इंद्राग्निभ्यामिति दर्शदेवताभ्यो-होमः अनुदिते चारंभः शेषं समानं । “सायमादिप्रातरंतमेकं कर्म प्रचक्षते । पौर्णमासादिदर्शांतमेकमेव विदुर्बुधाः ” ॥ इतिवचनात् । कृ-ष्णपक्षे यद्याधानं तदा दर्शमनिष्टैव पौर्णमास्यां पक्षादिकर्मरंभः यत्तुच्छंदोगपरिशिष्टवचनं “ ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्शः पौर्णमासोपि चाग्निमः । यआयाति सहोतव्यः सएवादिरिति श्रुतेः ” तत्पुनराधानविषयं तच्छा-खिविषयं वा ॥ इति पक्षादिप्रयोगः ॥

सा यदि गर्भं न दधीत सिर्ठ-ह्याः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामा-सिञ्चति । इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना स-रस्वती । अस्याअहं बृहत्याः पुत्रः । पितुरिव नाम जयभसिति ॥ १ ॥ ॥ १३ ॥

सा यदि गर्भं न दधीत ॥ सा भार्या यदि चेत् गर्भं न धारयेत् ॥ सिर्ठःश्लाः श्वेतपुष्प्याउपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिंचति ॥ गर्भधारणोपायमाह सिर्ःश्लाः कंटकारिकायाः कथंभूतायाःश्वेतपुष्प्याः श्वेतानि पुष्पाणि यस्याःसा श्वेतपुष्पी तस्याः उपोष्य उपवासं कृत्वा पुष्येण चंद्रमसा युक्तेन पुष्यनक्षत्रेण मूलं शिफां उत्थाप्य उद्धृत्य रजोदर्शनाच्चतुर्थेहनि स्नातायां भार्यायां रात्रौ उदपेषं यथा भवति तथा पिष्ट्वा तन्मूलं उदकेन पिष्ट्वा द्रवीभावमापाद्येत्यर्थः दक्षिणस्यां नासिकायां दक्षिणे नासारंग्रेऽवसिंचति क्षारयति भर्ता इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती अस्याअहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्नभमित्येतेन मंत्रेण ॥

अथ पुठःसवनम् ॥ १ ॥ पुरा स्यंदतइति मासे द्वितीये तृतीये वा ॥ २ ॥ यदहः पुठःसानक्षत्रेण चन्द्रमायुज्येत तदहरूपवास्याप्लाव्याऽहते वाससी परिधाप्य न्यग्रोधारोहांछुंगांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्वदासेचनठःहिरण्यगर्भोऽद्भ्यः संभृतइत्येताभ्यां ॥ ३ ॥ कुशकंटकठःसोमार्ठःशुं चैके ॥ ४ ॥ कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विरुत्थै नमभिमंत्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ ५ ॥ ॥ १४ ॥

अथ पुठःसवनं ॥ अथ अवसरप्राप्तं पुंसवनाख्यं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यास्यते ॥ पुरा स्यंदतइति ॥ पुरा अग्रे स्यंदते चलिष्य-

ति यावत्पुरा निपातयोर्लडिति पुरायोगे भविष्यदर्थे वर्त्तमानप्रयोगइति हेतोः ॥ मासे द्वितीये तृतीये वा यदहः पुठःसा नक्षत्रेण चंद्र-
 मायुज्येत ॥ गर्भधारणकालात् । द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन्नह-
 नि उपवास्याभोजनं कारयित्वा भार्या आच्छाव्य स्नापयित्वा अहते
 नवे सदशे सकृत्प्रक्षालिते वाससी अंतरीयोत्तरीये द्वे परिधाप्य
 परिधानं कारयित्वा ॥ न्यग्रोधावरोहांछुंगांश्च निशायामुदपेषं
 पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनं ॥ न्यग्रोधस्य वटस्य अवरोहान् अवाचीनं अव-
 रोहंति जायंते इत्यवरोहास्तान् शुंगान् तदग्रपल्लवान् मुकुलाकारान्
 सान्निध्याच्चकारोवरोहसमुच्चयार्थः ततश्चोभयं रात्रौ पूर्ववत् गर्भधारणा-
 र्थोक्तवत् पिष्ट्वा पूर्ववदेव आसेचनं भर्तुः । दक्षिणनासारंघ्रे मंत्रविशे-
 षमाह ॥ हिरण्यगर्भोद्भूतः संभृतइत्येताभ्यां ऋग्भ्यां कुशकंटक-
 सोमांशुं चैके ॥ एके आचार्याः न्यग्रोधावरोहशुंगेषु पिष्यमाणेषु
 कुशस्य कंटकं मूलं सोमांशुं सोमलताखंडं च प्रक्षिपंति तत्पक्षे द्रव्य-
 चतुष्टयपेषणं ॥ कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा ॥ उत्संगे कृत्वा सयदि
 कामयेत् ॥ सयदि कामयेद्वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनभभिर्मंत्रयते
 सुपर्णोसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ अत्र काम्यमाह सभर्ता यदि
 कामयेत अयं गर्भः वीर्यवान् शक्तिमान् स्यादितिच्छेत् तदा अस्या
 भार्यायाउपस्थे कूर्मपित्तं जलपूर्णशरावं निधाय विकृत्या विकृतिच्छं-
 दस्कया सुपर्णोसीत्यनया ऋचा स्वःपतेत्यंतया एनं गर्भमभिमंत्रयते
 हस्तेन गर्भाशयं स्पृष्ट्वा मंत्रं जपतीत्यर्थः विष्णुक्रमेभ्यः विष्णुक्रममं-
 त्रेभ्यः प्राक् पूर्वं यावद्विकृतेः परिमाणमिति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥
 तत्र गर्भाधानप्रभृति द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन् दिने पुत्रक्षत्रयु-
 क्तश्रंद्रः तत्र तस्मिन्नहनि गर्भिणीमुपवासं कारयित्वा मातृपूजाभ्युद-
 यिकं विधाय तां स्नापयित्वाऽहते वाससी परिधाप्य रात्रौ न्यग्रो-
 धावरोहांछुंगांश्च उदकेन पिष्ट्वा पक्षे कुशकंटकं सोमांशुं च तन्नासिका-

यादक्षिणपुटे आसिंचति भर्ता हिरण्यगर्भोद्भवः संभृतइति ऋग्भ्यां
सयदीच्छेत् वीर्यवान् स्यादयं गर्भः तदा तस्याः स्त्रियाः उदशरावं
उपस्थे कृत्वा सुपर्णोसीत्यनया विष्णोः क्रमोसीत्येतस्मात् प्राक्पठितया
विकृत्या ऋचांतर्गर्भमभिमंत्रयते पिता ॥

अथ सीमंतोन्नयनं ॥ १ ॥ पुठःसवनवत् ॥ २ ॥
प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा तिलमुद्गमिश्रठःस्था-
लीपाकठःश्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा पश्चाद्ग्रेर्भद्रपी-
ठउपविष्टायायुग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुंबरेण त्रिभिश्च-
दर्भपिंजूलैरुयेण्या शलल्या वीरतरशंकुना पूर्णचा-
त्रेण च सीमंतमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरिति ॥ ४ ॥
प्रतिमहाव्याहृतिवा ॥ ५ ॥ त्रिवृतमाबध्नाति ।
अयमूर्जावितोवृक्षऊर्जीवफलिनी भवेति ॥ ६ ॥ अ-
थाह वीणागाथिनौ राजानठःसंगायेतां योवाप्य-
न्योवीरतरइति ॥ ७ ॥ नियुक्तामप्येके गाथामुपो-
दाहरंति । सोमएव नोराजेमामानुषीः प्रजाः । अ-
विमुक्तचक्रआसीरंस्तीरे तुभ्यमसाविति यां नदी-
मुपावसिता भवति तस्यानामगृह्णाति ॥ ८ ॥ ततो
ब्राह्मणभोजनं ॥ ९ ॥ ॥ १५ ॥

अथ सीमंतोन्नयनं पुठःसवनवत् ॥ अथ पुंसवनानंतरं क्रम-
प्राप्तं सीमंतोन्नयनं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यास्यते तच्च षष्ठेऽष्टमे

वा मासे पुठे-सवनवत् पुंनक्षत्रे भवति प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा
 आद्यगर्भे गर्भाधानप्रभृति षष्ठेऽष्टमे वा मासे नियमेन कुर्यात् गर्भातरे-
 प्वनियमइति कर्कोपाध्यायः अन्ये तु प्रथमगर्भेवेति तथा चाश्वला-
 यनगृह्यपरिशिष्टं प्रथमे गर्भे सीमंतोन्नयनसंस्कारोगर्भमात्रसंस्कारइति ।
 “सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमंतेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयंते ससर्वः
 संस्कृतो भवेत्” इति हारीतोदेवलश्च “सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु
 संस्कृता” उपवासाष्ठवनाहतवासोयुगपरिधापनानि व्रतिना गृह्यते
 ॥ तिलमुद्गमिश्रैर्-स्थालीपाकैर्-श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा ॥ तत्र
 विशेषमाह तिलैर्मुद्गैर्मिश्रित्तिलमुद्गमिश्रस्तं स्थालीपाकं ओदनं चरुं
 श्रपयित्वा आज्यभागांते प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा स्विष्ट-
 कृदादिप्राशनांतं विदध्यात् ॥ पश्चादग्नेर्भद्रपीठउपविष्टायां ॥ अग्नेः
 पश्चिमतःभर्तुर्दक्षिणतः मृद्धासने आसीनायां गर्भिण्यां सत्यां युग्मेन
 सटालुग्रप्सेनौदुंबरेण त्रिभिश्च दर्भपिंजूलैरुष्येण्या शलल्या वीरतरशं-
 कुना पूर्णचात्रेण च सीमंतमूर्ध्वं विनयति ॥ भूर्भुवः स्वरिति प्रति
 महाव्याहृति वा ॥ ततोभर्ता औदुंबरेण उदुंबरवृक्षोद्भवेन युग्मेन
 द्व्यादियुग्मेन द्व्यादियुग्मफलवता सटालुग्रप्सेन अपक्वफलएकस्त-
 बकनिबद्धेन त्रिभिश्च दर्भपिंजूलैस्त्रिभिर्दर्भपवित्रैश्च त्र्येण्या त्रिषु स्था-
 नेषु श्वेता त्र्येणी तथा त्र्येण्या शलल्या शल्यकाख्यपक्षकंडकेन
 वीरतरशंकुना शरेषीकया आश्वत्येन वा शंकुना पूर्णचात्रेण च
 सूत्रेण पूर्णं पूर्णचात्रं सूत्रकर्त्तनसाधनं तर्कुरिति यावत् तेन लोह-
 कीलकेन च चकारः सर्वसमुच्चयार्थः अतश्चौदुंबरयुग्मादिभिः सर्वैः
 पुंजीकृतैः सीमंतं स्त्रियाऊर्ध्वं विनयति पृथक्करोति ललाटांतरमारभ्य
 केशान् द्विधा करोति भूर्भुवः स्वर्विनयामि इत्येतावता मंत्रेण
 सकृदेव पक्षांतरमाह प्रतिमहाव्याहृति वा अथवा प्रतिमहाव्याहृति
 महाव्याहृतिं महाव्याहृतिं प्रति विनयति तत्रश्च भूर्विनयामि भुव-

विनयामि स्वर्विनयामि इत्येवं त्रिविनयनं भवति अत्र व्याहृतिमंत्रपदा
 नां आख्यातपदं विना वाक्यस्यासंपूर्णत्वात् आख्यातपदाध्याहारः
 कर्त्तव्यः तत्र विधियुक्तस्य मंत्रभावः स्यादिति न्यायात् विनयतीति
 विधिपदं विपरिणम्य विनयामीत्यध्याह्नियते ॥ त्रिवृतमावध्नाति ॥
 त्रिवृतं वेणीं प्रति आवध्नाति पुंजीकृतमौदुंबरादिपंचकं वेण्यां वि-
 नियुनक्तीत्यर्थः अयमूर्जावतोवृक्षउर्जीवफलिनी भवेति मंत्रेण ॥ अथाह
 वीणागाथिनौ राजानर्ठसंगायेतां योवाप्यन्योवीरतरइति ॥
 अथौदुंबरादिपंचकस्य वेणीबंधनानंतरं आह ब्रवीति । किं । हे वीणागाथि-
 नौ राजानं भूपतिं संगायेतां राजवर्णनसंबद्धं ध्रुवादिरूपकं सम्यग्गायेतां
 युवां अथ वा योन्योपि राजव्यतिरिक्तोवीरतरः प्रकृष्टोवीरः शूरस्तं
 संगायेतामित्यनुषंगः इत्याह ब्रवीति ॥ नियुक्तामप्येके गाथामुपो-
 दाहरंति ॥ एके आचार्याः नियुक्तां गाने विहितां गाथां मंत्रमुपो
 दाहरंति पठंति अपि समुच्चयार्थः तत्परोक्षे राजवीरतरयोरन्यतर-
 गानं गाथागानं च समुच्चितं भवति पक्षांतरे राजवीरतरयोरन्यतर-
 गानं गाथागानं वा तां गाथामाह ॥ सोमएव नोराजेत्यादितीरे
 तुभ्यमित्यंता ॥ पद्धतिकारपक्षे राजवीरतरगाथानां एकतमस्यैव गानं
 तत्पक्षे नियुक्तामपीत्यपिशब्दोविवक्षितार्थः स्यात् असाविति यां नदी-
 मुपावसिता भवति तस्यानामगृह्णाति ततोर्गभिणी यां नदीं उपसमीपे
 आवसिता स्थिता भवति तस्यानद्याअसाविति गंगा यमुना इत्येवं
 प्रथमांतं नाम गृह्णाति ततोब्राह्मणभोजनमित्युक्तार्थमिति सूत्रव्या-
 ख्या ॥ अथ पद्धतिः ॥ तत्र प्रथमे गर्भे षष्ठेष्टमे वा मासि पुन्नक्षत्रे
 मातृपूजां वृद्धिश्राद्धं च कृत्वा बहिः शालायां पंचभूसंस्कारान्
 कृत्वा लौकिकाग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं विद-
 ध्यात् तत्र विशेषः पात्रासादने आज्यभागानंतरं तंडुलतिलमुद्गानां
 क्रमेण पृथगासादनं उपकल्पनीयानि मृदुपीठं युग्मान्यौदुंबरफलानि

एकस्तबकनिबद्धानि त्रयोदर्भापिजूलाः त्र्येणी शलली वीरतरशंकुः शरेषीका आश्वत्थोवा शंकुः पूर्णं चात्रं वीणागाथिनौ चेति आज्यमधिश्रित्य चरुस्थाल्यां मुद्गान् प्रक्षिप्याधिश्रित्य इषच्छृतेषु मुद्गेषु तिलतंडुलप्रक्षेपं कृत्वा पर्याग्निकरणं कुर्यात् ततआज्यभागाति स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा इदं प्रजापतये इति त्यागं विधाय स्थालीपाकेनोत्तरार्द्धात्स्विष्टकृदाहुतिं महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांतानवाहुतीर्हुत्वा संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठं स्थापयित्वा गर्भिण्यां योषिति स्नातायां परिहिताहतवासोयुग्मायां भद्रपीठउपविष्टायां युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुंबरेण त्रिभिश्च दर्भापिजूलैरुयेण्या शलल्या वीरतरशंकुना पूर्णचात्रेण चेत्येतैः सर्वैः पुंजीकृतैः स्त्रियाः सोमंतं भूर्भुवःस्वर्विनयामीति ऊर्ध्वं विनयति मंत्रेण सकृत् यद्वा भूर्विनयामि भुवर्विनयामि स्वर्विनयामि इति त्रिविनयति ततोविनयनसाधनमौदुंबरादिपंचकं स्त्रियावेण्यां बध्नाति अयमूर्जावतोवृक्षउर्जीवफलिनी भवेतिमंत्रेण अथ वीणागाथिनौ राजानं संगमयेतामिति प्रैषं ददाति । अथवा अमुकं वीरतरं संगमयेतामिति ततस्तौ यद्रानाय प्रेषितौ तं गायंतः अथ वा विणागाथिनौ सोमं राजानं संगमयेतामिति प्रेषितौ सोमएव नो राजेमामानुषीः प्रजाः अविमुक्तचक्रआसीरंस्तीरे तुभ्यं इत्यंतां गाथां वीणागाथिनौ गायतः ॥ इति विकल्पपक्षः समुच्चयपक्षे राजानं अन्यं वीरतरं वा सोमं राजानं च संगमयेतामिति प्रेषितौ उभयं गायतः असौ स्थाने समीपावस्थिताया गंगाप्रमुखायानद्याः संबुद्ध्यंतं गंगेत्यादि नाम गृह्णाति गर्भिण्येव ततो ब्राह्मणभोजनं ददाति अत्र प्रथमगर्भइति वचनात् स्त्रीसंस्कारकर्मत्वाच्च यतः “सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमंतेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयंते ससर्वः संस्कृतोभवेत्” न प्रतिगर्भं सीमंतोन्नयनं पुःसवनं तु दृष्टार्थत्वाद्वाङ्मयकारमते प्रतिगर्भं भवति ॥

सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षति । एजतु दशमास्यइति
 प्राग्यस्यैतइति ॥ १ ॥ अथावरावपतनम् । अवैतु
 ष्टश्रिः शेवलठंशुने जराय्वत्तवे । नैवमार्ठसेन
 पीवरीं न कस्मिंश्चनायतनमवराजरायु पद्यतामिति
 ॥ २ ॥ जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधा-
 जननायुष्ये करोति ॥ ३ ॥ अनामिकया सुवर्णा-
 तार्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा भूस्वयि दधा-
 मि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः
 स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ ४ ॥ अथास्यायुष्यं
 करोति ॥ ५ ॥ नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपति
 अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मांस्तेन त्वा-
 युषायुष्मंतं करोमि । सोमआयुष्मात्सौषधीभि-
 रायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि । ब्रह्मायुष्मत्त-
 द्वाह्नयैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि देवाआयु-
 ष्मंतस्तेऽमृतेनायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि ।
 ऋषयआयुष्मंतस्ते व्रतैरायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मं-
 तं करोमि पितरआयुष्मंतस्ते स्वधाभिरायुष्मंतस्तेन
 त्वायुषायुष्मंतं करोमि यज्ञआयुष्मान्त्सदक्षिणाभि-
 रायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि समुद्रआयु-
 ष्मान्त्सस्रवंतीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करो-

मीति ॥ ६ ॥ त्रिस्त्रिस्त्रयायुषमिति च ॥ ७ ॥ सयदि
 कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणै नमभिमृश-
 शेत् ॥ ८ ॥ दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं प-
 रिशिनष्टि ॥ ९ ॥ प्रतिदिशं पंचब्राह्मणानवस्थाप्य
 ब्रूयादिममनुप्राणितेति ॥ १० ॥ पूर्वोब्रूयात्प्राणे-
 ति ॥ ११ ॥ व्यानेति दक्षिणः ॥ १२ ॥ अपानेत्य-
 परः ॥ १३ ॥ उदानेत्युत्तरः ॥ १४ ॥ समानेति
 पंचमउपरिष्ठादवेक्षमाणोब्रूयात् ॥ १५ ॥ स्वयं वा
 कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु ॥ १६ ॥ सयास्मिन्देशे
 जातोभवति तमभिमंत्रयते वेद ते भूमिहृदयं दिवि
 चंद्रमसि श्रितं । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम श-
 रदः शतं जीवेम शरदः शतं गृणुयाम शरदः श-
 तमिति ॥ १७ ॥ अथैनमभिमृशत्यश्मा भव पर-
 शुर्भव हिरण्यमस्युतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि
 सजीव शरदः शतमिति ॥ १८ ॥ अथास्य मातर-
 मभिमंत्रयतइडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीज-
 नथाः । सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽकर-
 दिति ॥ १९ ॥ अथास्यै दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य
 प्रयच्छतीमं स्तनमिति ॥ २० ॥ यस्ते स्तनइति
 उत्तरमेताभ्यां ॥ २१ ॥ उदपात्रं शिस्तोनिद-

धात्यापोदेवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ । एवम-
 स्थार्ठःसूतिकायार्ठःसपुत्रिकायां जाग्रथेति ॥ २२ ॥
 द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्संधिवेलयोः
 फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्रावावपति शंडामर्काउप-
 वीरः शौंडिकेयउलूखलः । मलिम्मुचोद्रोणासश्चघ
 वनोनश्यतादितः स्वाहा । आलिखन्ननिमिषः किं
 वदंतउपश्रुतिर्हर्यक्षः कुंभी शत्रुः पात्रपाणिर्नृमणि-
 र्हेत्रिमुखः सर्षपारुणश्चघवनोनश्यतादितः स्वाहेति
 ॥ २३ ॥ यदि कुमारउपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरी-
 येण वा पितांकआधाय जपति कूर्कुरः सुकूर्कुरः कू-
 र्कुरोबालबंधनः । चेञ्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु
 सीसरोलपेतापव्हर तत्सत्यं ॥ यत्ते देवावर
 मददुःसत्त्वं कुमारमेव वावृणीथाः । चेञ्चेच्छुनकसृज
 नमस्ते अस्तुसीसरोलपेतापव्हर तत्सत्यं यत्ते
 सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबलौ भ्रातरौ चेञ्चे
 च्छुनकसृजनमस्ते अस्तुसीसरोलपेताऽपव्हरेति
 ॥ २४ ॥ अभिमृशति न नामयति न रुदति न
 हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामोयत्र चाभि-
 मृशामसीति ॥ २५ ॥ ॥ १६ ॥

सोष्यन्तीमाद्भिरभ्युक्षयेजतु दशमास्यइति प्राग्यस्यैतइति
 ॥ सोष्यन्तीं प्रसवशूलवतीं स्त्रियं भर्ता अङ्गिर्जलेन अभ्युक्षति प्राप्ति-
 चति एजतु दशमास्यइत्येतया प्राग्यस्यैतइति प्राक्पाठितया ऋचा
 त्रयवसानया विराट्जगत्या ॥ अथावरावपतनम् ॥ अथाभ्युक्षणानंतरं
 अवरावपतनं अवरं उल्वं जरायुवेष्टितं गर्भवेष्टनं अवाचीनमधः पत-
 त्यनेन जप्तेनेत्यवरावपतनोमंत्रः तं स्त्रीसमीपे उपाविश्य भर्ता जपति
 यथा अवैतु ष्टशिशेवलमित्यादि अवरा जरायु पद्यतामित्यंतं ॥ जातस्य
 कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति ॥ ततः
 जातस्य उत्पन्नस्य कुमारस्य अच्छिन्नायां नाड्यां अखंडिते नाले सति
 मेधाजननायुष्ये मेधाजननं च आयुष्यं च मेधाजननायुष्ये ते करोति
 पिता मेधाजननं तावदाह ॥ अनामिकया सुवर्णांताईतया मधुघृते प्रा-
 शयति घृतं वाभूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधा-
 मिभूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ अनामिकयांगुल्या सुवर्णेनाच्छा-
 दितया मधु च घृतं च मधुघृते द्वादशसमाससामर्थ्यादेकीकृते घृतं वा केवलं
 कुमारं सक्तु प्राशयति कुमारस्य जिह्वायां निर्माष्टि भूस्त्वयीत्यादि सर्वं
 त्वयि दधामीत्यंतेन मंत्रवाक्यसमुदायेन 'नत्त्वर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति'
 जैमिनिसूत्रात् 'सुप्तिङंतचयोवाक्यं क्रिया वा कारकान्विता' इत्य-
 मरसिंहोक्तेश्चैकार्थमेकं वाक्यं एकस्य वाक्यस्य च तेषां वाक्यं
 निराकांक्षं मिथः संबद्धमिति कात्यायनवचनेनैकमंत्रत्वमिति प्रतिपाद-
 नात् कथं मंत्रवाक्यसमुदायस्यैकमंत्रत्वं अत्रोच्यते सत्यं यदि इति-
 कारादिकं मंत्रावसानज्ञापकं किञ्चिन्न स्यात् तदैतच्छक्यं अत्र पुन-
 रितिकारोमंत्रावसानज्ञापकोजागर्ति तेन नायं दोषः यथा सर्वैः
 भूर्भुव इत्येतावतैव गार्हपत्यमादधाति तैः सर्वैः पंचभिराहवनी-
 यमादधाति भूर्भुवःस्वरिति च श्रुतौ वाक्यसमुदायस्य इति-
 कारेण मंत्रावसानं ज्ञायते कातीयसूत्रेपि दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति

भूर्भुवइति आहवनीयमादधाति भूर्भुवःस्वरिति अत्र यद्यपि एकैकस्या-
व्याहृतेर्मंत्रत्वं युक्तं समस्तानां व्याहृतीनां च तथापि इतिकारेण
द्वयोरपि व्याहृत्योर्मंत्रत्वं व्यवस्थाप्यते एवमन्यत्रापि बहूनां मंत्र-
वाक्यानां इतिकारादिविनियोजकेन मंत्रैक्यं तत्र तत्रायमेव न्यायो-
नुसर्त्तव्यः ॥ अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे
जपति ॥ अथ मेधाजननानंतरं अस्य कुमारस्यायुष्यं आयुष्ये हितं
जीवनवर्द्धनं । कर्म करोति । तद्यथा नाभिदेशे दक्षिणे वा श्रवणे नाभ्यां
दक्षिणकर्णे वा इतिनियमाधिकरणे सप्तमी गंगायां घोषइतिवत् तेन
नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा जपत्यग्निरायुष्मानित्यादिकान्मंत्रान्
त्रिर्जपति त्रीन्वारान् उपांशु पठति अग्निसोमब्रह्मदेवऋषिपितृयज्ञस-
मुद्गइत्यंतान् ॥ त्र्यायुषमिति च ॥ ततः त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादि
तन्नोअस्तु त्र्यायुषमित्यंतं च मंत्रं तथैवत्रिर्जपति । इदं चायुष्यकरणं
कालातिक्रमेपि क्रियते मेधाजननं मुख्यकालातिक्रमान्निवर्त्तते तस्मात्कु-
मारं जातं घृतं चैवाग्ने प्रतिलेहयंति स्तनं वानुधापयंतीति जातमात्रस्य
कुमारस्य श्रुत्या मेधाजननोपदेशात् ॥ सयादि कामयेत सर्वमायुरि-
यादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् ॥ सः पिता यदि इप्सेत् अयं
कुमारः सर्वं संपूर्णं आयुर्जीवितं इयात् प्राप्नुयात् इत्येवं तदा वात्सप्रे-
ण वत्सारग्निणा भालंदनेन दृष्टेनानुवाकेन एनं कुमारं अभिसमंततः
सर्वं शरीरमालभेत् तत्र विशेषमाह ॥ दिवस्परीक्षेतस्यानुवाक-
स्योत्तमामृचं परिशिनष्टि ॥ दिवस्परीत्यादिकोद्वादशर्चोनुवाकोवा-
त्सप्रः एतस्य उत्तमां अंत्यां द्वादशीं अस्ताव्यग्निरित्येतामृचं परिशि-
नष्टि व्युदस्यति तां परित्यज्य एकादशभिर्ऋग्भिरभिमृशेदित्यर्थः ॥
प्रतिदिशं पंच ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुप्राणितेति पूर्वो-
ब्रूयात्प्राणेति व्यानेति दक्षिणोऽपानेत्यपरउदानेत्युत्तरतः स-
मानेतिपंचमउपरिष्ठादवेक्षमाणोब्रूयात् स्वयं वा कुर्यादनुपरिष्ठा-

ममविद्यमानेषु इत्यंतं सूत्रं ॥ कुमारस्य प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति चतसृषु दिक्षु प्राच्यादिषु मध्ये च यथाक्रमं पंच ब्राह्मणान् अवस्थाप्य संनिवेश्य कुमाराभिमुखान् तान् प्रतिब्रूयात् । किं । इममनुप्राणितेति इमं कुमारं अनुप्राणितं अनुलक्षीकृत्य प्राणेत्यादि ब्रूत इति प्रैषः ततः प्रेषिताब्राह्मणाः पूर्वादिक्रमेण प्राणइति कुमारं लक्षीकृत्य पूर्वाब्रूयात् व्यानेतिदक्षिणोब्राह्मणः अपानेतिपश्चिमः उदानेत्युत्तरः समानेति पंचमः उपरिष्ठादूर्ध्वमवेक्षमाणः अविद्यमानेषु स्वयं वा स्वयमेव अनुप्राणनं कुर्यात् कथं अनुपरिक्रामं परिक्रम्य परिक्रम्य पूर्वादिकां दिशं प्राणेत्यादि अनुपरिक्रामेण णमुलंतं अस्मिन् पक्षे प्रैषाभावः सयस्मिन् देशे जातो भवति तमभिमंत्रयते सः कुमारः यस्मिन् देशे भूभागे उत्पन्नः पतति तं देशं अभिमंत्रयते हस्तेन स्पृशति वेद ते भूमिः इत्यादि शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेण अथैनमभिमृशत्यशमा भवेति अथ जन्मदेशाभिमंत्रणानंतरं एनं कुमारं पिताभिमृशांति समंततः सर्वशरीरे स्पृशति अश्मा भवेत्यादिना सजीव शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेण वात्सप्राभिमर्शनादि एतदभिमर्शनांतं कालव्यतिक्रमेपि क्रियते संस्कारकर्मकत्वात् अथास्य मातरमभिमंत्रयते इडासीति अथ कुमाराभिमर्शानानंतरं अस्य कुमारस्य जननीमभिमंत्रयते अभिलक्षीकृत्य इडासीत्यादिना वीरवतोकरदित्यंतेन अथास्यै दक्षिणर्ध-स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमर्ध-स्तनमिति यस्ते स्तनइत्युत्तरमेताभ्यां अथाभिमंत्रणं कृत्वा अस्यै अस्याः मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य धावयित्वा कुमाराय ददाति इमर्ध-स्तनमित्येतयच्चा ततउत्तरं वामं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्ते स्तनइमर्ध-स्तनमित्येताभ्यामृग्भ्यां उदपात्रर्ध-शिरस्तोनिदधात्यापोदेवेषु जाग्रथेति उदपात्रं जलपूर्णपात्रं शिरस्तः शिरः प्रदेशे कुमारस्य निदधाति स्थापयति आपोदेवेष्वित्यादिना जाग्रथेत्यंतेन मंत्रेण द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्संधिवेलयोः फलीकरणमिश्रान् सर्षपानग्ना-

वावपति शंडामर्काइत्यादि ततः पंचभूसंस्कारपूर्वकं द्वारदेशे सूतिका-
 गृहस्य सूतिकाग्निं स्थापयित्वा उत्थानात् उत्थानं यावत् संधिवेलयोः
 सायं प्रातः फलीकरणमिश्रान् फलीकरणैः मिश्रान् युक्तान् सर्षपान्
 तस्मिन्नग्नौ आवपति जुहोति द्वे आहुती शंडामर्काइति ॥ आलि-
 खन्ननिमिषइति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां आवपनोपदेशात् होमेतिकर्तव्यता
 निवृत्तिः नैमित्तिकमाह यदि कुमारउपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण
 वा पितांकआधाय जपति कूर्कुरइत्यादि यदि चेत्कुमारोबालग्रहः तं
 बालं उपद्रवेत् अभिभवेत् तदा तं बालं जालेन मत्स्यग्रहणसाधनेन
 तदलाभे उत्तरीयेण वा वाससा प्रच्छाद्य छादयित्वा अंके उत्संगे
 निधाय धृत्वा कूर्कुरइत्यादिकं अपवहरेत्यंतं मंत्रं जपति अभिमृशति
 न नामयति जपति कुमारस्य सर्वांगमभिमृशति न नामयतीत्यादि
 यत्र चाभिमृशामसीत्यंतेन मंत्रेणेति सूत्रार्थः ॥ ॥ अथ प्रयोगः ॥

सोप्यंती स्त्रियं एजतु दशमास्य इत्यनयर्चा अस्त्रज्जरायुणा सहेत्यंतया
 आद्गिरभ्युक्षति पतिः ततः स्त्रीसमीपे अवैतु पृश्निशेवलर्ठ-शुने जरायव-
 त्तवे नैव मार्ठसेन पीवरीं न कस्मिंश्चनायतमवरा जरायु पद्यतामित्यंतं
 अवरावपतनं मंत्रं जपति तत्र यदि कुमारउत्पद्यते तदा मातृपूजा-
 भ्युदयिके विधाय अच्छिन्ने नाले मेधाजननायुष्ये करोति तत्र मेधाजननं
 यथा अनामिकयांगुल्या सुवर्णेनांतर्हितया मधुघृते मेलयित्वा केवलं घृतं
 कुमारं भूस्त्वयि दधामि त्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामी-
 त्यनेन मंत्रेण सकृत्प्राशयति अथायुष्यं करोति तद्यथा कुमारस्य नाभि-
 समीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा अग्निरायुष्मानित्यादिकान् समुद्रआयुष्मानि-
 त्यंतानष्टौ मंत्रान् त्रिर्जपति अग्निरायुष्मात्सवनस्पतिभिरायुष्मांस्तेन
 त्वायुषायुष्मंतं करोमि सोमआयुष्मात्सओषधिभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषा-
 युष्मंतं करोमि ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि-
 देवायुष्मंतस्तेमृतेनायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि ऋषय आयुष्मंतं

स्ते ब्रतैरायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि पितरआयुष्मंतस्ते स्वधाभि-
 रायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि यज्ञआयुष्मात्सदक्षिणाभिरायुष्मां
 स्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि समुद्रआयुष्मान्त्सस्त्ववतीभिरायुष्मांस्तेन
 त्वायुषायुष्मंतं करोमि इति ततस्त्रचायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रयायुषं
 यद्वेवेषु त्रयायुषं तन्नोअस्तु त्रयायुषमिति मंत्रं त्रिर्जपति सपिता यदि
 कामयेत अयं कुमारः सर्वमायुरियादिति तदा तं कुमारं दिवस्परी-
 त्यारभ्य उशिजोविवद्वुरित्यंतेन वात्सप्रसंज्ञकेनानुवाकेनाभिमृशेत् अथ
 कुमारस्य पूर्वादि चतसृषु दिक्षु चतुरो ब्राह्मणान् एकं मध्ये च अव-
 स्थाप्य इममनुप्राणितेति तान् ब्रूयात् ततः पूर्वदिक्स्थितोब्राह्मणः
 कुमारं लक्षीकृत्य प्राणइति दक्षिणोव्यानइति पश्चिमः अपानइति
 उत्तरउदानइति पंचमः समानइति उपरिष्ठादवेक्षमाणः ब्रूयात् अ-
 विद्यमानेषु तु ब्राह्मणेषु स्वयमेव तस्यां तस्यां दिशि कुमाराभिमुखं
 स्थित्वा प्राणेत्यादि पूर्वोक्तं ब्रूयात् अस्मिन् पक्षे न प्रैषः ततोय-
 स्मिन् देशे कुमारोजातोभवति तं देशं वेद ते भूमिद्वयं दिवि चंद्रमसि
 श्रितं । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं
 श्रृणुयाम शरदः शतं इत्यंतेन मंत्रेणाभिमंत्रयते अथैनं कुमारं अश्मा
 भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः
 शतमित्यंतेन मंत्रेणाभिमृशति अथास्य कुमारस्य मातरमभिमंत्रयते
 इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः सात्वं वीरवती भव यास्मा-
 न्वीरवतोकरदित्यनेन मंत्रेण अथ अस्य कुमारस्य मातुर्दक्षिणं स्तनं
 प्रक्षाल्य प्रयच्छति इमर्ठ-स्तनमित्यनयर्चा ततउत्तरं वामं प्रक्षाल्य
 प्रयच्छति यस्ते स्तनइमर्ठ-स्तनमित्येताभ्यामृग्भ्यां ततः कुमारस्य शि-
 रःप्रदेशे उदपात्रं जलपूर्णं पात्रं निदधाति स्थापयति आपोद्वेषु
 जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ एवमस्यार्ठ-सूतिकायार्ठ-सपुत्रिकायां जा-
 ग्रथेत्यनेन तदुदपात्रं प्रागुत्थानात्स्थापितमेव तिष्ठति ततः सूतिकाग्रहस्य-

द्वारदेशे पंचभूसंस्कारान् कृत्वा सूतिकाग्निं स्थापयित्वा सायंप्रातःसंध्या-
 द्वये फलीकरणमिश्रान् तंदुलकणयुतान् सर्षपान् तस्मिन्नग्नौ हस्तेन
 जुहोति यावत्सूतिकोत्थानं । कथं शंडामर्काउपवीरः शौडिकेयउलूखलः
 मलिम्लुचोद्रेणासश्चयवनोनश्यतादितः स्वाहा ॥ इत्यनेन मंत्रेणैकामाहुतिं
 आलिखन्ननिमिषः किंवदंतउपश्रुतिः हर्यक्षः कुंभी शत्रुः पात्रपाणि-
 नृमणिर्हंत्रीमुखः सर्षपारुणश्चयवनोनश्यतादितः स्वाहा इत्यनेन द्वि-
 तीयां इदमग्रयइत्युभयत्र त्यागः यदि कुमारअहोवालमुपद्रवेत्तदा तं
 बालं जालेन उत्तरीयेण वा वस्त्रेण प्रच्छाद्य अंके गृहीत्वा पिता जपति
 कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरोबालबंधनः चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु
 सीसरोलपेताप्वहर तत्सत्यं । यत्ते देवावरमददुः सत्वं कुमारमेव वा वृ-
 णीथाः चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेताप्वहर तत्सत्यं यत्ते
 सरमा माता सीसरःपिता श्यामशबलौ भ्रातरौ चेच्चेच्छुनक सृज न-
 मस्ते अस्तु सीसरोलपेताप्वहरेत्यंतं मंत्रं न नामयति न रुदति न
 हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामोयत्र चाभिमृशामसीत्यनेन मंत्रेण
 पिता कुमारमभिमृशति ॥ १६ ॥

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता
 नाम करोति ॥ १ ॥ द्वयक्षरं चतुरक्षरं वा घोष-
 वदाद्यंतरंतस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितं
 ॥ २ ॥ अयुजाक्षरमाकारांतर्ध्वस्त्रियै तद्धितं ॥ ३ ॥
 शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य
 ॥ ४ ॥ चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका ॥ ५ ॥ सूर्यमुदी-
 क्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ६ ॥ ॥ १७ ॥

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति
 ॥ प्रसवदिनमारभ्य दशम्यां तिथौ सूतिकां सूतिकागृहादुत्थाप्य

नामकरणांगतया ब्राह्मणान् त्रीन् भोजयित्वा पिता अपत्यस्य नामधेयं करोति अत्र दशम्यामिति सूतकांतोपलक्षणं ततश्च यस्य यावन्ति दिनानि सूतकं तदंतदिने सूतकोत्थापनमित्यर्थः अपरदिने च नामकरणं तथा च गोभिलसूत्रं “दशरात्रे व्युष्टे नामकरणमिति” याज्ञवल्क्यवचनं अहन्येकादशे नामेति नामकरोतित्युक्तं तत्कीदृशमित्यपेक्षायामाह ॥ द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यंतरंतस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्नतद्धितमयुजाक्षरमाकारांतस्त्रियै तद्धितं ॥ द्वे अक्षरे यस्य तद् द्व्यक्षरं चत्वार्यक्षराणि यस्य तच्चतुरक्षरं अनयोर्विकल्पः किं च घोषवदादि घोषवदक्षरं आदौ यस्य नाम्नः तद् घोषवदादि घोषवन्ति चाक्षराणि गघङ्जझबडढणदधनबभमहइत्येतानि अंतरंतस्थं अंतर्मध्ये अंतस्थायस्य तदंतरंतस्थं अंतस्थायरलवाः दीर्घाभिनिष्ठानं दीर्घमन्ह्रस्वं अभिनिष्ठानमवसानं यस्य तद् दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कृत्प्रत्ययांतं कुमारस्य नामधेयं कुर्यात्पक्षांतरे कृतं पितामहादिनाम तत्कुर्यात् न तद्धितं तद्धितप्रत्ययांतं न कुर्यात् स्त्रियानाम्नि विशेषमाह अयुजाक्षरं अयुजानि विषमाणि त्र्यादीन्यक्षराणि यस्मिन्नाम्नि तदयुजाक्षरं आकारांतं आकारःअंते यस्य तदाकारांतं तद्धितं तद्धितप्रत्ययांतं स्त्रियै स्त्रियानाम कुर्यादित्यनुषंगः अपि च ॥ शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य ॥ ब्राह्मणस्य विप्रस्य पूर्वोक्तलक्षणनामांते शर्मेति क्षत्रियस्य पूर्वोक्तलक्षणनामांते वर्मेति वैश्यस्य पूर्वोक्तनामांते गुप्तेति पदं कुर्यात् अथवा ब्राह्मणस्य नाम शर्म मंगलप्रतिपादकं कुर्यात् क्षत्रियस्य वर्म शौर्यरक्षावत्ताप्रतिपादकं वैश्यस्य गुप्तेति धनवत्ताप्रतिपादकं शूद्रस्य प्रेष्यत्वप्रतिपादकं इति बोद्धव्यं ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ सूतकांतद्वितीयादिने नामकरणनिमित्तकं मातृपूजापूर्वकं आभ्युदयिकं श्राद्धं विधाय अन्यब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा पिता कुमारस्य द्व्यक्षरमित्यादिनोक्तलक्षणं

नाम करोति यथा शिष्टाचारं देवराजशर्माइत्यादि ॥ चतुर्थे मासि नि-
ष्क्रमणिका कुमारस्य । गृहाद्बहिर्निष्क्रमणं करोति पिता ॥ सूर्यमु-
दीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ अथ तच्चक्षुर्देवहितमित्यादिना भूयश्च शरदः
शतादित्यंतेन मंत्रेण श्रीसूर्यं भगवंतं रश्मिमालिनं उदीक्षयति कुमारं
प्रदर्शयति पिता इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ जन्मदिने जन्मनक्षत्रे
वा प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा अस्य कुमारस्य गृहान्निष्क्रमणं
करिष्ये इति संकल्प्य तदंगत्वेन चतुर्थे मासि शुभे दिने मातृपूजा-
भ्युदयिके विधाय मात्रा अंके कृतं कुमारं गृहाद्बहिरानीय तच्चक्षुर्दे-
वाहितं मंत्रेण शिशोः सूर्यस्य उदीक्षणं पिता कारयति ॥

प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ १ ॥ पुत्रं
दृष्ट्वा जपति । अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजाय-
से । आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदःशतमिति
॥ २ ॥ अथास्य मूर्द्धानमवजिघ्रति । प्रजापतेष्ट्वा
हिकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषासौ जीव शरदःशत
मिति ॥ ३ ॥ गवां त्वाहिकारेणोति चेति दक्षिणेस्य
कर्णे जपति । अस्मे प्रयांधि मघवन्नृजीषिन्निद्ररायो-
विश्ववारस्य भूरेः अस्मे शतठं शरदोजीवसेधा अ-
स्मेव्वीरांछश्वतइंद्र शिप्रिन्निति ॥ ४ ॥ इंद्र श्रेष्ठानि
द्रविणानि धेहि चितिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ॥ पोष-
ठं रयीणामरिष्टिं तनूनार्ठं स्वात्मानं वाचः सुदिने-
त्वमह्णामिति सव्ये ॥ ५ ॥ स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवाव-
जिघ्रति तूष्णीं ॥ ६ ॥ ॥ १८ ॥

॥ प्रोष्येस गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ प्रोष्य प्रवासादेत्य गृहान्
 गृहस्थितान् भार्यापुत्रादीन् उपतिष्ठते प्रार्थयते कथं पूर्ववत् आहिता-
 ग्निप्रवासप्रकरणोक्तवत् तद्यथा गृहामाविर्भित्यारभ्य उपहूतो गृहेषु न-
 इत्येतौस्त्रिभिर्मंत्रैः गृहानुपस्थाय क्षेमाय वइत्यादिना शंयोरित्यंतेन मंत्रेण
 गृहं प्रविशेत् केचित्तु सूत्रकारेण गृहोपस्थानमात्रविधानात् मंत्रवत् प्रवे-
 शं नेच्छन्ति ॥ पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यंगादंगात्संभवासि हृदयादधिजायसे
 आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः शतमिति ॥ पुत्रं आत्मजं दृष्ट्वा
 विलोक्य अंगादंगादित्यादिकं मंत्रं जपति ॥ अथास्य मूर्द्धानमव-
 जिघ्रति प्रजापतेऽप्येति ॥ अथ जपानंतरं अस्य पुत्रस्य मूर्द्धानं शिरः
 अवजिघ्रति अवाचीनं जिघ्रति केन मंत्रेण ॥ प्रजापतेऽप्य हिंकारे-
 णावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमित्यंतेन
 मंत्रेण सकृत् मूर्द्धानमवघ्राय द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति ॥ पुत्रः गवां
 त्वाहिंकारेणेति च त्रिः पुनर्गवां त्वा हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायु-
 षाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमिति मंत्रेण सकृत् मूर्द्धानमवजिघ्राय
 द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति ॥ दक्षिणेस्य कर्णे जपति । “अस्मेप्रयंधीति ॥”
 अस्य पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे श्रवणे अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीर्षिर्निद्ररा-
 योविश्ववारस्य भूरेः अस्मे शतर्षशरदोजीवसेधाअस्मेव्वीरांछश्वतइंद्र-
 शिप्रिन्नितिमंत्रं जपति ॥ अथ सव्ये वामकर्णे इंद्रज्येष्ठानि
 द्रविणानि धेहि चित्रं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे पोषर्षः रयीणामरिष्टि
 तनूनाः स्वात्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नामित्यंतं मंत्रं जपति स्त्रियै तु
 ॥ मूर्द्धानमेवावजिघ्रति ॥ तूष्णीं स्त्रियाः पुत्रिकायाः मूर्द्धानमेव अव-
 जिघ्रति तूष्णीं विना मंत्रेण एवकारेण दर्शनजपकर्णजपयोर्निवृत्तिः ॥१८॥

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं ॥ १ ॥ स्थालीपाकठं श्र-
 पयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुती जुहोति देवीं वाचम-

जनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवोवदन्ति । सा
 नोमंद्रेषमूर्जे दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वा-
 हेति ॥ २ ॥ वाजोनोअद्येति द्वितीयां ॥ ३ ॥ स्था-
 लीपाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय स्वाहाऽपानेन
 गंधानशीय स्वाहा चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा श्रो-
 त्रेण यशोशीय स्वाहेति ॥ ४ ॥ प्राशनांते सर्वान्न-
 सान्त्सर्वमन्नमेकतउद्धृत्याथैनं प्राशयेत् ॥ ५ ॥ तू-
 ष्णीठं हंतेति वा हंतकारं मनुष्याइति श्रुतेः ॥ ६ ॥
 भारद्वाज्यामार्ठसेन वाक्प्रसारकामस्य ॥ ७ ॥ क-
 पिंजलमार्ठसेनान्नाद्यकामस्य ॥ ८ ॥ मत्स्यैर्जवन
 कामस्य ॥ ९ ॥ कृकषायाऽआयुष्कामस्य ॥ १० ॥
 आढ्याब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ११ ॥ सर्वैः सर्वकाम-
 स्य ॥ १२ ॥ अन्नपर्याय वा ततोब्राह्मणभोजनमन्न-
 पर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १३ ॥ ॥ १९ ॥

इति श्रीपारस्करविरचिते गृह्यसूत्रे प्रथमः
 कांडः समाप्तः ॥

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं ॥ जन्मतः षष्ठे मासे कुमारस्य अन्नप्राशनं
 कर्म कुर्यात् स्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभागाविष्टाज्याहुती जुहोति
 अन्नप्राशनस्येति कर्त्तव्यताविशेषमाह स्थालीपाकं चरुं यथाविधि
 श्रपयित्वा आधारावाज्यभागौ हुत्वा द्वे आहुती जुहोति ॥

देवीं वाचमित्यादि वाजोनोअद्येति च द्वितीयमित्यंतं सूत्रं ॥ आज्येन वाचमित्यादिकया ऋचा एकामाहुतिं जुहुयात् इदं वाचे इति त्यागं विधाय चकारात्पुनर्देवीं वाचमित्येतस्याति वाजोनः यथा देवीं वाचमिति वाजोनोअद्येति द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वितीयामाज्याहुतिं हुत्वा इदं वाचे वाजायचेति त्यागं कुर्यात् स्थालीपाकस्य जुहोति स्थालीपाकस्य चरोः प्राणेनान्नमशीयेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्रश्चाहुतीर्जुहोति ततः स्विष्टरुदादिप्राशनांतं विधाय सर्वान् रसान्सर्वमन्नमेकतोद्धृत्याथैनं प्राशयेत्तूष्णीं हंततेति वा हंतकारं मनुष्याइति श्रुतेः सर्वान्मधुरादीन् रसान्सर्वमन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्यादि एकतोद्धृत्य एकतोद्धृत्येत्यत्र विसर्जनीयलोपेपि पुनः संधिरार्षः एकतः एकस्मिन् पात्रे उद्धृत्य कृत्वा अथानंतरं एनं कुमारं प्राशयेत् तूष्णीं मंत्ररहितं हंततेति वा मंत्रेण मंत्रं कुतः हंतकारं मनुष्याइति श्रुतेः हंतकारं मनुष्याउपजीवन्ति इतिश्रवणात् भारद्वाज्यामार्ठसेन वाक्प्रसारकामस्य कर्पिजलमार्ठसेनान्नाद्यकामस्य मत्स्यैर्जवनकामस्य सर्वैः सर्वकामस्यान्नपर्यायवा अत्र गुणफलमाह भारद्वाज्याः पक्षिण्याः मांसेन कुमारस्य प्राशनं कारयितव्यं भवति कस्य पितुः कथंभूतस्य वाक्प्रसारकामस्य वाचः प्रसारोबहुत्वं तत्कुमारस्य कामयते इति वाक्प्रसारकामः तस्य कर्त्तरि षष्ठी कृत्यप्रत्ययांतत्वात् एवमन्नाद्यकामस्य कर्पिजलमांसेन एवमुत्तरत्रापि अयमर्थः यदि कुमारः अयं वाग्मी स्यादिति कामयेत् तदा भारद्वाज्यामांसं प्राशयेत् यदि कुमारोऽन्नादः स्यादितिकामयेत्तदा कर्पिजलमांसं प्राशयेत् कर्पिजलः कारंडवो मैरिर्वा मयूरोवा केचित्चित्तिरोवेति यदि कुमारोयं जवनः शीघ्रगामी स्यात्तदा यथासंभवं मत्स्यान् प्राशयेत् सयदि कुमारः दीर्घायुः स्यादिति कामयेत् तदा कृकषायामांसं प्राशयेत् यदि कुमारोब्रह्मवर्चस्वी स्यादिति कामयेत् तदा आट्यामांसं प्राशयेत्

यदि वाक्प्रसारादीनि ब्रह्मवर्चसांतानि सर्वाणि कुमारस्य भवंत्विति कामयेत् तदा भारद्वाज्यादीनामाट्यंतानां सर्वाणि मांसानि क्रमेण प्राशयेत् अन्नपर्यायवा अन्नपरिपाद्यावा अन्नवदेकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः अन्नपर्यायेति अविभक्तिकमार्षं पदं ततो ब्राह्मणभोजनं । ततः कर्मसमाप्तौ एकस्य ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यं अत्र कांडपरिसमाप्तौ द्विरुक्तिः यथा कात्यायनसूत्रे अध्यायपरिसमाप्तौ उपस्पृशेदपउपस्पृशेदपइति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ कुमारस्य षष्ठे मासे चंद्रतारानुकूले शुभे दिने मातृपूजापूर्वकं नांदीमुखश्राद्धं विधाय पंचभूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतं विदध्यात् तत्र आज्येन देवीं वाचमजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवोवदंति सानो-मंद्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसृष्टुतैतु स्वाहेति प्रथमां इदं वाचे इति त्यागं विधाय पुनर्देवीं वाचमित्येतस्याति वाजोनोअद्यप्रसूवाति-दानं वाजोदेवा देवाऋतुभिः कल्पयाति वाजोहिमा सर्ववीरं जजान विश्वाआशाव्वाजपतिर्जयेयस्वाहेति द्वितीयं । इदं वाचे वाजायेति चेति त्यागं कुर्यात् अथ स्थालीपाकेन चतस्रआहुतीर्जुहोति तद्यथा प्राणेनान्नमशीय स्वाहा इदं प्राणाय अपानेन गंधानशीय स्वाहा इद-मपानाय चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा इदं चक्षुषे श्रोत्रेण यशोशीय स्वाहा इदं श्रोत्राय ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्या-हृत्यादि प्राजापत्यांतानवाहुतीराज्येन हुत्वा संस्त्रवप्राशनं दक्षिणादा नांतं कृत्वा सर्वान्नसान् सर्वं चान्नं एकस्मिन् पात्रे समुद्धृत्य सकृदे-व कुमारं तूष्णीं प्राशयेत् हंतेति वा मंत्रेण सयदि कुमारस्य वाग्मित्व-मिच्छेत्तदा भारद्वाज्यामांसं प्राशयेत् यद्यन्नाद्यत्वं कामयेत तदा क-पिंजलमांसं यदि जवनत्वं तदा मत्स्यमांसं यदि दीर्घायुष्ट्वं तदा कृक-षायाः मांसं यदि ब्रह्मवर्चुसं तदा आद्यामांसं यदि सर्वकामस्तदा सर्वमांसानि क्रमेण प्राशयेत् एकीकृत्य वा अस्य कर्मणः समृद्धयर्थं

ब्राह्मणमेकं भोजयिष्ये इति संकल्प्य ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ इत्यन्न-
प्राशनं ॥ इत्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्या-
ख्यानपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ प्रथमकांडः समाप्तः ॥ अथ
चूडाकरणकेशांतौ तंत्रेण सूत्रयति ॥

सांवत्सारिकस्य चूडाकरणं ॥१॥ तृतीये वा-
प्रतिहते ॥ २ ॥ षोडशवर्षस्य केशांतः ॥ ३ ॥ यथा-
मंगलं वा सर्वेषां ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा माता-
कुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्यांक-
आधाय पश्चादग्नेरुपविशति ॥ ५ ॥ अन्वारब्धआ-
ज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांते शीतास्वप्सूष्णाआसिंच-
ति उष्णेन वा यउदकेनेह्यदिते केशान्वपेति ॥ ६ ॥
केशश्मश्रिति च केशांते ॥ ७ ॥ अथात्रनवनीतपिंडं
घृतपिंडं दध्नेवा प्रास्यति ॥ ८ ॥ ततआदाय दक्षि-
णं गोदानमुंदति । सवित्रा प्रसूता दैव्याआपउंदन्तु
ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चसइति ॥ ९ ॥ त्र्येण्या
शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यंतर्दधाति
ओषधइति ॥ १० ॥ शिवोनामेति लोहक्षुरमादाय
निवर्त्तयामीति प्रवपति येनावपत्सविता क्षुरेण
सोमस्य राज्ञोवरुणस्य विद्वान् तेन ब्रह्माणोवपते-
दमस्यायुष्यञ्जरदष्टिर्यथासदिति ॥ ११ ॥
सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिंडे प्रास्यत्युत्तर-

तोद्ध्यियमाणे ॥ १२ ॥ एवं द्विरपरं तूष्णीं ॥ १३ ॥
 इतरयोश्चोदनादि ॥ १४ ॥ अथ पश्चाद्भयायुषमिति
 ॥ १५ ॥ अथोत्तरतः येन भूरिश्वरादिवंज्योक्चपश्या-
 सि सूर्यम् तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय
 सुश्लोक्याय स्वस्तयइति ॥ १६ ॥ त्रिः क्षुरेण शिरः
 प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशांते ॥ १८ ॥ यत्क्षुरेण
 मज्जयता सुपेशसा वप्रा वपति केशाञ्छिन्धि शिरो-
 मास्यायुः प्रमोषीः ॥ १९ ॥ सुखमिति च केशांते
 ॥ २० ॥ ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रय-
 च्छति । अक्षुण्वन्परिवपेति ॥ २१ ॥ यथामंगलं केश-
 शेषकरणं ॥ २२ ॥ अनुगुप्तमेतर्ठः सकेशं गोमयपिंडं
 निधाय गोष्ठे पल्वलउदकांते वाचार्याय वरं ददाति
 ॥ २३ ॥ गां केशांते ॥ २४ ॥ संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च
 केशांते द्वादशरात्रर्ठः षड्रात्रं त्रिरात्रमंततः ॥ २५ ॥ १ ॥

सांवत्सरिकस्य चूडाकरणं तृतीये वाप्रतिहते ॥ संवत्सर-
 मब्दं अतिक्रान्तः सांवत्सरिकः तस्य कुमारस्य चूडाकरणं चूडाकर्म
 कुर्यात् तृतीये वा संवत्सरे अप्रतिहते अल्पावशिष्टे ॥ यथामंगलं वा
 सर्वेषां ॥ यद्वा यथामंगलं यथाकुलाचारं एतदुक्तं भवति यस्य कुले
 सांवत्सरिकस्य चूडाकर्म क्रियते तस्य सांवत्सरिकस्य यस्य तृतीयेब्दे
 तस्य तदा इति व्यवस्था यस्य कुले नास्ति नियमः तस्य यदृच्छया
 विकल्पः अन्ये तु यथामंगलशब्देन धर्मशास्त्रांतरे विहितकालांतरौ-

पलक्षणमाहुः अतश्च सर्वेषां तुल्यविकल्पः ॥ षोडशवर्षस्य केशांतः ॥
 शोडशवर्षाप्यतीतानि यस्य असौ षोडशवर्षः तस्य सप्तदशे वर्षे
 केशांतः केशांताख्यः संस्कारो भवति अत्र यद्यपि सूत्रक्रमोऽन्यथा
 तथापि केशांतस्य कालविकल्पाभावात् चूडाकरणएव कालविकल्पइति
 हेतोः ॥ यथामंगलं वा सर्वेषामिति सूत्रं ॥ पूर्वं व्याख्यातं पाठक्रमा-
 दर्थक्रमोबलीयानितिन्यायात् ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कु-
 मारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्यं कआधाय पश्चादग्नेरुप
 विशति ॥ एवं कालमभिधाय कर्माभिधत्ते चूडाकरणांगतया त्रीन्
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता जननी कुमारं पुत्रं चूडाकरणार्हं आदा-
 य गृहीत्वा आप्लाव्य स्नापयित्वा अहते नवे सकृद्धौते वाससी द्वे
 वस्त्रे परिधाप्य परिहिते कारयित्वा अंतरीयोत्तरत्वेन अंके उत्संगे
 आधाय स्थापयित्वा पश्चादग्नेःपश्चिमतः उपविशति आस्ते ॥ अन्वा-
 रब्धआज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांति शीतास्वप्मूष्णाआसिंचति ॥
 ततः अन्वारब्धः ब्रह्मणा उपस्पष्टः आज्याहुतीः आधारादिस्विष्टकृद्
 ताश्चतुर्दश हुत्वा संस्त्रवप्राशनांति शीतासु अप्सु उष्णाअपआसिंचति
 प्रक्षिपति वक्ष्यमाणमंत्रेण अन्वारब्धग्रहणेन नित्याज्याहुतिहोमोनिय-
 म्यते ॥ उष्णेन वा यउदकेनेह्यदिते केशान्वपोति केशश्मश्रिति
 च केशांति ॥ केशांति पुनः उष्णेन वा यउदकेनेह्यदिते केशश्मश्रु-
 वपतीति विशेषः ॥ अथात्र नवनीतपिंडं घृतपिंडं दध्नोवा प्रास्य-
 ति ॥ अथ उष्णोदकसेकानंतरं अत्र आस्वप्सु नवनीतपिंडं घृतपिंडं
 दध्नोवा पिंडं प्रास्यति असु क्षेपणे प्रक्षिपति ॥ ततआदाय दक्षिणं
 गोदानमुंदति सवित्रा प्रसूताइति ॥ ततस्ताभ्योऽद्भ्यः चुलुकेनैकदे-
 शमादाय दक्षिणं गोदानं शिरसोदक्षिणप्रदेशस्थं गोदानं केशसमूहं
 उंदति क्लेदयति । आर्द्रं करोतीत्यर्थः केन मंत्रेण सवित्रा प्रसूते
 त्यादिना दीर्घायुत्वाय वर्षसइत्येतेन ॥ त्र्येण्या शलल्या विनीय

त्रीणि कुशतरुणान्यंतर्दधात्योषधइति ॥ त्र्येण्या त्रिश्वेतया शल-
 ल्या शल्यकपक्षककंठकेन विनीय पृथक् पृथक्पूर्वादिनाधिवासितां
 केशलतिकां तस्याअंतर्मध्ये अंतरा त्रीणि त्रिसंख्याकानि कुशतरुणा-
 नि दर्भपत्राणि दधाति धारयति ओषधे त्रायस्वेति मंत्रेण ॥ शिवोना
 मेति लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति प्रवपति ॥ ततः शिवोनामेत्यने-
 न मंत्रेण लोहक्षुरं ताम्रपरिस्कृतमायसं क्षुरं आदाय गृहीत्वा दक्षि-
 णकरेण निवर्त्तयामीत्यनेन मंत्रेण प्रवपति तं क्षुरं कुशतरुणान्यभि-
 निदधाति 'उपसर्गेण धात्वर्थोबलादन्यत्र नीयते' इतिन्यायात् धातूना-
 मनेकार्थत्वाच्चेत्यत्र प्रपूर्वोवपतिरभिनिधानार्थः छेदनार्थत्वे तु उत्तरसू-
 त्रविहितप्रच्छेदनानर्थक्यं प्रसज्येत ॥ येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य
 राज्ञोवरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणोवपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्य-
 था सदिति ॥ सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिंडे प्रास्यत्युत्तर-
 तोध्रियमाणे ॥ येनावपदितिमंत्रेण केशसहितानि कुशतरुणानि
 प्रच्छिद्य खंडयित्वाग्नेरुत्तरतोभूभागे ध्रियमाणे स्थाप्यमाने आनडुहे
 आर्षभे गोमयपिंडे गोशकृत्पिंडे प्रास्यति प्रक्षिपति ॥ एवं द्विरपरं
 तूष्णीं ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण द्विः द्विवारं उंदनादि गोमयपिंडनिधा-
 नांतं तूष्णीं मंत्ररहितं कुर्यात् ॥ इतरयोश्चोदनादि ॥ इतरयोः
 पश्चिमोत्तरयोः गोदानयोः उंदनादि क्लेदनप्रभृति कर्म चकारात्सकृ-
 न्मंत्रकं द्विरमंत्रकं भवति ॥ अथ पश्चात् त्र्यायुषमिति ॥ अथ
 दक्षिणगोदानस्य त्रिरुंदनादिप्रच्छेदनानंतरं पश्चाद्गोदाने विशेषमाह ।
 त्र्यायुषमिति त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादिना मंत्रेण सकेशानि कुशतरुणा-
 नि सकृत्प्रच्छिद्य तूष्णीं द्विः प्रच्छिद्य गोमयपिंडे प्रास्यति अथो-
 त्तरतः अथानंतरं उत्तरतोगोदाने उंदनादि गोमयपिंडनिधानान्ते
 विशेषमाह येन भूरिश्वेति स्वस्तयइत्यंतेन मंत्रेण सकृत्सकेशानां
 कुशतरुणानां प्रच्छेदनं ॥ त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समु-

खं केशाति ॥ त्रिः त्रीन् वारान् क्षुरेण शिरः मूर्द्धानं प्रदक्षिणं यथा
 भवति तथा परिहरति शिरसः समंतात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयतीत्यर्थः
 तत्र मंत्रमाह यत्क्षुरेणेत्यादिमास्यायुः प्रमोषीरित्यंतं केशाति च
 मुखामिति पदं प्रक्षिपेन्मंत्रे आवपेत् तामिराद्भिः शिरःसमुद्य नापिताय
 क्षुरं प्रयच्छति ॥ अक्षुण्वन्परिवपेति तामिः शीतोष्णाभिराद्भिः कुमारस्य
 शिरः समुद्यं आर्द्रं विधाय नापिताय क्षौरकर्त्रे जातिविशेषाय
 क्षुरं अक्षुण्वन् परिवपेत्यनेन मंत्रेण प्रयच्छति ॥ यथा मंगलं केश
 शेषकरणं ॥ केशानां शेषकरणं शिखास्थापनं केशशेषकरणं यथा
 मंगलं मंगलं कुलाचारख्यवस्थामनतिक्रम्य भवति कुलाचाराश्च बहुधा
 तद्यथा लौगाक्षिः 'तृतीयस्य वत्सरस्य भूयिष्ठे गते चूडां कारयेत्'
 दक्षिणतः कंबुजावसिष्ठानां उभयतोऽत्रिकश्यपानां मुंडाभृगवः पंच-
 चूडाआंगिरसः वाज्जिमेके मंगलार्थं शिखिनोन्यइति ॥ अनुगुप्तमेतर्-
 सकेशं गोमयपिंडं निधाय गोष्ठे पल्वलउदकांति वा ॥
 अनुगुप्तमावृतं एनं गोमयपिंडं सकेशं केशैः सहितं निधाय स्था-
 पयित्वा गोष्ठे गवां ब्रजे पल्वले अल्पोदके सरसि उदकांति वा ॥
 आचार्याय वरं ददाति ॥ स्वकीयाय आचार्याय गां ददाति संव-
 त्सरं ब्रह्मचर्यं केशांतकर्मानंतरं संवत्सरं यावत् भवेत् ॥ द्वादशरात्र-
 र्ठ.षड्रात्रं त्रिरात्रमंततः ॥ केशान्तानंतरं यावज्जीवमवपनं च विहि-
 तवपनव्यतिरेकेणाविहितवपनं च " गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रो-
 र्गुरौ मृते । आधाने सोमधाने च वपनं सप्तसु स्मृतं ॥ तथावपनं चौनु-
 भाविनां प्रेतकनीयसां वपनं तथा । मुंडनं चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं
 विधिः । वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयां ॥ नैमिषं पुष्करं
 गयामिति पाठांतरं " प्रयागे वपनं कुर्याद्गयायां पिण्डपातनं । दानं
 दद्यात्कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनूं त्यजेत् " इत्यादिवचनानि च यत्प्रति

* शावं दुःस्मनुभवंतीत्यनुभाविनः सर्पिडाः । अनु पश्चाद्भवतीत्यनुभाविनः ॥

पादितनिमित्तेषु अत्र गर्भाधानादिषु विवाहपर्यन्तेषु संस्कारकर्मसु मुख्यत्वेन पितैव कर्त्ता तदभावे सन्निहितोन्यः तथा च स्मरणं “ स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावेपि तत्क्रमात् ” ॥ एतान्युक्तानि नामकरणादीनि चूडाकरणांतानि मंत्ररहितानि दुहितृणामपि कुर्यात् यथाह याज्ञवल्क्यः “ तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समंत्रकइति ” तथा शूद्रस्य यथाह यमः “ शूद्रोऽप्येवं विधः कार्योविना मंत्रेण संस्कृतः । न केनचित्समसृजच्छ्रद्धसा तं प्रजापतिः ” एवंविधः गर्भाधानादिचूडाकरणांतैः संस्कारैर्वैजिकगार्भिकपापशून्यः विना मंत्रेण तूष्णीं यतस्तं शूद्रमेकतमेनापि छंदसा वेदेन समसृजत् समयोजयत् तथा ब्रह्मपुराणे ‘ विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोपि लभतां सदा ’ मात्रशब्देन विहितेतरसंस्कारनिवृत्तिश्च यमब्रह्मपुराणवचनाभ्यां शूद्रस्य गर्भाधानपुंसवनसीमंतजातकर्मनामधेयनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडाकरणविवाहाः नव संस्काराविहितास्ते च तूष्णीं इतरेषां निवृत्तिः प्रसंगादनुपनीतधर्मालिख्यंते मनुः ‘ नास्मिन्व्युत्तिष्ठते कर्म किंचिदामौजिवंधनात् । नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते । वृद्धशातातपः । प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारस्तु सविज्ञेयोयावन्मौज्जीनिबंधनं ॥ शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतं । रजस्वलादिसंस्पर्शं स्नातव्यं तु कुमारकैः । गौतमः । प्रागुपनयनात्कामचारभक्षः नित्यं मद्यं ब्राह्मणोनुपनीतोपि वर्जयेत् उच्छिष्टादावप्रयतान स्युः महापातकवर्जं ब्राह्मे ‘ मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालोभुंजन् भवेत्सुखी । संस्कारयोजनं च स्मृत्यंतरोक्तं यथाह याज्ञवल्क्यः ‘ एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवं ’ अंगिराः । चित्रकर्म यथानेकैरागैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः । मनुः । गार्भैर्होमैर्जातककर्म चौडमौज्जीनिबंधनैः । वैजिकं गार्भिकं चैनोद्विजानामपमृज्यते ॥

हारीतः ॥ गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सदधाति पुंसवनात्पुंसीकरोति
 फलस्नपनात्पितृजं पाप्मानमपोहति जातकर्मणा प्रथममपोहति नाम-
 करणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नानेन पंचमं
 एतैरष्टभिर्गार्भसंस्कारैर्गार्भोपघातात्पूतो भवति उपनयनाद्यैरत्र व्रतैश्चाष्ट-
 भिः स्वच्छंदसम्मितो ब्राह्मणः परं पात्रं देवपितृणां भवति छंदसायनं
 सुमंतुः ॥ तत्र ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां वृत्तिर्गर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयन-
 जातकर्मनामकरणानिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानि
 स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पंचानां यज्ञानामनुष्ठानं देवषिष्ठमनुष्य
 भूतब्रह्मयज्ञानामेतेषां चाष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणीचे-
 त्याश्वयुजीतिपाकयज्ञसंस्थाः अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातु-
 र्मास्याग्रयणोष्टिर्निरूढपशुबंधः सौत्रामणीतिसप्तहविर्यज्ञसंस्थाः अ-
 ग्निष्टोमोत्थाग्निष्टोमउक्थ्यषोडशी वाजपेयोतिरात्रोऽप्तोर्यामइति सप्तसो-
 मसंस्थाः एते चत्वारिंशत्संस्काराः । हारीतः । द्विविधएव संस्कारो भवति
 ब्राह्मोदैवश्च गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्या-
 श्चेति दैवः । ब्राह्मसंस्कारसंस्कृतऋषीणां समानतां सालोक्यतां
 सायुज्यतां गच्छतीत्यलमतिप्रसंगेन इति सूत्रार्थः ॥ ॥ अथ
 प्रयोगः ॥ तत्र सांवत्सरिकस्य तृतीये वा वर्षे भूयेष्टे गते कुमारस्य
 चूडाकरणाख्यं कर्म कुर्यात् कुलधर्मव्यवस्थया वा दैवयोगाद्ब्रह्मो-
 क्तकालालाभे स्मृत्यंतरोक्तान्यतमकाले मातृपूजामाभ्युदयिकं च कृ-
 त्वा ब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा बहिः शालायां परिसमूहनादिभिर्भुवं
 संस्कृत्य लौकिकाग्निं स्थापयेत् । अथ माता कुमारमादाय स्नापयि-
 त्वा वासोयुगं परिधाप्य उत्संगे निधाय अग्नेः पश्चिमतः उपविश-
 ति ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागाति विशेषः । तंडुलवर्जमासादनं उपक-
 ल्पनीयानि च शीतोदकमुष्णोदकं नवनीतघृतदधिपिंडानामेकतमं
 त्र्येणी शलली त्रीणि त्रीणि कुशतरुणानि पृथक् बद्धानि नवताम्रपरि-

स्कृतआयसः क्षुरः गोमयपिंडं नापितश्चेति ततः पवित्रकरणादि पर्युक्षणति आघारादिस्विष्टकृदंतं चतुर्दशाहुतिहोमं विधाय संस्त्रवान्प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् ततः शीतास्वप्सु उष्णाअपआसिच्य उष्णेनवा यउकेनेह्यदितेकेशान्वपेत्यनेन मंत्रेण अत्र उष्णोदकमिश्रितशीतोदके उपकल्पितं नवनीताद्यन्यतमं पिण्डं प्रक्षिपति तदुदकमादाय सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उदंतु ते तनुं दीर्घायुत्वाय वर्चसइत्यनेन मंत्रेण दक्षिणं गोदानमुंदति ततरुयेण्या शलल्या केशान्विनीय ओषधे त्रायस्वेति मंत्रेण कुशतरुणान्यंतर्द्वाय शिवोनामासिस्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु मामाहिःसीरित्युपकल्पितं क्षुरमादायकुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु निवर्त्तयाम्यायुधेन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रभास्त्वाय सुवीर्यायेत्यनेन मंत्रेण क्षुरमभिनिदधाति येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञोवरुणस्य विद्वान् तेन ब्रह्माणोवपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथासदित्यंतेन मंत्रेण सकेशकुशतरुणानि प्रच्छिद्य आनहुहे गोमयपिंडेउत्तरतोत्रियमाणे प्रक्षिपति एवमेवापरं वारद्वयं उंदनकेशविनयनकुशतरुणांतर्द्धानक्षुराभिनिधानसकेशकुशतरुणप्रच्छेदनगोमयपिण्डप्रासनानि तूष्णीं कुर्यात् तथा पश्चिमोत्तरयोगोदानयोः एवमेव सकृत्समंत्रकं द्विस्तूष्णीं करोत्येतावान्विशेषः पश्चिमगोदाने त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्वेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषमितिछेदनम् उत्तरतोगोदाने येन भूरिश्रवादिवंज्योक्च पश्याधिसूर्यं तेन ते वषामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये इत्यनेन मंत्रेण छेदनं अन्यत्सर्वमुंदनादि गोमयपिण्डप्रासनांतं समानं ततोयत्क्षुरेण मज्जयिता सुपेशसा वप्ता वा वपति केशांछिंधि शिरोमास्यायुः प्रमोषीरित्यंतेन मंत्रेण शिरसः समंतात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयति सकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीं ततस्तेनैवोदकेन समस्तं शिरआर्द्रमापाद्य अक्षण्वन्परिवपेत्यंतेन मंत्रेण नापिताय क्षुरं समर्षयति सच्च नापितः

सकेशवपनं कुर्वन् यथोक्तं केशशेषकरणं करोति ततःसकेशं गोमयपिंडं अनुगुप्तं पल्वले गोष्ठे उदकाति वा निधाय चूडाकरणकर्त्ता स्वाचार्याय वरं ददाति केशातेपि षोडशवर्षस्य सप्तदशे वर्षे इयमेव चूडाकरणोक्ता इतिकर्त्तव्यता एतावांस्तु विशेषः उष्णोदकसेकमंत्रउष्णेन वा यउदके-नेह्यदिते केशशमश्रुवपनं तथा क्षुरपरिहरणे मुखसाहितं शिरः परिहरति तत्र परिहरणमंत्रे च यत्क्षुरेण मज्जतेत्यादिमास्यायुःप्रमोषीर्मुखं तथा यस्य यस्य केशांतः सस्वाचार्याय गां ददाति संवत्सरं वा द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं वा ब्रह्मचर्यं करोति शक्त्यपेक्षया विकल्पः तथा केशांतादूर्द्ध्वं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेण यावज्जीवमवपनं शास्त्रीयवपनं च ॥

अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयेद्ब्रह्माष्टमे वा ॥ १ ॥

एकादशवर्षेऽऽराजन्यं ॥ २ ॥ द्वादशवर्षे वैश्यं ॥ ३ ॥

यथामंगलं वा सर्वेषां ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तं

च पर्युत्तशिरसमलंकृतमानयंति ॥ ५ ॥ पश्चादग्नेर-

वस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ब्रह्मचार्यसा-

नीति च ॥ ६ ॥ अथैनं वासः परिधापयति येनेन्द्राय

बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतं तेन त्वा परिदधाम्या-

युषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसइति ॥ ७ ॥ मेखलां

बध्नीति । इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं

पुनती मआगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना

स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति ॥ ८ ॥ युवा

सुवासाः परिवीतआगात्सउश्रेयान्भवति जाय-

मानः । तं धीरासः कवयउन्नयंति स्वाध्योमनसा

देवयंतइति वा ॥ ९ ॥ तूष्णींवा ॥ १० ॥ (यज्ञोपवीतं
 परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् आयुष्य-
 मग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु
 तेजः यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोप
 नह्यामीत्यथाजिनं प्रयच्छति मित्रस्य चक्षुर्द्धरुणं
 बलीयस्तेजोयज्ञस्वी स्थविरर्ठः समिद्धं अनाहनस्यं
 वसनं जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेहमिति)
 दंडं प्रयच्छति ॥ ११ ॥ तं प्रतिगृह्णाति योमे दंडः
 परापतद्वैहायसोऽधिभूम्यां तमहं पुनरादद आयुषे ब्र-
 ह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ १२ ॥ दीक्षावेदेके दीर्घसत्र-
 मुपैतीति वचनात् ॥ १३ ॥ अथास्याद्भिरंजलिनां-
 जलिं पूरयति आपोहिष्टेति तिसृभिः ॥ १४ ॥ अ-
 थैनर्ठः सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ १५ ॥ अथा-
 स्य दक्षिणार्ठः समधिहृदयमालभते । मम ब्र-
 ते ते हृदयं दधामीति । मम चित्तमनुचित्तं तेअस्तु-
 मम वाचमेकमनाजुषस्व बृहस्पतिष्वा नियुनक्तु-
 मह्यामिति ॥ १६ ॥ अथास्य हक्षिणर्ठः हस्तं
 गृहीत्वाह कोनामासीति ॥ १७ ॥ असावहं भो ३
 इति प्रत्याह ॥ १८ ॥ अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्य-
 सीति ॥ १९ ॥ भवतइत्युच्यमानइंद्रस्य ब्रह्मचार्य-

स्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति ॥ २० ॥
 अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि
 देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधिभ्यः परि-
 ददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्य
 स्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः प-
 रिददाम्यरिष्ट्याइति ॥ २१ ॥ ॥ २ ॥

॥ अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वा ॥ अष्टौ वर्षाणि अतीतानि
 यस्य असौ अष्टवर्षस्तं ब्राह्मणं द्विजोत्तमं उपनयेत् उपनयनाख्येन
 संस्कारेण संस्कुर्यात् गर्भाष्टमेषु वा गर्भः अष्टमोयेषां तानि गर्भाष्टमा-
 नि तेषु वा उपनयेत् ततश्च जन्मतोनवमेऽष्टमे वा उपनयेदित्यर्थः
 ॥ एकादशवर्षेऽऋजुः ॥ एकादशवर्षाण्यतीतानि यस्य असौ एकाद-
 शवर्षस्तं जन्मतोद्वादशवर्षइत्यर्थः ऋजुः क्षत्रियं उपनयेदित्यनुषज्यते
 ॥ द्वादशवर्षे वैश्यं ॥ द्वादशवर्षाण्यतिक्रांतानि यस्य सतथा तं जन्मत-
 स्रयोदशे वैश्यमुपनयेत् ॥ यथामंगलं वा सर्वेषां ॥ पक्षांतरमाह
 अथ वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथामंगलं यथामंगलधर्मं यद्वा
 यथामंगलशब्देन स्मृत्यंतरोक्तपंचवर्षादिकालसंग्रहः यथाह मनुः
 'ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्य-
 स्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ आपस्तंबोपि । अथ कास्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामं
 अष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमे अन्नाद्यकामं एकादशे
 इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत् तथा वसंते ब्राह्मणमुपनयीत ग्री-
 ष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं गर्भाष्टमे वर्षे वसंते ब्राह्मणआत्मानमु-
 पनापयेत् एकादशे क्षत्रियोऽग्रीष्मे द्वादशे वैश्यावर्षास्तु वर्षाशब्देन
 शरदेवाभिधीयते ऋतुः संवत्सरोऽग्रीष्मोवर्षाहेमंतइति यास्कवचनात् वर्षा-

स्वंतर्भवति शरत् एवमुपनयनकालमभिधायेदानीं कर्माह ॥ ब्राह्मणान्
भोजयेत्तंच ॥ त्रीन्ब्राह्मणान् भोजयेत् आशयेत् ॥ तं च कुमारं वपनानं
तरं आशयेदिति चकारेणानुषज्यते ॥ पर्युप्तशिरसमलंकृतमानयति ॥
परि सर्वतः उप्तं मुंडितं शिरोयस्य सपर्युप्तशिरास्तं अलंकृतं यथासंभवं
रत्नसुवर्णनिर्मितैः कुंडलाद्यलंकारैः आनयति आचार्यपुरुषाः आचा-
र्यसमीपं आचार्यलक्षणं यमेनोक्तं “सत्यवाक् धृतिमान् दक्षः सर्वभूत-
दयापरः । आस्तिकोवेदनिरतः शुचिराचार्यञ्ज्यते ॥ वेदाध्ययनसंपन्नो वृ-
त्तिमान्विजितेन्द्रियः ॥ नयाजयेदृत्तिहीनं वृणुयाच्च न तं गुरुं” ॥ पश्चादग्ने-
रवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ॥ तत आचार्यो माणवकं अग्नेः
पश्चिमतः आत्मनोदक्षिणतः अवस्थाप्य अवस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमा-
गामिति ब्रूहीति प्रेषमुक्त्वा माणवकं ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ॥ ब्र-
ह्मचार्यसानीति च ॥ ब्रह्मचार्यसानीत्याचार्यो माणवकं प्रेषयति प्रेषितश्च
माणवकः ब्रह्मचार्यसानीति वदेत् ॥ अथैनं वासः परिधापयति येनेन्द्राय
वृहस्पतीत्यादि वर्चसेत्यंतं ॥ अथ वाचनानंतरं एनं कुमारं आचार्यः
वक्ष्यमाणलक्षणं शाणादिवासः परिधापयति परिहितं कारयति येनेन्द्राये-
त्यादिमंत्रं पाठित्वा ॥ मेखलां बध्नीते ॥ ततः मेखलां मौज्यादिकां
वक्ष्यमाणलक्षणां बध्नीते कटिप्रदेशे वृतं प्रवरसंख्यग्रंथियुतं प्रादक्षिण्येन
परिवेष्टयति इयं दुरुक्तमित्यादिना मेखलेयमित्यंतेन मंत्रेण माणवकप-
ठितेन युवा सुवासाइत्यादि देवयंतइत्यंतेन वा मंत्रेण तूष्णीं वा तूष्णीं
वा मेखलां बध्नीते अत्र यद्यपि सूत्रकारेण यज्ञोपवीतधारणं न सूत्रि-
तं तथाप्येकवस्त्राः प्राचीनावीतिनइति प्रेतोदकदाने प्राचीनावी-
तित्वविधानात् ‘दंडाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेदिति’ याज्ञव-
ल्क्येन ब्रह्मचारिणः उपवीतधारणस्मरणात् तथा “सदोपवीतिना
भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखोव्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृ-
तमिति” छंदोगपरिशिष्टे “कात्यायनेन सामान्यतः सर्वाश्रमिणां सदा

यज्ञोपवीतधारणस्मरणात् यज्ञोपवीतधारणं तावदुपनयनप्रभृति प्राप्तं”
 तच्च कुत्र कर्त्तव्यमित्यवसरापेक्षायां औचित्यान्मेखलाबंधनानंतरं युज्यते
 एतदेव कर्कोपाध्यायवासुदेवदीक्षितरेणुदीक्षितप्रभृतयः स्वस्वग्रंथे यज्ञो-
 पवीतधारणमत्रावसरे लिखितवंतः तच्च सर्वकर्मार्गतवान्मंत्रवद्युज्यतइ-
 ति मंत्रमपि शाखांतरीयं मंत्रमपि लिखितवंतः ततोऽत्र यज्ञोपवीतं परमं
 पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् आयुष्यमद्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं
 बलमस्तु तेजइति माणवकपठितेन मंत्रेण उपवीतं परिधापयति आचाम-
 यति च अथ तूष्णीमैणेयमजिनमुत्तरीयं करोति ॥ दंडं प्रयच्छति तं प्रति-
 गृह्णाति ॥ योमे दंडइति आचार्योमाणवकाय वक्ष्यमाणलक्षणं दंडं प्रयच्छ-
 ति तूष्णीं माणवकश्च तं दंडं योमे दंडइत्यादिना ब्रह्मवर्चसइत्यंतेन मंत्रेण
 प्रतिगृह्णाति ॥ दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् ॥ एके आचार्या
 दीक्षावत् दीक्षायां यथा दंडप्रदानं सोमे तथेच्छंति तत्र उच्छ्रयस्व वनस्प-
 तइत्यादिना यज्ञस्योद्वेचइत्यंतेन मंत्रेण यजमानोदंडं उच्छ्रयति तद्द-
 त्त ब्रह्मचारी केन हेतुना दीर्घसत्रं वा एषउपैति योब्रह्मचर्यमुपैतीत्यार-
 म्य ब्रह्मचर्यस्य दीर्घसत्रसंपत्प्रतिपादनात् ॥ अथास्याद्भिरंजलिनां-
 जलिं पूरयत्यापोहिष्टेति तिसृभिः ॥ अथ दंडप्रदानानंतरं आचार्यः
 अस्य माणवकस्य अञ्जलिं स्वकीयाञ्जलिस्थाभिराद्भिः आपोहिष्टेत्या-
 दिकाभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः पूरयति ॥ अथैनठं सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरि-
 ति ॥ अथानंतरं एनं माणवकं सूर्यमुदीक्षस्वेत्येवं प्रेष्य सूर्यमादित्यं
 उदीक्षयति अवलोकनं कारयति सच प्रेषितः तच्चक्षुरित्यादिना भूयश्च
 शरदः शतादित्यंतेन मंत्रेण सूर्यमुदीक्षते ॥ अथास्य दक्षिणार्ठं सम-
 धिहृदयमालभते मम व्रते तइति ॥ अथ सूर्यदर्शनानंतरं आचा-
 र्योस्य माणवकस्य दक्षिणांसमधि दक्षिणस्कंधस्योपरि स्वं दक्षिणहस्त
 नीत्वा हृदयं वक्षः मम व्रते तइत्यादिना बृहस्पतिश्च नियुनक्तु महामि-
 त्यंतेन मंत्रेण आलभते स्पृशति ॥ अथास्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वाह

कोनामासीति ॥ अथ हृदयालंभनानंतरं आचार्यः अस्य माणवकस्य स्वकीयेन दक्षिणहस्तेन दक्षिणं हस्तं गृहीत्वा धृत्वा कोनामासि इति आह ब्रवीति असावहं भोइति प्रत्याह एवं पृष्टोमाणवकः असौ अमुकशर्मा अहं भोइति प्रत्याह प्रतिवचनं दद्यात् ॥ अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति भवतइत्युच्यमानइन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवासाविति ॥ अथ प्रतिवचनानंतरं आचार्येण माणवकं कस्य ब्रह्मचार्यसीत्याह पृच्छति भवतइति माणवकेनोच्यमाने इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तव अमुकशर्मन्निति पठति ॥ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति ॥ अथानंतरं एनं कुमारं आचार्यः भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परिरक्षितुं ददाति प्रयच्छति तत्र मंत्रः प्रजापतये त्वेत्यादि अरिष्टचाइत्यंतः ॥

प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति ॥ १ ॥ अन्वारब्धआज्याहुतीहुत्वा प्राशानांतेऽथैनठःसठःशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु मा दिवासुषुप्यावाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोशानेति ॥ २ ॥ अथाऽस्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय ॥ ३ ॥ दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके ॥ ४ ॥ पच्छोर्द्धर्चशः सर्वाच तृतीयेन सहानुवर्त्तयन् ॥ ५ ॥ संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा ॥ ६ ॥ सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयोवै ब्राह्मणइति श्रुतेः ॥ ७ ॥ त्रिष्टुभठः राजन्यस्य ॥ ८ ॥ जगतीं वैश्यस्य ॥ ९ ॥ सर्वेषां वा गायत्रीम् ॥ १० ॥ ॥ ३ ॥

॥ प्रदक्षिणमग्निं परीसोपविशति ॥ एवं वस्त्रदानादिभि-
 राचार्येण संस्कृतोमाणवकः अग्निं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परीत्य
 परिक्रम्य पश्चादग्नेराचार्यस्योत्तरतः उपविशति आस्ते ॥ अन्वारब्ध-
 आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांते ॥ ततः ब्रह्मणान्वारब्धः आचार्यआधारा-
 दिस्विष्टकृदंताश्रतुर्दशाहुतीर्हुत्वा संस्त्रवप्राशनांते अत्र पुनरन्वारंभानु-
 वादः चतुर्दशाहुतिर्होमव्यतिरिक्तहोमप्रतिषेधार्थः ॥ अथैनर्ठःसर्ठःशा-
 स्तिब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु मा दिवा सुषुप्या वाचं यच्छ
 समिधमाधेह्यपोशानेति ॥ अथानंतरमाचार्यः एनं माणवकं संशास्ति
 शिक्षयति कथं ब्रह्मचारी असि अशानीति माणवकेन प्रत्युक्तः अपः
 अशान पिव इति अशानीतिं प्रत्युक्तः कर्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्रम-
 विहितं कुरु विधेहि करवाणीति प्रत्युक्तः मा दिवासुषुप्याः स्वाप्सी-
 रिति न स्वपामीति प्रत्युक्तः वाचं गिरं यच्छ नियमय यच्छानीति
 प्रत्युक्तः समिधं वक्ष्यमाणप्रकारेण आधेहि अग्नौ प्रक्षिपेति अपो-
 शानेति पूर्ववत् ॥ अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखा-
 योपविष्टायोपसन्नायसमीक्षणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठतआ-
 सनाय वैकेपच्छोर्द्धर्च्चशः सर्वांच तृतीयेन सहानुवर्त्तयन् ॥ अथ
 शासनानंतरं अस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदेवत्यां गायत्रीछंदस्कां
 विश्वामित्रदृष्टां ऋचं अन्वाह उपदिशति कथंभूताय प्रत्यङ्मुखाय प-
 श्चिमाभिमुखाय पुनः कथंभूताय उपविष्टाय क अग्नेरुत्तरस्यां दिशि
 तथा उपसन्नाय पादोपसंग्रहणादिना भजमानाय तथा समीक्षमाणाय
 सम्यक् आचार्यमवलोकयते तथा आचार्येण सम्यगवलोकिताय पक्षांतर-
 माह दक्षिणतः अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते ऊर्ध्वाय ऊर्ध्वाभूताय वा
 आसीनाय उपविष्टाय इत्येके आचार्याः सावित्रीप्रदानं मन्यन्ते कथम-
 न्वाहपच्छः पादं पादं अर्द्धर्च्चशः तदनु अर्द्धर्च्चमर्द्धर्च्चम् तदनु च सर्वा
 तृतीयेन वारेण सह मिलित्वा आवर्त्तयन् पठन् ॥ संवत्सरे षण्मास्ये च-

तुर्विठ-शत्यहे द्वादशाहे त्र्यहे वा ॥ सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणा-
यानुब्रूयादाग्नेयोवै ब्राह्मणइतिश्रुतेः ॥ त्रिष्टुभर्ठ-राजन्यस्य जगतीं
वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीम् ॥ सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानाह
संवत्सरे उपनयनमारभ्य पूर्णे वर्षे षण्मास्ये षडेव मासाः षण्मास्यं स्वार्थं
तद्धितश्छांदसोऽष्टद्विलोपः “छंदोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात्” तस्मिन् ष-
ण्मास्ये चतुर्विठ-शत्यहे चतुर्विठ-शत्या अहोभिरुपलक्षितः कालः चतुर्वि-
ठ-शत्यहः तस्मिन् द्वादशाहे द्वादशभिरहोभिरुपलक्षितः कालोद्वादशा-
हस्तस्मिन् षडहे षड्भिरहोभिरुपलक्षितः कालः षडहः तस्मिन् त्र्यहे त्रि-
भिरहोभिरुपलक्षितः कालस्यहस्तस्मिन् वाशब्दः सर्वेषु संवत्सरादिषु
संबध्यते एते कालविकल्पाः आचार्यस्य शुश्रूषादिशिष्यगुणतारतम्या-
पेक्षाः एवं सामान्येन सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानभिधायानुना ब्रा-
ह्मणस्य विशेषमाह तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ ब्राह्मणस्य नैते कालविकल्पाः
किंतु क्षत्रियवैश्ययोः ब्राह्मणस्य सद्यएव गायत्रीं अनुब्रूयात् कुतः आ-
ग्नेयोवै ब्राह्मणइतिश्रुतेः आग्नेयो अग्निदेवत्यः ब्राह्मणइति वेदवचनात्
त्रिष्टुभर्ठ-राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीं राजन्यस्य क्ष-
त्रियस्य त्रिष्टुभं त्रिष्टुच्छंदोयस्याः सा त्रिष्टुप् तां त्रिष्टुभं जगतीं छंदो-
यस्याः ऋचः सा जगतीं तां जगतीं वैश्यस्य सावित्रीमनुब्रूयादित्यनु-
षज्यते सर्वेषां वा गायत्रीं सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव
गायत्रछंदस्कामेव सावित्रीं सवितृदेवताकां तत्सवितुरितिसकलेवदशा-
खाम्नातां ऋचमनुब्रूयात् ॥

अत्र समिदाधानम् ॥१॥ पाणिनाग्निं परिसमूह-
ति अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वमग्ने सु-
श्रवः सुश्रवा अस्येवं माठ-सुश्रवःसौश्रवसं कुरु यथा
त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्येवमहं मनुष्याणां

वेदस्य निधिपोभूयासमिति ॥ २ ॥ प्रदक्षिणमग्निं
पर्युक्ष्योत्तिष्ठन्त्समिधमादधाति अग्ने समिधमाहार्षे
बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यसएव
महमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्च-
सेन समिधे जीवपुत्रोममाचार्यो मेधाव्यहमसा
न्यनिराकरिष्णुयशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्ना
दोभूयासर्ठःस्वाहेति ॥ ३ ॥ एवं द्वितीयां तथा
तृतीयाम् ॥ ४ ॥ एषा तदिति वा समुच्चयोवा
॥ ५ ॥ पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे ॥ ६ ॥ पाणी प्र-
तप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाह्या-
युर्दा अग्नेऽस्यायुर्मेदेहि वर्चोदा अग्नेसिवृच्चोमे देहि
अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्मआपृण मेधां मे देवः स-
विता आदधातु मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु
मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजाविति ॥ ८ ॥
॥ ९ ॥ (अंगान्यालभ्य जपत्यंगानि च मआप्यायंतां
वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशोबलमिति त्र्यायुषाणि क
रोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेठःसे हृदि च
त्र्यायुषमिति प्रतिमंत्रं) ॥ ९ ॥

अत्र समिदाधानम् ॥ अत्र सावित्रीप्रदानोत्तरकाले समिधां
आधानं प्रक्षेपः ब्रह्मचारिणोभवति अत्राम्नाविति भाष्यकारः अत्रा-

वसरस्य पाठादेव सिद्धेः अत्र ॥ पाणिनाग्निं परिसमूहति ॥ पाणिना
दक्षिणहस्तेन अग्निं प्रकृतहोमाधिकरणं परिसमूहति संधुक्षयति इंधन-
प्रक्षेपेण वक्ष्यमाणैः पंचभिर्मर्मत्रैः यथा ॥ अग्ने सुश्रवः सुश्रवसम्माकुरु
यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि एवं माठः सुश्रवः सौश्रवसं कुरु
यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपाआसि एवमहं मनुष्याणां
वेदस्य निधिपोभूयासं ॥ केचित्परिसमूहने त्रीन्मंत्रान्मन्यन्ते तद्य-
था अग्ने सुश्रवइत्यारभ्य सुश्रवसं मा कुरु इत्येकं यथा त्वमग्ने इत्यार-
भ्य सौश्रवसं कुरु इत्येवं द्वितीयं यथा त्वमग्ने देवानामित्यादि भूयास-
मित्यंतं तृतीयमिति प्रदक्षिणमाग्निं पर्युक्ष्योत्थाय समिधमादधात्यग्रये समि-
धमिति ततः प्रदक्षिणं यथा भवति तथा पर्युक्ष्य दक्षिणहस्तगृहीतेनोदकेन
परिषिच्य उत्थाय ऊर्द्ध्वभूय प्राङ्मुखस्तिष्ठन् समिध्यतेदीप्यते
अग्रिरनयेति समित् तां समिधं आदधाति प्रक्षिपति समिल्लक्षणं छंदो-
गपरिशिष्टे ॥ नांगुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ॥
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता । प्रादेशान्नाधिका
न्यूना न तथा स्याद्विशाखिका । न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु न
विजानता ॥ ब्रह्मपुराणे “पालाशाश्वत्थन्यग्रोध छक्षवैकंकतोद्भवाः ।
अश्वत्थोदुंबरोविल्वश्रंदनः सरलस्तथा ॥ शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चे-
ति याज्ञिकाः” मरीचिः “विशीला विदला न्हस्वा वक्रा ससुषिराः कृ-
शाः ॥ दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः । अस्य पूर्वश्लो-
कः “प्रागग्राः समिधोदेयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः ॥ काम्येषु च सश-
ल्काद्वा विपरीताजिघांसत इति” केन मंत्रेण अग्रये समिधमाहार्षं बृह-
ते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिद्धचसएवमहमायुषा मेधया व-
र्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सामिधे जीवपुत्रोममाचार्योमेधान्वयहम-
सान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादोभूयासठः स्वाहेत्य-
नेन मंत्रेण एवं द्वितीयां तथा तृतीयामेषा तइतिवा समुच्चयोवा एवम

नैव मंत्रेण द्वितीयां समिधमादधाति तथा तेनैव मंत्रेण तृतीयां मंत्र-
विकल्पमाह एषा ते अग्ने समिदित्यादि आचप्यासिषीमहीत्यनेन वा
मंत्रेण अथ वा अग्रये समिधमित्येषा तइति द्वयोर्मंत्रयोः समिदाधाने
समुच्चयः ऐक्यं ततश्च मंत्रद्वयांते समित्प्रक्षेपःइति त्रयोमंत्रविकल्पाः
पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे पूर्ववत्॥ अग्ने सुश्रवइत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः
परिसमूहनं पर्युक्षणमपिपूर्ववत्कुर्यात् पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपाअ-
ग्नेसि तन्वम्मे पाह्यायुर्दाअग्नेस्यायुर्मै देहि वच्चोदा अग्नेसि वच्चोमे दे-
हि अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्मआष्टणेति मेधाम्मे देवः सविता मेधां दे-
वी सरस्वती मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजाविति पाणी हस्तौ प्र-
तप्य अग्नौ तापयित्वा तनूपाअग्नेसीत्यादिभिः सप्तभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पा-
णिभ्यां मुखं विमृष्टे ललाटादि चिबुकांतं प्रोच्छति तत्र मेधां मे देवः
सविता मेधां देवी सरस्वती अनयोरादधात्वित्यध्याहारः अत्र शिष्टा-
चारप्राप्ताः केचित्पदार्थालिख्यंते तत्र अंगानि च मआप्यायंतां वाक्
प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशोबलमिति अङ्गानि च मइत्यनेन मंत्रेण शिरःप्र-
भृतीनि पादांतानि अंगान्यालभेत एवं वाक्इत्येन मुखं प्राणइत्यनेन ना-
सिके चक्षुरित्यनेन चक्षुषी श्रोत्रमित्यनेन श्रवणे यशोबलमित्यस्य पा-
ठमात्रं त्रयायुषाणि कुरुते भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेऽंसे त्ददि-
च त्रयायुषमिति प्रतिमंत्रं त्रयायुषमित्येतैश्चतुभिर्मंत्रपादैः अनामिकागृ-
हीतेन भस्मना ललाटग्रीवादक्षिणांसहृदयेषु प्रतिपादं त्रयायुषाणि
कुरुते अत्र त्रयायुषकरणं सूत्रकारानुक्तमपि प्रसिद्धत्वात् शिष्टपरंपराच-
रितत्वात् क्रियते ततोब्रह्मचारी संध्यामुपास्याग्निकार्यं कृत्वा गुरुषूप-
संग्रहणं वृद्धतरेष्वभिवादनं वृद्धेषु नमस्कारं कुर्यात्पर्यायः अत्र स्मृत्यंत-
रोक्तमभिवादनं लिख्यते “ततोभिवादयेद्बृहदानसावहमिति ब्रुवन्” इति
याज्ञवल्क्यादिस्मृतिप्रणीतस्याभिवादनप्रयोगोयथा उपसंग्रहणं नाम अ-
मुकगोत्रोऽमेकेत्येतावत्प्रवरः अमुकशर्माहं भोऽश्रीहरिहरशर्मन् त्वा-

मभिवादये इत्युक्त्वा कर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां दक्षिणपाणिना
 गुरोर्दक्षिणं पादं सव्येन सव्यं गृहीत्वा शिरोवनमनं अभिवादाने
 पादग्रहणं नास्ति पादस्पर्शनं कार्यं न वा आयुष्मान् भव सौम्यामुक-
 इति छुत्तान्तमुक्त्वा अमुकशर्मम् इतिप्रत्यभिवादः कार्यः आयुष्मान्
 भव सौम्येति प्रत्यभिवादः अत्र गुरवोमाता स्तन्यदात्री च पितापि-
 तामहयोःमातामहश्चान्नदाता भयत्राताऽचार्यश्चोपनेता च मंत्रविद्योपदे-
 ष्टा तेषां पत्न्यश्रोपसंग्राह्याः समावृत्तेन बाले समवयस्के वाऽध्यापके
 गुरुवच्चरेत् मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वशुराश्च यवीसोपि प्रत्युत्थायाभिवा-
 द्याः उपाध्यायाऋत्विजोऽज्येष्ठभ्रातरश्च सर्वेषां पत्न्यश्चैवं मातृष्वसा सवर्णा
 भ्रातृभार्या च नित्यमभिवाद्याः विप्रोऽप्य तूपसंग्राह्या जातिसंबंधियोषि-
 तः ॥ विप्रोऽप्य विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयम् ॥ वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्र-
 मारोग्यमेव च ॥ न वाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि सर्वथा ॥ पूज्यैस्तम-
 भिभाषेत भो भवन् कर्मनामभिः । परपत्नीमसंबंधां भगिनीं चेति भाषयेत् ।
 त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद्यः अत्रिवर्षाः संबन्धिनः स्वल्पेनापि स्वयो-
 निजः अन्ये च ज्ञानवृद्धाः सदाचाराश्चाभिवाद्याः “उदक्यां सूतिकां
 नारीं भर्तृर्घ्नीं गर्भपातिनीं । पाषंडं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शवं । ना-
 स्तिकं कितवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् । मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावतमशु-
 चिं नरं ॥ वमतं जृम्भमाणं च कुर्वतं दंतधावनं । अभ्यक्तं शिरसि स्नानं
 कुर्वतं नाभिवादयेत् ” इति शातातपः । बृहस्पतिस्तु “जपयज्ञजलस्थं च
 समित्पुष्पकुशान् तिलान् । उदपात्रार्घ्यमैक्षान्नं वहंतं नाभिवादयेत् ॥
 अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुध्यति” ॥ क्षत्रवैश्याभिवादाने विप्रस्यैवं
 शूद्राभिवादाने त्रिरात्रं कायं तु रजकादिषु “चांडालादिषु चांद्रं स्या-
 दिति संग्रहकृत्स्मृतं ” । जमदग्निः । देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रि-
 दंडिनं । नमस्कारं न कुर्याच्चैदुपवासेन शुध्यति” सर्वे वापि नमस्कार्याः
 सर्वावस्थासु सर्वदा । अभिवादोनमस्कारस्तथा प्रत्यभिवादनं । आशी-
 र्वाच्यानमस्कार्यैर्वयस्यस्तु पुनर्नमेत् ॥ स्त्रियोऽनमस्यावृद्धाश्च वयसा-
 पत्युरेव ताः” ॥

अत्र भिक्षाचर्यचरणं ॥ १ ॥ भवत्पूर्वा ब्राह्म-
 णोभिक्षेत ॥ २ ॥ भवन्मध्यार्ठ-राजन्यः ॥ ३ ॥ भ-
 वदंत्यां वैश्यः ॥ ४ ॥ तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः
 ॥ ५ ॥ षड्द्वादशाऽपरिमितावा ॥ ६ ॥ मातरं
 प्रथमामेके ॥ ७ ॥ आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा
 वाग्यतोहःशेषं तिष्ठेदित्येके ॥ ८ ॥ अहिर्ठ-सन्न-
 ण्यात्समिधआहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वा-
 चं विसृजते ॥ ९ ॥ अधःशाख्यक्षारालवणाशी
 स्यात् ॥ १० ॥ दंडधारणमग्निपरिचरणं गुरुशु-
 श्रूषा भिक्षाचर्या ॥ ११ ॥ मधुमार्ठ-समज्जनोपर्या
 सनस्त्रीगमनानृततादत्तादानानि वर्जयेत् ॥ १२ ॥
 अष्टाचत्वारिर्ठ-शद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ १३ ॥
 द्वादश वा प्रतिवेदं ॥ १४ ॥ यावद्यहणं वा ॥ १५ ॥
 वासार्ठ-सि ज्ञाणाक्षौमाविकानि ॥ १६ ॥ ऐणे-
 यमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥ रौरवर्ठ-राज-
 न्यस्य ॥ १८ ॥ आजं गव्यं वा वैश्यस्य ॥ १९ ॥
 सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् २० ॥ मौञ्जी-
 रशना ब्राह्मणस्य ॥ २१ ॥ धनुर्ज्या राजन्यस्य
 ॥ २२ ॥ मौर्वी वैश्यस्य ॥ २३ ॥ मुंजाभावे कुशा-
 दमंतक बल्वजानां ॥ २४ ॥ पालाशोब्राह्मणस्य दं-
 डः ॥ २५ ॥ बैलवोराजन्यस्य ॥ २६ ॥ औदुंबरोवैश्य-

स्य ॥ २७ ॥ [केशसंमितो ब्राह्मणस्य दंडोललाट
 संमितः क्षत्रियस्य घ्राणसंमितो वैश्यस्य] सर्वे वा
 सर्वेषां ॥ २८ ॥ आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृ-
 णुयात् ॥ २९ ॥ शयानं चेदासीन आसीनं चेत्तिष्ठं
 स्तिष्ठंतं चेदभिक्रामन्नभिक्रामंतं चेदभिधावन् ॥ ३० ॥
 सएवं वर्तमानोऽमुत्राद्यवसत्यमुत्राद्यवसतीति तस्य
 स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ॥ ३१ ॥ त्रयः स्नातका-
 भवंति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक
 इति ॥ ३२ ॥ समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समा-
 वर्तते सविद्यास्नातकः ॥ ३३ ॥ समाप्य व्रतम-
 समाप्य वेदं यः समावर्तते सव्रतस्नातकः ॥ ३४ ॥
 उभयर्था समाप्य यः समावर्तते सविद्याव्रतस्नातक
 इति ॥ ३५ ॥ आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः
 कालो भवति ॥ ३६ ॥ आद्वाविंशंशाद्राजान्यस्य
 ॥ ३७ ॥ आचतुर्विंशंशाद्वैश्यस्य ॥ ३८ ॥ अत
 ऊर्द्ध्वं पतितसावित्रिका भवंति ३९ ॥ नैनानुपनये-
 युर्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नचैभिर्व्यवहरेयुः ॥ ४० ॥
 कालातिक्रमे नियतवत् ॥ ४१ ॥ त्रिपुरुषं पतित-
 सावित्रिकाणामपत्ये सठं-स्कारो नाध्यापनं च ॥ ४२ ॥
 तेषां सठं-स्कारेऽसवो ब्राह्मणस्तोमेनेष्ट्वा काममधी-
 यीरन्व्यवहार्या भवंतीति वचनात् ॥ ४३ ॥ ॥ ५ ॥

अत्र भिक्षाचर्यचरणं ॥ अत्रावसरे भिक्षाचर्यानुष्ठानं तद्यथा
 ॥ भवत्पूर्वा ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यार्धः राजन्यो भवदंत्या वैश्यः ॥
 भवच्छब्दः पूर्वोयस्याः सा भवत्पूर्वा तां भिक्षां ब्राह्मणः द्विजोत्तमः
 भिक्षेत याचेत तथैव भवच्छब्दोमध्ये यस्याः सा भवन्मध्या तां राजन्यः
 क्षत्रियो भिक्षेतेत्यनुषंगः भवच्छब्दोअंत्ये यस्याः सा भवदंत्या तां वैश्यः
 तृतीयोवर्णः भिक्षां भिक्षेतेत्यनुवर्त्तते ॥ तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः ॥
 षड्द्वादशापरिमितावा मातरं प्रथमामेके ॥ भिक्षेर्द्वातोद्विकर्म-
 त्वात् द्वितीयं कर्माह तिस्रः स्त्रियोभिक्षां भिक्षेत कथंभूताः प्रत्याख्यातुं
 निराकर्त्तुं शीलं यासां ताः प्रत्याख्यायिन्यः न प्रत्याख्यायिन्यः अप्र-
 त्याख्यायिन्यः अत्र द्वितीयार्थे प्रथमा भिक्षेतेति कर्त्तृप्रत्यायांतस्याख्या-
 तस्य कर्मकारकापेक्षितत्वात् षट् वा स्त्रियः द्वादश वा अपरिमि-
 तावा असंख्यातावा भिक्षेतेति सर्वत्रानुषंगः एते भिक्षाविकल्पा
 आहारपर्याप्त्यपेक्षया एके आचार्याः मातरं जननीं प्रथमां भिक्षेते-
 त्याहुः अयं च प्रथमोधर्मइति भाष्यकारः ॥ आचार्याय भैक्षं निवे-
 दयित्वा वाग्यतोहःशेषं तिष्ठेदित्येके ॥ आचार्याय गुरवे भैक्षं
 लब्ध्वा भिक्षां निवेदयित्वा इयं भिक्षामया लब्धेति वाग्यतोमौनी
 अहःशेषं भिक्षानिवेदनोत्तरतोयावदस्तमयं तिष्ठेन्नोपविशेन्न च श-
 यीत रागतइत्येके सूत्रकाराः वर्णयन्ति वयं तु अनियमं मन्यामहे
 ततश्च विकल्पः ॥ अहिर्धः सन्नरण्यात्समिधआहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्व-
 वदाधाय वाचं विमृजते ॥ अहिंसन् अहिंसन् स्वयं भग्नाअरण्यान्न
 ग्रामात् समिधः पूर्वोक्तलक्षणाः आइत्य आनीय तस्मिन्नग्नौ यत्र उपनय-
 नांगहोमः कृतस्तस्मिन् पूर्ववत्परिसमूहनादि त्र्यायुषकरणांतं यावत्
 आधाय हुत्वा वाचं विमृजते मौनं त्यजति वाग्यमपक्षे ॥ अधःशास्य-
 क्षारालवणाशी स्यादंडधारणमग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषाभिक्षाच-
 र्यामधुमार्धः समज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् ॥

अतउर्ध्वं ब्रह्मचारिणोयमनियमानाह अधः शयितुं शीलमस्य असा-
वधःशायी स्यात् तथा अक्षारं अलवणं चाश्नातीत्येवं शीलःअक्षाराल-
वणाशीभवेत् दंडधारणं दंडस्य स्ववर्णविहितस्य धारणं कुर्यात् दंडाजि-
नोपवीतानि मेखलां चैव धारयेदित्येतदुपलक्षणत्वात्सदाचिह्नरूपं
कुर्यात् अग्नेः परिचरणं सायं प्रातः परिसमूहनपूर्वं त्र्यायुषकरणांतं
न समिदाधानं गुरुशुश्रूषा गुरोः शुश्रूषा परिचर्या तां कुर्यात् भिक्षार्थं
चर्या भिक्षाचर्याभैक्षचरणमिति यावत् मधु क्षौद्रं मांसं पललं ल्वनं
नद्यादावाप्लवनं स्नानं उद्धृतोदकेन उपरि खट्वादौ आसनं उपवेश-
नं आसनस्योपरि मसूरिकाद्यासनं वा स्त्रीगमनं स्त्रीणां मध्ये अव-
स्थानं अभिगमनस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात् अनृतं असत्यवदनं अदत्तानां
परद्रव्याणां आदानं ग्रहणं स्तेयमित्यर्थः एतानि मध्वादीनि वर्जयेत्
॥ अष्टाचत्वारिंशत् वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यंचरेत् ॥ अष्टा-
भिरधिकानि चत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत्तानि अष्टाचत्वारिंश-
त् वर्षाणि अब्दानि वेदब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यं उक्तलक्षणं
चरेत् अनुतिष्ठेत् अस्मिन् पक्षे चतुर्णामपि वेदानां एकएव व्रतादे-
शः सर्ववेदाहुतिहोमश्च ॥ द्वादश वा प्रतिवेदं ॥ यावद्-
ग्रहणं वा ॥ अनुकल्पमाह वा तद्दशक्तौ द्वादश द्वादश
वर्षाणि प्रतिवेदं वेदे वेदे ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनुवर्त्तते तत्राप्यशक्तौ
यावद्ग्रहणं यावद्देदस्य वेदयोः वेदानां ग्रहणं आचार्यात्पाठतोऽर्थतश्च
स्वीकरणं तावद्वा ब्रह्मचर्यं चरेत् वर्णव्यवस्थया वासः प्रभृतिव्य-
वस्थितान्याह ॥ वासार्थं सि शानक्षौमाविकानि ॥ ब्राह्मणक्ष-
त्रियविशां ॥ ब्रह्मचारिणां यथासंख्यं शानक्षौमाविकानि
वस्त्राणि परिधेयानि भवंति तत्र शणमयं शानं क्षौमं क्षुमा अतसी
तद्विकारमयं क्षौमं आविकं अवेर्मेषस्य विकारः आविकं उर्णामय
मित्यर्थः ॥ ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणः ॥ एणी हरिणी

तस्याइदं ऐणेयं अजिनं कृत्तिः उत्तरीयं भवति ब्राह्मणस्य ब्रह्म-
 चारिणः ॥ रौरवर्ठ-राजन्यस्य ॥ रुर्गृगविशेषः चित्रमृग-
 प्रसिद्धः तस्येदमजिनं रौरवं राजन्यस्य क्षत्रियस्योत्तरीयं भवति
 ॥ आजं गव्यं वा वैश्यस्य ॥ अजस्य वस्तस्य इदं अजिनं
 कृत्तिः वैश्यस्य उत्तरीयं अथ वा गव्यं गोः इदं गव्यं अजिनं
 वा वैश्यस्य उत्तरीयं भवति ॥ सर्वेषां वा गव्यमसाते प्रधानत्वात्
 ॥ पक्षांतरमाह सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गव्यमजिनं वा
 उत्तरीयं भवति कदा असति मुख्ये अविद्यमाने कुतःप्रधानत्वात्
 गव्यं हि अजिनानां ऐणेयाद्यजिनप्रभृतीनां प्रधानेण्य्यादीनां
 गोः प्राधान्यं यत् यद्वा गव्यस्य चर्मणः पुरुषसंबंधित्वेन प्रधा-
 नत्वात् तथा च श्रुतिः तेवस्थाय पुरुषं गव्ये तां त्वचमदधुरिति
 ॥ मौंजी रशना ब्राह्मणस्य ॥ धनुर्ज्या राजन्यस्य ॥ मौर्वी
 वैश्यस्य ॥ मुंजाभावे कुशाश्मंतकवल्वजानां ॥ मौंजी
 मुंजं तृणविशेषस्तन्मयी मौंजी रशना मेखला ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो-
 भवति धनुर्ज्या चापस्य ज्या गुणः रशना राजन्यस्य ब्रह्मचारिणः
 मौर्वीति तृणविशेषस्तन्मयी रशना वैश्यस्य भवति मुंजस्याभावे
 अलाभे ब्राह्मणस्य कुशानां कुशमयी रशना भवति धनुर्ज्या
 याअभावे क्षत्रियस्य अश्मंतकमयी भवति मौर्व्यभावे बाल्वजी वैश्य-
 स्य मुंजाभावशब्देऽत्र धनुर्ज्यामौर्व्यभावोपलक्षणार्थः ॥ पालाशो
 ब्राह्मणस्य दंडः ॥ वैल्वोराजन्यस्य ॥ औदुंबरोवैश्यस्य ॥
 पालाशः पालाशवृक्षोद्भवः ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणोदंडोभवति
 सच केशसंमितः पादादिकेशमूलावधिप्रमाणकः वैल्ववृ-
 क्षोद्भवः क्षत्रियस्य ललाटसंमितः ललाटावधिपरिमाणः भ्रूमध्या-
 वधिरित्यर्थः औदुंबरउदुंबरवृक्षोद्भवः वैश्यस्य ब्रह्मचारिणोमुखसंमित
 ओष्ठपुटावधिर्दंडः ॥ सर्वे वा सर्वेषां ॥ यद्वा सर्वेषां ब्राह्म-

णक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां सर्वे पालाशवैल्वोदुंबरा अनियमेन दंडाः भवन्ति नियमोवा नास्ति मुख्याभावे यथालाभमुपादेयं ॥ आचार्येणा-
हूतउत्थाय प्रतिशृणुयात् ॥ आचार्येण गुरुणाहूतआकारि-
तः ऊर्ध्वोभूत्वा प्रतिशृणुयात् प्रतिवचनं दद्यात् ब्रह्मचारी ॥ शयानं
चेदासीनः ॥ चेद्यदि शयानं स्वपंतं ब्रह्मचारिणं गुरुराह्वयति त-
दा आसीनः उपविष्टः सन् प्रतिवचनं दद्यात् ॥ आसीनं चेत्ति-
ष्ठन् ॥ आसीनं उपविष्टं चेदाह्वयति तदा तिष्ठन्नुत्थितः ॥ तिष्ठंतं चे-
दभिक्रामन् ॥ यदि तिष्ठंतमुत्थितमाह्वयति तदा अभिक्रामन् गु-
रुमभिमुखं गच्छन् प्रतिशृणुयात् ॥ अभिक्रामंतंचेदभिधावन् ॥
अभिमुखं धावन् संप्रतिशृणुयात् ॥ सएवं वर्त्तमानोऽमुत्राद्यवस-
त्यमुत्राद्यवसति ॥ सब्रह्मचारी एवमुक्तेन मार्गेण ब्रह्मचर्ये वर्त्त-
मानस्तिष्ठन् अमुत्र स्वर्गे अद्यइहैव स्थितः सन् वसति तिष्ठति द्विरु-
क्तिः स्तुत्यर्था ॥ तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ॥ तस्य ब्रह्म-
चारिणः स्नातस्य समावृत्तस्य कीर्त्तिर्यशोभवति इति यथोक्तधर्मा-
नुष्ठातुर्ब्रह्मचारिणः फलकथनं ॥ त्रयः स्नातकाभवन्ति विद्यास्ना-
तकोव्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ॥ त्रयः त्रिप्र-
काराः स्नातका भवन्ति कथं एकोविद्यास्नातकः अपरोव्रतस्नातकः
अन्योविद्याव्रतस्नातकः एतेषां लक्षणमाह ॥ समाप्य वेदमसमाप्य
व्रतं यः समावर्त्तते सविद्यास्नातकः ॥ समाप्यव्रतमसमाप्य
वेदं यः समावर्त्तते सविद्याव्रतस्नातकः ॥ उभयर्ऽसमाप्य
यः समावर्त्तते सविद्याव्रतस्नातक इति ॥ समाप्य समाप्ति-
पाठतोऽर्थतश्च अवसानं नीत्वा वेदवेदस्य मंत्रब्राह्मणात्मिकां एकां शाखां
व्रतं च ब्रह्मचर्यं समाप्य यः समावर्त्तते स्नाति सब्रह्मचारी विद्यास्नातको
भवति एवं समाप्य व्रतं द्वादशवार्धिकादिकं ब्रह्मचर्यं असमाप्य
असंपूर्णमधीत्य वेदं एकां शाखां योब्रह्मचारी समावर्त्तते स्नानं क-

रोति सव्रतस्नातकोभवति उभयं वेदं ब्रह्मचर्यं च समाप्य अंतं नीत्वा यः स्नाति सविद्याव्रतस्नातकोभवति ॥ आपोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालोभवति ॥ आद्वाविंश-शाद्राजन्यस्य ॥ आचतुर्विंश-शाद्वैश्यस्य ॥ उपनयनकालस्य परमावधिमाह आपोडशात्षोडशाद्द्वर्षात्प्राक्ब्राह्मणस्य विप्रस्य अनतीतः उपनयनस्य कालः समयोभवति आद्वाविंश-शात् द्वाविंश-शाद्वर्षात्पूर्वं क्षत्रियस्य आचतुर्विंश-शाद्वर्षाद्वर्षात् वैश्यस्य उपनयनस्य कालः अनतीतोभवति भवतीति सर्वत्र संबध्यते ॥ अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रिका भवंति ॥ अतः पंचदशात् एकविंश-शात्त्रयोविंश-शाद्वर्षादूर्ध्वं अनुपनीता ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्याः यथासंख्यं पतितसावित्रिकाः पतिता स्वलिता अधिकाराभावात् त्रिवृता सावित्री गायत्री येभ्यः ते पतितसावित्रिका भवंति संपद्यते ॥ नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिव्यवहरेयुः ॥ एतान् पतितसावित्रिकान् न उपनयेयुः उपनयनसंस्कारेण न संस्कर्युः शिष्टाः कैश्चित् अतिक्रांतनिषधैरुपनीतानपि न अध्यापयेयुः वेदं पाठयेयुः तथा न याजयेयुः कैश्चन अतिक्रांतनिषधैर्वेदमध्यापितानपि न याजयेयुः न यज्ञं कारयेयुः एभिः पतितसावित्रिकैरनुपनीतैर्वा सह न व्यवहरेयुः न व्यवहरेत् स्नानासनशयनभोजनविदाहाभिः कर्मभिर्न व्यवहारं कुर्युः ॥ कालातिक्रमे नियतवत् ॥ गर्भाधानादीनि उपनयनांतानि कर्माणि नियतकालान्यभिहितानि यदि दैववशात्पुरुषापराधाद्वा दोषाद्वा तेषां नियतस्य कालस्य अतिक्रमोभवति तदा किं कर्त्तव्यमिति संदेहे निर्णयमाह ॥ कालातिक्रमे यस्य संस्कारकर्मणः शास्त्रे नियमितोयः कालः तस्य अतिक्रमे लंघने नियतवत् नित्यवत् नित्ये श्रौतकल्पे नित्येषु यद्विहितं तद्वत् अनादिष्टं प्रायश्चित्तं भवति ततः कृतप्रायश्चित्तस्य अतिक्रांतकाले संस्कारकर्मण्याधिकारः संपद्यते अनादिष्टप्रायश्चित्तेति कर्त्तव्यता च प्रयोगे वक्ष्यते अत्र कालातिक्रमइत्युपलक्षणं अतः अन्येषामपि कर्मणां

नाशे इदमनादिष्टमेव सर्वप्रायश्चित्तं गृह्यकारेण प्रायश्चित्तांतरस्य अनुपदिष्टत्वात् किं तु श्रौतानामतिदेशे प्राप्ते अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतिभिः सर्वाभिश्चतुर्थैः सर्वप्रायश्चित्तं येनित्यस्यैव कालातिक्रमे नियतवदित्यनेनातिदेशः कृतो न तूपदेशः कृतो गृह्यकारेण तत्र विज्ञातमप्रत्यक्षश्रुतिमूलं किमिदमार्गवेदिकं सामवेदिकं वेत्यनिश्चितं स्मार्त्तं कर्म तस्य भ्रेषे श्रौतकल्पे व्याहृतिचतुष्टयं पंचवारुणहोमं प्रायश्चित्तं उद्दिष्टमत्र गृह्यसूत्रे गृह्योक्तकर्मणामपि स्मार्त्तत्वाद्भ्रेषे तस्यैवातिदेशो-युक्तो न पुनः प्रत्यक्षवेदमूलकर्मभ्रेषोयदिष्टानां इदानीं पतितसावित्रिकविषये संस्कारप्रतिप्रसवमाह ॥ त्रिपुरुषं पतितसावित्रिकाणामपस्ये संस्कारोनाध्यापनंच ॥ तेषां त्रिपुरुषं त्रीन्पुरुषान् यावत् ये पतितसावित्रिकाः पितृपुत्रपौत्राः तेषां अपत्ये पुत्रे संस्कारः उपनयनं भवति न पुनश्चतुर्थादीनां तेषांच उपनीतानामपि अध्यापनं न भवति निषिद्धस्य पुनरनुज्ञापनं प्रतिप्रसवइति ॥ तेषां संस्कारेषु ब्राह्मिस्तोमेनेष्टा काममधीयीरन् व्यवहार्या भवन्तीतिवचनात् ॥ तेषां पतितसावित्रिकाणां मध्ये यः संस्कारयितुकामः स ब्राह्मिस्तोमेन यज्ञविशेषेण इष्टा ब्राह्मिस्तोमं यज्ञं कृत्वा व्यवहार्यो भवति उपनयनादिसंस्कारयोग्यो भवति तस्मात्काममिच्छया ब्राह्मिस्तोमेनेष्टा अधीयीरन् वेदं पठेयुः व्यवहार्याः लोके शिष्टानां अध्यापनादिषु कर्मसु योग्या भवन्ति इतिवचनात् श्रुतेः असंस्कार्यप्रसंगात् स्मृत्यंतरोक्ता अपि असंस्कार्या लिख्यन्ते “ षंडांधवधिरस्तब्धजडगद्गदपंगुषु ॥ कुब्जवामन-रोगार्त्तशुष्कांगिविकलांगिषु ॥ मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वेपि चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचिताः ” मूकोन्मत्तौ न संस्कार्यावित्येके कर्मस्वनधिकारात्पातित्यं नास्ति तदपत्यं संस्कार्यं ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो ब्रह्मण एवेति स्मृतेः । अन्ये तु तावपि संस्कार्यावित्याहुः द्वे मातावदाचार्यः करोति उपनयनं वा अग्निसमीपनयनं

वा सावित्रीवाचनं वा अन्यदंगं यथाशक्ति कार्यं विवाहश्च कन्या-
स्वीकारोऽन्यदंगमिति “औरसक्षेत्रजाश्चैव संस्कार्याभागहारिणः ।
औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजोगूढजस्तथा । कानीनश्च पुनर्भूजो दत्तःक्रीत
श्च कृत्रिमः । दत्तात्माच सहोढश्च त्वपविद्धः सुतस्ततः । पिंडदोषहर-
श्रैषां पूर्वाभावे परः परः । एते द्वादशपुत्राश्च संस्कार्याः स्युर्द्विजातयः ।
केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यौकुंडगोलकौ । अमृते च मृते पत्यौ जारजौ
कुंडगोलकौ ॥” शंखलिखितौ “नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्यात्” विष्णुः । ना
परीक्षितंयाजयेत् ‘ नाध्यापयेन्नोपनयेत् ’ आपस्तंबः । शूद्राणामदुष्ट-
कर्मणामुपनयनं एतच्च रथकारविषयं तस्य तु मातामहीद्वारकं शूद्रत्वं
अदुष्टकर्मणां मद्यपानरहितानामिति कल्पतरुकारः इति सूत्रार्थः ॥
अथ प्रयोगः ॥ तत्र ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवार्षिकस्य वा क्षत्रि-
यस्यैकादशवार्षिकस्य वैश्यस्य द्वादशवार्षिकस्य उपनयनं कुर्यात् य-
थामंगलं सर्वेषामुपनयनं अथोदगयनेशुक्लपक्षे पुण्येहनि मातृपूजापूर्वकं
आभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् कुमारस्य वपनं कारयित्वा ब्राह्मणत्रयस्य
भोजनं दत्त्वा कुमारं च भोजयित्वा बहिःशालायां पंचभूसंस्कारान्
विधाय लौकिकाग्निं स्थापयित्वा पर्युप्तशिरसमलंकृतं कुमारं आचा-
र्यपुरुषाआचार्यसमीपं आनयंति ततआचार्यआनीतं कुमारं पश्चादग्नेः
स्वस्य दक्षिणतोऽवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति कुमारं प्रतिवदति
ब्रह्मचर्यमागामिति कुमारः प्रतिब्रूयात् ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीत्यार्चा-
र्येणोक्ते ब्रह्मचार्यसानीति माणवकोब्रूयात् अथाचार्योमाणवकं येनेन्द्राय
बृहस्पतिर्वसिः पर्यदधादमृतं तेन त्वापरिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय
बलाय वर्चसइत्यनेन मंत्रेण यथोक्तं वासः परिधापयति ततआचार्यो-
माणवकस्यकटिप्रदेशे मेखलां बध्नाति । इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं
पवित्रं पुनती मआगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी-
सुभगा मेखलेयमिति मंत्रं पठितवतः युवा सुवासाः परिवीतआगात्स-

उश्रेयान्भवति जायमानः । तंधीरासः कवयउन्नयंति स्वाध्योमनसा देव-
यंतइति वा मंत्रः । तूष्णीं मंत्रवर्जं वा ततः यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं
बलमस्तुतेजइतिमंत्रं पठितवतोमाणवकस्य दक्षिणबाहुमुद्धृत्य वामस्कंधे
यज्ञोपवीतं निवेशयति यज्ञोपवीतलक्षणं तु छंदोगपरिशिष्टे “ त्रिवृद्ध्वं
वृतं कार्यं तंतुत्रयमधोवृतं । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैकोग्रंथिरिष्यते ”
वामावर्त्तं त्रिगुणं कृत्वा प्रदक्षिणावर्त्तं नवगुणं विधाय तदेवं त्रिसरं
कृत्वा ग्रंथिमेकं विदध्यात् तथा “ पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विंदते
कटिं । तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलंबं नचोत्थितं ” वामस्कंधे कृतं नाभिह-
त्पृष्ठवंशयोर्धृतं । यथा कटिपर्यंतं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कर्त्तव्यमित्यर्थः”
कार्पासक्षौमगोवाल शणवलकतृणादिकं । सदा संभवतोधार्यमुपवीतं
द्विजातिभिः ॥ शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संगतांगुलिमूलके । आवेष्ट्य
षण्णवत्या तत्रिगुणीकृत्य यत्नतः २ अङ्गुलैस्त्रिभिः सम्यक्
प्रक्षाल्यौर्ध्ववृतं च तत् । अप्रदक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतं ३
अधःप्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकं । त्रिरावेष्ट्य दृढं बध्वा हरिब्रह्मे-
श्वरान्नमन् ४ यज्ञोपवीतं परममितिमंत्रेण धारयेत् । सूत्रं सलोमकं
चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकं ५ सावित्र्या दशकृत्वोऽङ्गिर्मंत्रिताभिस्त-
दुक्षयेत् । विच्छिन्नं वाप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ६ स्तना-
दूर्ध्वमधोनाभेर्न धार्यं तत्कथंचन । ब्रह्मचारिण्येकं स्यात्स्नातस्य द्वे
बहूनि वा । तृतीयमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिष्यते । ब्रह्मसूत्रेऽपसव्येसे
स्थिते यज्ञोपवीतिता ८ प्राचीनावीतिता सव्ये कंठस्थे तु निवीतिता
वस्त्रं यज्ञोपवीतार्थं त्रिवृत्सूत्रं च कर्मसु कुशमुंजवल्बजं तु रज्ज्वा वा
सर्वजातिषु ॥ ९ ॥ ” ततस्तथैव तूष्णीं माणवकस्य यथोक्तमजिनमु-
त्तरीयं कारयति तथाचार्योमाणवकाय दंडं ददाति माणवकश्चयो
मे दंडः परापतद्वैहायसोऽधिभूम्यां तमहं पुनराददायुषे ब्रह्मणे

ब्रह्मवर्चसायेत्यनेन मंत्रेण तं प्रतिगृह्णाति दीक्षावद्वा दंडं द-
 दाति प्रतिगृह्णात्युच्छ्रयति च अथाचार्यः स्वकीयमंजलिं जलेन-
 पूरयित्वा तेन जलेनांजलिस्थेन माणवकस्यांजलिं पूरयति आपोहि-
 ष्टेत्युचेन ततोगुरुर्माणवकं प्रेषयति सूर्यमुदीक्षस्वेति माणवकश्च-
 प्रेषितस्तच्चक्षुरिति मंत्रेण सूर्यमुदीक्षते अथाचार्योमाणवकस्य
 दक्षिणांसस्योपरि स्वंदक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते मम व्रते
 ते हृदयं दधामि ममचित्तमनुचित्तं ते अस्तु मम वाचमेकमनाजुषस्व
 बृहस्पतिश्चा नियुक्तु मह्यमितिमंत्रेण अथाचार्योऽस्य माणवकस्य
 दक्षिणं हस्तं सांगुष्ठं गृहीत्वा कोनामासीत्याह एवं षष्ठः कुमारः अमुक-
 शर्महं भो ३ इतिप्रत्याह पुनराचार्योमाणवकं पृच्छति कस्य ब्रह्म-
 चार्यसीति भवतइति माणवकेनोच्यमाने इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचा-
 र्यस्तवाहमाचार्यस्तवामुकशर्मन्नित्याचार्यः पठेत् अथैनं कुमारं भूतेभ्यः
 परिददात्याचार्यः प्रजापतये त्वापरिददामि देवाय त्वा सवित्रे परि-
 ददामिअद्भ्यस्त्वौषधिभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि
 विश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददा-
 म्यरिष्ट्याइत्यनेन मंत्रेण अथ कुमारः अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य आचार्य-
 स्योत्तरतउपविशति आचार्यश्च ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांतं कृत्वा आघा-
 राद्याः स्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाज्याहुतीर्हुत्वा हुतशेषं प्राश्य पूर्णपात्रं
 वरं वा ब्रह्म वा दद्यात् अथानंतरं एनं ब्रह्मचारिणं संशास्ति कथं
 ब्रह्मचार्यसीत्याचार्योवदति अशानीति ब्रह्मचारी अपोशानेत्याचार्यः
 अशानीति ब्रह्मचारी कर्म कुर्वित्याचार्यः करवाणीति ब्रह्मचारी मा
 दिवा सुषुप्याइत्याचार्यः न स्वपामीति ब्रह्मचारी वाचं यच्छेत्या-
 चार्यः यच्छानीति ब्रह्मचारी समिधमाधेहीत्याचार्यः आदधानीति
 ब्रह्मचारी अपोशानेत्याचार्यः अशानीति ब्रह्मचारी अथास्मै एवं
 शासिताय ब्रह्मचारिणे आचार्यः सावित्रीमन्वाह कीदृशाय उत्तर-

तोत्रेः प्रत्यङ्मुखाय उपविष्टाय पादोपसंग्रहपूर्वकमुपसन्नाय आचार्यं
समीक्षमाणाय स्वयमप्याचार्येण समीक्षिताय कथमन्वाह उँकारव्या-
हृतिपूर्वकं प्रथमं पदएकैकपादं तथा द्वितीयमर्द्धर्चशः तथैव तृतीयं
सर्वा स्वयं च ब्रह्मचारिणा सह पठन् केषांचित्पक्षे दक्षिणतोत्रेस्तिष्ठते
आसीनाय वा आचार्यउक्तप्रकारेण सावित्रीमन्वाह संवत्सरे वा
षण्मासे वा चतुर्विंशत्यहे वा द्वादशाहे वा षडहे वा त्र्यहे वा काले
क्षत्रियवैश्ययोर्ब्रह्मचारिणोः आचार्यः सावित्रीं ब्रूयात् ब्राह्मणाय
तु सद्यएव गायत्रीं गायत्रीछंदस्कां सावित्रीं सवितृदेवत्यां ऋचं
विश्वामित्रदृष्टां सायमग्निहोत्रहोमानंतरमाहवनीयाग्न्युपस्थापने विनि-
युक्तां तत्सवितुरिति सर्ववेदशाखाग्नातां ब्रह्मदृष्टगायत्रीछंदस्कां
परमात्मदैवतवेदारंभादिविनियुक्तांसप्रणवां प्रजापतिदृष्टाग्निवायुसूर्यदै-
वतगायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छंदस्काग्न्याधानविनियुक्तभूर्भुवःस्वरितिमहाव्याह
तिपूर्विकां ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणे आचार्योऽनुब्रूयात् क्षत्रि-
याय त्रिष्टुप्छंदस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवितृदेवत्यां देवस-
वितरित्यादिकां वाजपेयआज्यहोमविनियुक्तां तथा वैश्याय प्रजाप-
तिदृष्टां जगतीछंदस्कां सवितृदेवत्यां रुक्मपाशप्रतिमोचने उखासं-
भरणे विनियुक्तां विश्वारूपाणि प्रतिमुंचइत्येतामृचं ब्रूयात् सर्वेषां
ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेववा गायत्रछंदस्कां सावित्रीं उक्तल-
क्षणां ब्रूयात् अत्रावसरे ब्रह्मचारी समिदाधानं करोति तत्र पूर्वं दक्षि-
णहस्तेन सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वमग्नेः सुश्रवः सुश्रवाअसि
एवं माठःसुश्रवः सुश्रवसं कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा-
असि एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपोभूयासमित्येतैः पंचभिर्मंत्रैः
प्रतिमंत्रं इंधनप्रक्षेपेणाग्निं संधुक्षयति हस्ताभ्यां संधुक्षणप्रसिद्धिरस्ति
ततोग्निप्रदक्षिणहस्तेन अद्भिः पर्युक्ष्य उत्थाय तिष्ठन् अग्रये समिध-
माहार्षं बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्नेसमिधा समिध्यसएवमहमायुषा मेध-

या वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिधे जीवपुत्रोममाचार्योमेधाव्य-
हमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादोभूयासर्ठःस्वाहे-
त्यनेन मंत्रेण उक्तलक्षणामेकां समिधमग्रावाधायानेनैव द्वितीयां तृतीयां
वा घत्ते एषा ते अग्ने समिदित्यादिना वा मंत्रेण अग्रये समिधमाहार्ध-
मिति एषा ते अग्ने समिदित्येताभ्यां समुचिताभ्यां मंत्राभ्यां वा एकै-
कशस्तिस्त्रः समिधआदधाति ततउपविश्य पूर्ववदग्ने चेत्सुश्रवइत्यादि-
भिरग्निं संधुक्ष्य नूष्णीं पाणिं प्रतप्य तनूपाअग्नेसि तन्वं मे पाहि आयुर्दाअ-
ग्नेस्यायुर्मे देहि वर्चोदाअग्नेसि वर्चोमे देहि अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं त-
न्मआष्टण मेधां मे देवः सविता आदधातु मेधां मे देवी सरस्वती
आदधातु मेधां मे अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजाविति सप्तभिर्मंत्रैः
प्रतिमंत्रं मुखं विमार्ष्टि अत्रशिष्टाचारपरिप्राप्ताः केचन पदार्थाः लिख्यंते
ततःअंगानि च मआप्यायंतामित्यनेन शिरःप्रभृति पादांतं सर्वांगान्या-
लभते वाक्चमआप्यायतामिति मुखं प्राणश्च मआप्यायतामितिनासारंअग्ने
युगपत् चक्षुश्चमआप्यायतामिति चक्षुषी युगपत् श्रोत्रं च मआप्यायता
मिति दक्षिणं श्रोत्रं ततोनेनैव मंत्रेण वामं यशोबलं च मआप्यायता-
मिति मंत्रं पठेत् ततोऽनामिकया अग्नेर्भस्म गृहीत्वा ललाटे ग्रीवायां
दक्षिणांसे हृदि चतुर्षु स्थानेषु त्र्यायुषं जमदग्ने कश्यपस्य त्र्यायुषं
यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अत्र्यायुषमिति चतुर्भिर्मंत्रैरुत्र्यायुषाणि कुरुते अत्र
स्मृत्यंतरोक्तमभिवादनं लिख्यते “ ततोऽभिवादयेद्बृहन्नसावहमिति ब्रु-
वन् ” इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिप्रणीतं तस्याभिवादनस्य प्रयोगोयथा
वत्ससगोत्रोभार्गवच्यवनाष्ठवानौर्वाजामदन्येतिपंचप्रवरः श्रीधरशर्माहं
भो ३श्रीहरिहरशर्मन् त्वामभिवादये इत्युक्त्वाभिवाद्य गुर्वादिकं
ब्रह्मचारी अभिवादयेत् अभिवाद्यश्च गुर्वादिः आयुष्मान् भव श्रीधर-
शर्मन् भो ३इतिप्रत्यभिवदेत् अयमभिवादनप्रयोगोऽगृहस्थस्यापि अत्र
वृद्धानिति वचनात् कनिष्ठाभिवादानेनाधिकारः वृद्धाश्च त्रिविधाः विद्या-

तपोवयोभिः अत्र समये ब्रह्मचारी भैक्षं चरति तद्यथा भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः भिक्षां भवति देहीति राजन्यः भिक्षां देहि भवतीति वैश्यश्च भिक्षां भिक्षेत् अत्र भिक्षायाचनवाक्ये भवतीति स्त्रीसंबोधन-पदात् स्त्रियोभिक्षेतेति प्राप्तं । ताश्च कीदृशीः कति च इत्यपेक्षायामु-च्यते याः प्रत्याख्यानं न कुर्वति ताः भिक्षेत् कति तिस्रः षड् वा द्वादश वा द्वादशभ्योऽधिकावा मातरं वा प्रथमां भिक्षेतेत्यन्वयः एवं भिक्षां भिक्षित्वा ब्रह्मचारी भैक्षं गुरवे निवेद्य अहःशेषं वाग्यतस्तिष्ठेत् वा आसीत् वेत्यनियमः ततउपास्तमयं संध्यावंदनपूर्वकं स्वयं प्रशीर्णाः पूर्वोक्तलक्षणाः समिधः पूर्ववत् उक्तप्रकारेण तस्मिन्नेवाग्नौ आधाय वाचं विसृजते इति तद्दिनकृत्यं । अथ तद्दिनमारभ्यासमावर्त्तनात्कर्त्तव्यमुच्यते भूमौ शयनं अक्षारालवणाशनं दंडधारणं अग्निपरिचरणं गुरुशु-श्रूषा भिक्षाचर्या सायंप्रातर्भोजनार्थं भोजनसंनिधाने वारद्वयं वा भैक्षचरण-मर्निद्यब्राह्मणगृहे गुर्वाज्ञया याचित्वा भोजनविधिना भुंजानः मधु-मांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् स्मृत्यंतरे तु । म-धुमांसांजनोच्छिष्टं शूद्रस्त्रीप्राणिर्हिसनं । भास्करालोकनास्त्रील परिवादादि वर्जयेत्” आदिशब्देन पर्युषितांबूलदंतधावनावसथिकादि वा स्वापच्छत्रपादुकागंधमाह्योद्धर्त्तनानुलेपनजलक्रीडाद्यूतनृत्यगीतवाद्या लापादन्यन्यान्यपि वर्जनीयानि स्मृतानि तथा “ कार्या भिक्षा सदा धार्यं कौपीनं कटिसूत्रकं । कौपीनसहितं धार्यं खंडं वा वस्त्रपार्श्वयुक् ॥ यज्ञोपवीतमजिनं मौर्जीं दंडं च धारयेत् । नष्टे अष्टे नवं मंत्रात् धृत्वा अष्टं जले क्षिपेत् ” ॥ अष्टाचत्वारिंशत्-शतं वर्षाणीत्यादिव्यवहार्या-भवंतीतिवचनादित्यंतमुक्तार्थं । कालातिक्रमे नियतवदित्यस्यार्थउक्ता-इतिकर्त्तव्यतात्र लिख्यते ॥ पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य अनादिष्टप्रा-यश्चित्तहोमं कुर्यात् पूर्णाहुतिर्यथा कात्यायनसूत्रे पूर्णाहुतिं जुहोति निरूप्याज्यं गार्हपत्येधिश्चित्यं सुक्स्तुवं च संमृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्ये

गृहीत्वारब्धएवठः सर्वत्र अत्रैवं प्रयोगः ॥ यदावसथिकस्य अनादिष्टं
 प्राप्नोति तदाग्निः संभृतएव यदि निरग्नेः तदा शुद्धायां भूमौ पंच
 भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकमग्निं स्थापयित्वा स्थाल्यामाज्यं तूर्णान्
 निरूप्याग्नावधिश्रित्य स्रुवं दर्भैः संमृज्याज्यमुद्वास्य कुशतरुणाभ्यामु-
 त्पूयावेक्ष्य स्रुवेणादायोपरिसमिधं निधायोत्थायस्रुवं सव्ये कृत्वा दक्षि-
 णेनाग्नौ तिष्ठन् समिधमाधायोपविश्य दक्षिणं जान्वाच्यर्त्तुः स्वाहेति
 स्रुवस्थिताज्यानैकामाहुतिं हुत्वा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहाभूर्भुवः स्वः-
 स्वाहेति चतस्रः । त्वन्नोअग्रइत्यादिभिः पंचस्रुवेणावदायाज्याहुतीर्जु-
 होति इदं नवाहुतिहोमात्मकं कर्म यत्र यत्र प्रायश्चित्तानादेशः
 कर्मणा नियतकालातिक्रमे वा तत्र तत्रादिष्टसंज्ञकं प्रायश्चित्तं वेदितव्यं
 यदा तु कस्मिंश्चित्स्थालीपाकादिकर्मप्रयोगे वर्त्तमाने अनादिष्टप्राय-
 श्चित्तमापद्यते तदा तत्कर्मांगभूतएवाग्नौ तत्कृत्वा अनादिष्टं हुत्वा
 उपरितनं प्रयोगं कुर्यात् यदा तु बहूनि निमित्तानि भवंति तदा
 प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्ततइतिन्यायात् यावंति निमित्तानि ताव-
 त्कृत्वः प्रायश्चित्तमावर्त्तते यथोक्तं इत्युपनयनपद्धतिः ॥ अत्र वेद-
 ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनेन वेदाध्ययनांगतया ब्रह्मचर्याचरणमुक्तं वेदा-
 ध्ययनारंभस्य कालः इतिकर्त्तव्यता च नोक्ता केवलं समावर्त्तनकर्म
 सूत्रकारेणारब्धं वेदठः समाप्य स्नायादिति तत्र वेदस्य आरंभं विना
 समाप्तिः कर्त्तुमशक्येति उपनयनानंतरमेव वेदारंभस्य समयइत्यवग-
 म्यते इति कर्त्तव्यता च पुनः एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्विति उपाकर्म
 होमातिदेशाद्ब्रतादेशने वेदारंभे प्राप्नोति अतश्च “उपनीय गुरुः शिष्यं
 महाव्याहृतिपूर्वकं । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेदिति”
 गुरोः उपनयनानंतरं वेदाध्यापनविधानाच्च उपनयनोत्तरकालं पुण्येऽ-
 हनि मातृपूजापूर्वकं वेदारंभनिमित्तमाभ्युदयिकं श्राद्धमाचार्योविधाय
 पंचभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मचारिणमाहूय अग्नेः

पश्चात् स्वस्योत्तरत उपवेश्य ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतं कृत्वा यदि ऋग्वेदमारभते तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याद्यानवाहुतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् यदि यजुर्वेदं तदाज्यभागानंतरं अंतरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति विशेषः यदा सामवेदं तदाज्यभागानंतरं दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति विशेषः यदाऽथर्ववेदं तदाज्यभागान्ते दिग्भ्यः स्वाहा चंद्रमसे स्वाहेति विशेषः यद्येकदा सर्ववेदारंभस्तदाज्यभागानंतरक्रमेण प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याहुतिद्वयं च हुत्वा प्रजापतयइत्याद्याः सप्तमंत्रेण जुहुयात् अनंतरं महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदंतादशाहुतीर्हुत्वा प्राशनं विधाय पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा ब्रह्मचारिणे यथाविधि वेदमध्यापयितुमारभते इतिव्रतादेशप्रयोगः ॥ अथ समावर्त्तनमारभ्यते ॥

वेदार्थसमाप्य स्नायात् ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्यं
वाष्पाचत्वारिंशत्शकं ॥ २ ॥ द्वादशकेऽप्येके ॥ ३ ॥
गुरुणानुज्ञातः ॥ ४ ॥ विधिर्विधेयस्तर्कश्चवेदः ॥ ५ ॥
षडङ्गमेके ॥ ६ ॥ नकल्पमात्रे ॥ ७ ॥ कामं तु या-
ज्ञिकस्य ॥ ८ ॥ उपसंगृह्य गुरुर्त्समिधोऽभ्याधाय
परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्राग्रेषु पुरस्तात्स्थित्वा-
ऽष्टानामुदकुंभानां ॥ ९ ॥ येअप्स्वंतरग्रयः प्रविष्टागो-
ह्यउपगोह्योमयूखोमनोहास्वलोविरुजस्तनूदूषिरि-
न्द्रियहा अति तान्सृजामि । योरोचनस्तमिह गृ-
ह्णामीत्येकस्मादपोगृहीत्वा ॥ १० ॥ तेनाभिषिंचते ।

तेन मामभिषिंचामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्च-
सायेति ॥ ११ ॥ येन श्रियमकृणुतां येनावमृश-
तार्ठःसुराम् । येनाक्षयावभिषिञ्चतां यद्वां तदश्विना
यशइति ॥ १२ ॥ आपोहिष्टेति च प्रत्यृचम् ॥ १३
त्रिभिस्तूष्णीमितरैः ॥ १४ ॥ उदुत्तममिति मेखला-
मुन्मुच्य निधाय वासोन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते
॥ १५ ॥ उद्यन्भ्राजभृष्टिरिन्द्रोमरुद्भिरस्थात्प्रातर्या
वभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदं मा-
गमय । उद्यन्भ्राजभृष्टिरिन्द्रोमरुद्भिरस्थाद्दिवा याव-
भिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं माकुर्वाविदं मा-
गमय । उद्यन्भ्राजभृष्टिरिन्द्रोमरुद्भिरस्थात्सायं या-
वभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं मा कुर्वाविदं
मा गमयेति ॥ १६ ॥ दधितिलान्वा प्राश्य जटा-
लोमनखानि सर्ठःहृत्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेत ।
अन्नाद्याय व्यूहध्वठःसोमोराजाऽयमागमत् । समे
मुखं प्रमाद्ध्यते यशसा च भगेन चेति ॥ १७ ॥
उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य
चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं
मे तर्पयेति ॥ १८ ॥ पितरः शुन्धध्वमिति पाण्यो-
रवनेजनं दक्षिणानिषिञ्चानुलिप्य जपेत् । सुचक्षा-

अहमक्षीभ्यां भूयासर्ठसुवर्चामुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां
 भूयासमिति ॥ १९ ॥ अहतं वासोधौतं वा मौत्रे-
 णाच्छादयति । परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय
 जरदाष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरुचीराय-
 स्पोषमभिसंव्ययिष्यइति ॥ २० ॥ अथोत्तरीयं ।
 यशसा माद्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती । यशो-
 भगश्च माविदद्यशोमा प्रतिपद्यतामिति ॥ २१ ॥
 एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयति ॥ २२ ॥
 सुमनसः प्रतिगृह्णाति । याआहरज्जमदग्निः श्रद्धायै
 कामायेन्द्रियाय । ताअहं प्रतिगृह्णामि यशसा च
 भगेन चेति ॥ २३ ॥ अथाऽवबध्नीतेयद्यशोऽप्सरसा-
 मिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु तेन सङ्ग्रथिताः सुमन-
 सआवध्नामि यशोमयीति ॥ २४ ॥ उष्णषेण
 शिरोवेष्टयते । युवासुवासाइति ॥ २५ ॥ अलङ्क-
 रणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ ॥ २६ ॥
 वृत्रस्येत्यङ्केऽक्षिणी ॥ २७ ॥ रोचिष्णुरसत्यात्मान-
 मादर्शं प्रेक्षते ॥ २८ ॥ छत्रं प्रतिगृह्णाति । बृहस्प-
 तेश्छदिरसि पाप्मनोमामंतर्धेहि तेजसोयशसोमांत-
 र्धेहीति ॥ २९ ॥ प्रतिष्ठेस्थोविश्वतोमापातमित्युपा-

नहौ प्रतिमुञ्चते ॥ ३० ॥ विश्वाभ्योमाना-
 घ्राभ्यस्परिपाहि सर्वतइति वैणवं दण्डमादत्ते ॥
 ३१ ॥ दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपा-
 नहश्चापूर्वाणिचेन्मंत्रः ॥ ३२ ॥ ६ ॥

वेदार्थसमाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं चाष्टचत्वारिंशत्कं ॥ मंत्र
 ब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक्पाठतोऽर्थतश्च अंतं नीत्वा स्नायाद्ब्रह्मचर्यमाणेन
 विधिना स्नानं कुर्यात् अथ वा ब्रह्मचर्यं व्रतं ॥ अष्टाचत्वारिंशत्कं ॥
 अष्टाचत्वारिंशद्दर्शं निवर्त्य समाप्य अवसानं प्राप्य गुरुणानुमतः
 स्नायादितिसंबंधः ॥ द्वादशकेप्येके ॥ एके सूत्रकाराः द्वादशकेपि
 द्वादशवर्षसमाप्येति व्रते व्रते चरिते स्नायादिति मन्यन्ते तत्रापि ॥ गुरुणा
 ऽनुज्ञातः ॥ अत्रासूत्रितमपि उभयं वेदं व्रतं च समाप्य वा स्नायादित्यनु-
 षज्यते यतः पूर्वस्नातकस्य त्रैविध्यमुक्तं ॥ विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः ॥
 वेदं समाप्येत्युक्तं तत्र कियान् वेदइत्यपेक्षायामाह विधिं विधीयतेइति
 विधिः अग्निं अद्धीतइति अग्निहोत्रं जुहुयात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
 कामोयजेतेत्यादि विधायकं ब्राह्मणवाक्यं विधेयः विधीयते ब्राह्मण-
 वाक्येन कर्मांगत्वेनेति विधेयो विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः यदत्रैतस्मिन्दर्शने
 सति समस्तवैदिकसंहारात्मिका मीमांसापि वेदशब्दवाच्या भवती-
 त्यादिना तर्कपदं मीमांसापरमंगीकृत्य वार्तिककारिताया मीमांसाया अपि
 वेदत्वमुक्तं तद्विध्यादित्रयस्य वेदत्वप्रतिपादनार्थेयं स्मृतिरिति षडंगवे-
 दत्वस्मृतितुल्यन्यायतया पूर्वपक्षसंयताभ्युपगमेनैव तद्दृष्टान्तेन कल्पसू-
 त्राणां छंदस्त्वाभावमुपपादयितुं नत्वेवमेव स्मृतिव्याख्यानं संमतं अ-
 ध्युत्तृणां मीमांसायां वेदशब्दाप्रसिद्धेः नचाध्येतृप्रसिद्धाः निरपेक्षैर्वैयं
 स्मृतिर्विध्यादित्रयस्य वेदत्वं प्रतिपादयतीति वाच्यं तथासति तन्नैर-
 पेक्षेण स्मृतिमात्रपर्यालोचने तत्स्वारस्येन विध्युद्देशमात्रस्यैव वेद-

त्वापत्तावर्थवादादीनामवेदत्वापत्तेः विधेयत्वमग्निहोत्रन्यायविस्तरयो-
रपिवेदत्वापत्तेश्च अथाध्येतृप्रसिद्धचनुरोधेन विधिविधेयशब्दयोर्ब्रा-
ह्मणमंत्रपरत्वान्नाव्याप्यतिव्याप्ती तर्हि स्मृतिरध्येतृप्रसिद्धिसापेक्ष-
त्वापत्तौ कथं तर्कतदप्रसिद्धवेदत्वप्रतिपादनपरता न च तदंशे स्वातंत्र्यं
अपेक्षानपेक्षाविध्यनुवादकृतवैरूप्यापत्तेः न्यायविस्तरातिप्रसंगानि-
वृत्तेश्च व्यवहारानुप्रविष्टपदार्थनिर्णये तद्विरोधेन शास्त्रस्यासामर्थ्याच्च
तस्मादध्येतृप्रसिद्धस्यैव मंत्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य कश्चिद्विधि-
नांगविधायकः कश्चिन्मंत्रात्मकोविधेयः कश्चित्सएषनेतिनेति त्रैयंबकाः
पुरोडाशाइत्यादिवन्नैविध्यमनयैवोच्यतइतितात्विकोऽर्थः अतः षडंगा
एववेदस्मृतिरपि परमतोपन्यासात्पूर्वपक्षस्मृतिरेवेत्यलं मंत्रः इषेत्वादिः
तर्कोऽर्थवादइति कर्कोपाध्यायः यथा अक्ताः शर्कराउपदधाति इति
विधिः श्रूयते तत्रांजनसाधनं घृतं तैलं वसा च तन्मध्ये केनाक्ताइति
संशये तेजोवैघृतमिति अर्थवादात् घृतेनाक्ताइति निर्णीयते अतस्त-
र्कोर्थवादः तर्कोमीमांसेति कल्पतरुकारः चकारान्नामधेयभागसंग्रहः
यतोवेदोविध्यर्थवादमंत्रनामधेयैश्चतुर्धा मीमांसकैर्विचार्यते यथा अग्निहो-
त्राधारौ यागभेदौ उद्भिद्ब्रह्मिदिति नामधेयानि ॥ षडंगमेके ॥
एके सूत्रकाराः षडंगं वेदं समाप्य स्नायादित्याहुः षट् शिक्षाकल्प-
व्याकरणनिरुक्तज्योतिषूच्छंदांसि अंगानि यस्य वेदस्य षडंगः तं षडंगं
॥ न कल्पमात्रे ॥ कल्पमात्रे ग्रंथमात्रे मंत्रे वा ब्राह्मणे वा अधीते
न स्नानमिच्छंति कल्पमात्राध्ययनस्य अनुष्ठानायोग्यत्वात् यतः अ-
थातोधिकारः अथातोधर्मजिज्ञासा अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादिभिरधि-
कारसूत्रैः अधीतसकलवेदस्याग्निहोत्रादिकर्मस्वधिकारइत्याचार्यैर्वर्ण्यते
॥ कामं तु याज्ञिकस्य ॥ तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ कामं इच्छया
याज्ञिकस्य आध्वर्यवादियज्ञविद्याकर्मकुशलस्य स्नानमिच्छंति अयमर्थः
मंत्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्य अबबुध्य च स्नायादित्येकः पक्षः सांगं

वेदमधीत्यावबुध्यचस्नायादित्यपरः ग्रंथमात्रमप्यधीत्ययज्ञविद्यां वाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः यज्ञविद्याविरहेण ग्रंथमात्रे अधीते च स्नायादिति निषेधः यतोवेदाध्यापनं वेदविहिताग्निहोत्रादिकर्माद्यनुष्ठानप्रयोजनं ॥ उपसंगृह्य गुरुर्ठ-समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुरस्तास्थित्वाष्टानामुदकुंभानांये अप्स्वंतरग्रयः प्रतिष्ठा-गोह्यउपगोह्योमयूखोमनोहास्वलोविरुजस्तनूदूषिरिंद्रियहाआति-तान्विजहामियोरोचनस्तमिहृगृह्णामीत्येकस्मादपोऽगृहीत्वा तेनाभि-षिंचते ॥ स्नायादित्युक्तं तत्र कथं स्नायादित्यपेक्षिते आह उपसंगृह्य उपसंग्रहणविधिना प्रणम्य कं गुरुं आचार्यं समिधः पूर्वोक्तलक्षणा-स्तिस्रः परिसमूहनादित्रयायुषकरणातेन विधिना आचार्यान्निर्वृत्ति-तसमावर्त्तनांगहोमेऽग्नौआधाय प्रक्षिप्य अत्र समिधोऽभ्याधायेत्युक्तं तत्समिदाधानं किंवेदाहुत्यादिसमावर्त्तनहोमात्पूर्वं उत पश्चात् वेदाहु-तिहोमः कुतः प्राप्तइतिचेत् एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्यतिदेशात् पूर्वं भवतु उपसंगृह्य गुरुर्ठ-समिधोभ्याधायेति पाठात् समिदाधानानंतरं वेदाहुतीनामवसरइति गम्यते नैतदेवं श्रुत्या हि वेदाहुतीनां अवसरः समिदाधानात्पूर्वं समिदाधानं च स्नानात्पूर्वमितिक्रमस्यज्ञापितत्वात् कथं सयामुपयन् समिधमादधाति सा प्रायणीयायार्थं स्तान्स्यंत्सीदय-नीयेतिश्रुतेः तस्मात्समावर्त्तनहोमापत्तेः उपसंग्रहणादिपरिश्रितस्य परिवेष्टितस्य सर्वतः प्रच्छादितस्य समावर्त्तनांगहोमसाधनाग्निस्थाप-नप्रदेशस्य उत्तरतः उत्तरस्मिन् भागे कुशेषु प्राक्कूलेषु प्रागग्रेषु आ-स्तीर्णेषु क पुरस्तात्प्राच्यां दिशि केषां अष्टानामुदकुंभानां दक्षिणो-त्तरायतानां अष्टसंख्याकानां अमलजलपूर्णानां आम्रादिशुभपल्लवमु-खानां स्थित्वा स्थितिं कृत्वा ऊर्ध्वीभूयेत्यर्थः ये अप्स्वंतरग्रयइत्यादिना मंत्रेण इह गृह्णामीत्यनेन एकस्मात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावादितिन्या-येन प्रथमात् प्रांच्युदंचिवाहकर्मणीत्यनेन न्यायेन दक्षिणस्य प्रथमेत्थं

अपः जलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तेन जलेन अभिषिचते अभ्यु-
क्षति आत्मानं शिरस्ताः स्नानकर्त्तात्मानं तत्र मंत्रः ॥ तेन मामभिषि-
चामि इत्यादिब्रह्मवर्चसायेत्यंतः येन श्रियमकृण्वतां येनावमृश-
तार्ठःसुरां येनाक्षावभ्याषिचतां यद्वा तदश्विना यशइत्यापोहिष्टे-
ति च प्रत्यृचं त्रिभिस्तूष्णीमितरैः ॥ एवं एकोदकुंभजलसाध्यं
स्नानमभिधाय इतरसप्तकुंभजलं येप्स्वंतरग्रइत्ययमेव सर्वोदकुंभजलग्र-
हणे साधारणोमंत्रइति प्रतीयते ततः सर्वेभ्योद्वितीयादिकुंभेभ्यःप्रत्येकं
ये अप्स्वंतरितिमंत्रेण जलमादाय वक्ष्यमाणैर्मंत्रैर्यथाक्रममभिषिचते
तद्यथा येन श्रियमिति द्वितीयं आपोहिष्टेति तृतीयं योवः शिवइति
चतुर्थं तस्माअरमिति पंचमं तूष्णीमितराणि त्रीणि स्नानानि ॥ उदुत्त-
ममिति मेखलामुन्मुच्य निधाय वासोन्यत्परिधायानिदिसमुपति-
ष्ठते उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यादि ॥ उदुत्तममितिमंत्रेण मेखलां रशना-
मुन्मुच्य उच्छब्दसामर्थ्यात् शिरोमार्गेण निःसार्य निधाय तां च भूमौ
निक्षिप्य अन्यद्वस्त्रं परिधाय आदित्यं सूर्यं उद्यद्भ्राजभृष्णुरित्यादि-
भिर्मंत्रैः उपतिष्ठेतेति स्तौति ॥ दधिनिलान्वा प्राश्य जटालोमनस्वा-
नि सर्ठःहृसादुंबरेण दंतान्धावयेत् ॥ अन्नाद्यायव्यूहध्वमिति ॥
ततोदधितिलानामन्यतरं प्राश्य आशित्वा जटाश्च लोमानि च नस्वानि
तानि संदृत्य संहार्य वापयित्वेत्यर्थः अत्र संदृत्येति णिचोलोपश्छांदसः
स्वयं संहर्त्तुमशक्यत्वात् औदुंबरेण द्वादशांगुलसंमितेन कनिष्ठिका-
ग्रवत्स्थूलेन उदुंबरकाष्ठेन अन्नाद्याय व्यूहध्वमितिमंत्रेण दंतान् धावयेत्
प्रक्षालयेद्ब्राह्मणः द्वादशांगुलेन दशांगुलेन राजन्यः अष्टांगुलेन वै-
श्यइति विशेषः अत्र जटालोमनस्वपननिमित्तादुत्तरत्र पुनः स्नात्वेति
पुनःशब्दसामर्थ्याच्च स्नानमाप्यते अतोवपनानंतरं स्नानाचमने विधाय
दंतान्प्रक्षालयेदिति सिद्धं उत्साद्य पुनः स्नात्वानुलेपनं नासिकयो-
र्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मइति उत्साद्य सुगंधिद्रव्येण शरी-

रमुद्धृत्य पुनः भूयः स्नात्वा शिरःप्रभृतीन्त्यंगानि प्रक्षाल्य अनुलेपन-
चंदनादि मुखनासिकयोः उपगृह्णीते मुखं च नासिके च अनुलिपति
प्राणापानौ मे तर्पयेत्यादिना श्रोत्रं मे तर्पयेत्येतेन मंत्रेण पितरः
शुंघ्र्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणानिषिच्यानुलिप्य जपेत् सुच-
क्षाअहमिति ततः पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनमुदकं पितरः
शुंघ्र्वमित्यनेन मंत्रेण प्राचीनावीती दक्षिस्वामुखोभूत्वा दक्षि-
णस्यां दिशि निषिच्य प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पितृकर्मक
रणनिमित्तकं उदकस्पर्शं विधाय चंदनादिना सुगंधिद्रव्येण
गात्राप्यनुलिप्य सुचक्षाअहमित्यादि भूयासमित्यंतं मंत्रं जपेत् । अहतं
वासोधौतं वा मैत्रेणाच्छादयीत परिधास्याइति ततः अहतं नवं सदशं
पवित्रं वासः वसनं आच्छादयीत परिदध्यात् तदलाभे अमैत्रेण
अरजकेण धौतं क्षालितं परिधास्याइत्यादिना अभिसंव्ययिष्यइत्यनेन
मंत्रेण अथोत्तरीयं यशसामेति अथोत्तरीयपरिधानानंतरं तादृशमेवो-
त्तरीयं वासोयशसामेत्यादिना यशोमाप्रतिपद्यतामित्येतेन मंत्रेण आ-
च्छादयीतेति गतेनाख्यातेन संबन्धः एकंचैत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत
वेद्यादि एकएव वासौ भवति तदा पूर्वस्यैव परिधानीयस्य वासउत्तर
वर्गेण उत्तरभागेन प्रच्छादयीत यशसामेति मंत्रेणोत्तरीयं कुर्यादित्यर्थः
सुमनसा प्रतिगृह्णाति याआहरदिति सुमनसापुष्पाणि अन्येन दत्ता-
न्यादत्ते याआहरदित्यादिना यद्यशसा च भगेन चेत्येतेन मंत्रेण अथाऽव-
बधीते यद्यशसाइति ॥ अथ ताः प्रतिगृह्य अवबधीते शिरसि बध्नाति
यद्यशोप्सरसाइत्यादिना यशोमयीत्येतेन मंत्रेण ॥ उष्णीषेण शिरो-
वेष्टयते युवा सुवासाइति ॥ उष्णीषेण पूर्वोक्तलक्षणेन तृतीयेन वाससा
शिरोमूर्द्धानं वेष्टयते युवा सुवासाइत्यादिकया देवयंतइत्येतयर्चा ॥
अलंकरणमसि भूयो लंकरणं भूयादिति ॥ कर्णवेष्टकौ अलंकरणम-
सीति मंत्रेण दक्षिणोत्तरयोः कर्णयोर्वेष्टकौ भूषणे प्रतिमंत्रं प्रतिमुंचते

परिधत्ते ॥ वृत्रस्येत्यंक्तोक्षिणी ॥ वृत्रस्येत्यादिना चक्षुर्मे देहीत्यंतेन
 यथाक्रमं दक्षिणवामे मंत्रावृत्या अंक्ते सौवीराद्यं अनेन संस्करोति ॥
 रोचिष्णुरित्यात्मानमादर्शं प्रेक्षते ॥ रोचिष्णुरसीत्यनेन मंत्रेण
 आत्मानं मुखप्रभृति शरीरं आदर्शं दर्पणे प्रेक्षते पश्यति ॥ छत्रं प्रति-
 गृह्णाति बृहस्पते छदिरसि पाप्मनोमामंतर्धोहि तेजसोयशसोमामं
 तर्द्धेहीति ॥ छत्रं आतपत्रं बृहस्पतेछदिरसीत्यादिना यशसोमांतर्धेही
 त्यंतेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति प्रतिग्रहशब्दसामर्थ्यात् अन्यतआदत्ते ॥ प्र-
 तिष्ठेस्थोविश्वतोमापातमित्युपानहौ प्रतिमुंचते ॥ उपानहौ पाद-
 त्राणे प्रतिमुंचते परिधत्ते प्रतिष्ठेस्थोविश्वतोमापातमित्यंतेन मंत्रेण मंत्र-
 स्य द्विवचनांतत्वात्परिधातुं शक्यत्वाच्च प्रतिष्ठेइतिद्विवचनं स्वइति च
 युगपत्पादयोः परिधत्ते ॥ विश्वाभ्योमानाग्राभ्यस्परिपाहिसर्वतइति
 वैणवं दंडमादत्ते ॥ विश्वाभ्योमेत्यादिना मंत्रेण वैणवं वंशमयदंडं
 यांष्टि आदत्ते गृह्णाति तच्चोक्तन्यायेन पूर्वदंडं त्यक्त्वैव इदमभिषेक-
 प्रभृति दंडग्रहणांतं कर्मजातं स्नानकर्त्ता करोति नाचार्यः ॥ दंतप्रक्षा-
 लनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मंत्रः ॥
 दंतप्रक्षालनमादौ येषां पुष्पादीनां तानि दंतप्रक्षालनादीनि नित्यमपि
 सर्वदा मंत्रवंति स्नातकस्य भवंति वाससी च छत्रं च उपानहौ च
 वासश्छत्रोपानहं चकारादंडोपि एतानि चेद्यदि अपूर्वाणि
 नूतनानि ध्रियंते तदा मंत्रोभवति तदग्रहणे ॥

स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः ॥ १ ॥ कामादि-
 तरः ॥ २ ॥ नृत्यगीतवादित्राणिनकुर्यान्नचगच्छेत्
 ॥ ३ ॥ कामं तु गीतं गायति वैव गीते वा रमत-
 इति श्रुतेर्ह्यपरं ॥ ४ ॥ क्षेमे नक्तं ग्रामांतरं न गच्छे-
 न्नच धावेत् ॥ ५ ॥ उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्र-

चयनसंधिसर्पणविवृतस्नानविषमलंघनशुष्कवदन-
संध्यादित्यावेक्षणभैक्षणानि न कुर्यात् न ह वै
स्नात्वा भिक्षेताप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति
श्रुतेः ॥ ६ ॥ वर्षत्यप्रावृतोव्रजेत् अयं मे वज्रः पा-
प्मानमपहनदिति ॥ ७ ॥ अप्स्वात्मानं नावेक्षेत
॥ ८ ॥ अजातलोम्नीं विपुठं सीठं षंडं च नोपह-
सेत् ॥ ९ ॥ गर्भिणीं विजन्येतिब्रूयात् ॥ १० ॥
सकुलइतिनकुलं ॥ ११ ॥ भगालमितिकपालं ॥
१२ ॥ मणिधनुरितींद्रधनुः ॥ १३ ॥ गां धयंतीं
परस्मै नाचक्षीत ॥ १४ ॥ उर्वरायामनंतर्हितायां
भूमावुत्सपठं स्तिष्ठन्न मूत्रपरीषे कुर्यात् ॥ १५ ॥
स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत ॥ १६ ॥
विकृतं वासोनाच्छादयीत ॥ १७ ॥ दृढव्रतोवधत्रः
स्यात्सर्वेषां मित्रमिव (शुक्रियमध्येष्यमाणः) ॥ १८ ॥
॥ ७ ॥

स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः ॥ स्नातस्य ब्रह्मचर्यात् समावृ-
त्तस्य द्विजातेः यमान् व्रतानि वक्ष्यामः कथयिष्यामहे ॥ कामादितरः ॥
कामात् इच्छया इतरः द्विजातेरन्यः शूद्रइति यावत् यमेषु अस्नात-
कोपि अधिक्रियते ॥ नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यात् न च गच्छेत् ॥
नृत्यं लास्यादिभेदभिन्नं गीतं षड्जादिस्वरैः ध्रुवादिरूपकविशेषैर्निबद्धं
वादित्रं तंत्र्यादिभेदेन चतुर्विधं नृत्यं च गीतं च वादित्रं च नृत्यगी-

तवादित्राणि तानि स्वयं न कुर्यात् न च गच्छेत् नृत्यादि अन्यैरपि क्रियमाणानि न गच्छेत् द्रष्टुं श्रोतुं च कारः करोतेर्गच्छति क्रियासमुच्चयार्थः ॥ कामं तु गीतं गायति चैव गीते वा रमतइति श्रुतेर्हि ॥ अत्र गीते प्रतिप्रसवमाह तु पुनः कामं इच्छया गीतं गानं स्वयं कुर्यात् परैः क्रियमाणं च गच्छेच्छ्रोतुं कुतः हि यस्मात् गायति स्वयं गानं करोति गीते वा अन्यैः क्रियमाणे गाने रमते रतिं प्राप्नोति इति श्रुतेर्वेदवचनं चयः सर्वः कृत्स्नो मन्यते आत्मानं सुखिनं संपूर्णं मन्यते स्वयं गायति गीतं च शृणोति ॥ अपरं ॥ अपरमपि गायेत गीतं च शृणुयात् इत्येतदर्थज्ञापकं वेदे लिंगमस्ति यथाश्वमेधे श्रूयते दिवा ब्राह्मणोगायति नक्तः राजन्यइति अनेन ब्राह्मणराजन्ययोः स्वयंगानेऽधिकारोस्तीति ज्ञायते तौ च अश्वमेधयाजिनं यजमानं राजन्यं श्रावयितुं गायतः तेन गायनश्रवणेऽप्यधिकारोगम्यते ॥ क्षेमे नक्तं ग्रामांतरं न गच्छेत् ॥ क्षेमे सति आपदभावे सति नक्तं रात्रौ ग्रामांतरं अन्यग्रामं न गच्छेत् अक्षेमे तु गच्छेत् ॥ न च धावेत् ॥ क्षेमे सतीत्यनुषज्यते न च धावेत् शीघ्रं न गच्छेत् ॥ उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसंधिसर्पणविवृतस्नानाविषमलंघनशुष्कवदनसंध्यादित्यप्रेक्षणाभिक्षणानि न कुर्यात् ॥ उदपानस्य कूपस्यावेक्षणं उपरि स्थित्वा अधोमुखीभूयावलोकनं वृक्षे आरोहणं उपरिगमनं फलानां आम्रादीनां प्रपतनं त्रोटनं संधौ संध्यासमये सर्पणं अध्वगमनं संधिना अपमार्गेण वा सर्पणं विवृतेन नग्नेन स्नानं विषमस्य पर्वतगर्त्तादिः लंघनमतिक्रमणं शुक्लस्य अश्लीलस्य वदनं भाषणं अश्लीलं तु त्रिविधं लज्जाकरं दुःस्वकरं अमंगलसूचकं च संध्यास्तु आदित्यस्य सूर्यमंडलस्य रागतः प्रेक्षणं दर्शनं उपरक्तस्य वारिप्रतिबिंबितस्य च 'नोपरक्तं न वारिस्थिति मनुस्मृतेः' भिक्षणं भैक्षचर्या एतानि उदपानावेक्षणादीनि भिक्षणां-

तानि वर्जयेत् ॥ न ह वै स्नात्वा भिक्षेतापहवै स्नात्वा भिक्षां
 व्रजतीतिश्रुतेः ॥ भिक्षणनिषेधे श्रुतिं प्रमाणत्वेनावतारयति स्नात्वा
 समावर्त्य न भिक्षेत यतः स्नात्वा भिक्षां अपनयति अपाकरोति ह वै
 इति निपातसमुदायः निश्चयार्थइतिवेदवचनात् ॥ वर्षत्यप्रावृतोव्रजे
 दयं मे वज्रःपाप्मानमपहनदिति ॥ देववर्षति अप्रावृतः अनाच्छादितः
 व्रजेत् गच्छेत् अयं मे वज्रइत्यनेन मंत्रेण ॥ अप्स्वात्मानं नावेक्षेत ॥
 अप्सु जले आत्मानं स्वमुखं नावेक्षेत न पश्येत् ॥ अजातलोम्नीं
 विपुठंसीठंषंडं च नोपहसेत् ॥ समये न जातानि लोमानि यस्याः
 सा अजातलोम्नीं तां अजातलोम्नीं नोपहसेत् नचगच्छेत् विपुठंसीं च
 पुरुषाकारां स्त्रियं कूर्चादिविकारेण नोपहसेदित्यनुवर्त्तते षंडं नपुंसकं
 नोपहसेदित्यनुवर्त्तते ॥ गर्भिणीं विजन्येतिब्रूयात् ॥ गर्भिणीं अंतर्वलीं
 विजन्याइति नाम ब्रूयात् वदेत् ॥ सकुलमिति नकुलं भगालमिति
 कपालं मणिधनुरितींद्रधनुर्गां धयंतीं परस्मै नाचक्षीत् ॥ सकुल-
 मिति न कुलं ब्रूयात् कपालं कपरं भगालं इति ब्रूयात् इंद्रधनुः म-
 णिधनुरिति ब्रूयात् परस्य गां सुरभिं धयंतीं वत्सं पाययंती परस्मै
 स्वामिने नाचक्षीत् न कथयेत् ॥ उर्वरायामनंतर्हितायां भूमावुत्स-
 र्प्यंस्तिष्ठन्नमूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ उर्वरायां सस्यवत्यां भूमौ ष्थिव्यां
 केवलायां तृणैरनंतर्हितायां मूत्रपुरीषे मूत्रस्य पुरीषस्य वा उत्सर्गं
 न कुर्यात् किञ्चित्तिष्ठन् ऊर्ध्वः न कुर्यात् तथा उत्सर्प्यन्नुत्क्षिपमाणः सन्
 न कुर्यात् ॥ स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत् ॥ स्वयं आत्मनः
 प्रयत्नं विना प्रशीर्णेन स्वयंछिन्नेन पतितेन काष्ठेन दारुशकलेन अय-
 ज्ञियेन प्रमृजीत् प्रोच्छेदेत् पुरीषोत्सर्गसन्निधानात् गुदमित्यध्याहारः
 ॥ विकृतं वासोनाच्छादयीत् ॥ विकृतं मंजिष्ठादिरागेण विकार-
 मापादितं वासोवस्त्रं न परिदधीत् नील्यादिना रक्तं विकृतं निषिध्यते
 कषायरक्तं तु न निषिध्यते किं तु प्रशस्यतइति भाष्यकारः ॥ दृढव्रतो

वधत्रःस्यात्सर्वेषां मित्रमिव ॥ दृढं स्थिरं व्रतं प्रारब्धं कर्म यस्य सद्दृढव्रतः स्यात् भवेत् किं च वधात् घातात् त्रायते रक्षतीति वधत्रः स्यात् किं च सर्वेषां परेषां च मित्रमिव सखेव सुहृदिव हितकारी स्यादित्यर्थः 'मैत्रोब्राह्मणउच्यते' इतिस्मरणात् अत्र योदृष्टार्थविषय प्रतिषेधः तत्र दृष्टार्थादेव निवृत्तिः प्राप्तौ प्रतिषेधसामर्थ्याददृष्टमथानुमीयते अतएव प्रायश्चित्तस्मरणं स्नानकव्रतलोपे तु एकरात्रमभोजनमिति स्मरणात् ॥

तिस्रोरात्रीव्रतंचरेत् ॥ १ ॥ अमार्ठसाश्य-
मृन्मयपायी ॥ २ ॥ स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां
चादर्शनमसंभाषा च तैः ॥ ३ ॥ शवशूद्रसूत-
कान्नानि च नाद्यात् ॥ ४ ॥ मूत्रपुरीषे घृवनं चात-
पे न कुर्यात्सूर्याच्चात्मानं नातर्दधीति ॥ ५ ॥ तप्ते-
नोदकार्थान्कुर्वीति ॥ ६ ॥ अवज्योत्य रात्रौ भोजनं ॥ ७ ॥
सत्यवदनमेववा ॥ ८ ॥ दीक्षितोप्यातपादीनि
कुर्यात्प्रवर्ग्यवांश्चेत् ॥ ९ ॥ ८ ॥

तिस्रोरात्रीव्रतं चरेत् ॥ एवं स्नातकस्य समावर्त्तनप्रभृति या-
वद्गार्हस्थ्यं कर्त्तव्यत्वेन वर्जनीयत्वेन च नृत्यगीतादीन्यभिधाय
अधुना तस्यैव समावर्त्तनदिनमारभ्य त्रिरात्रव्रतचर्यामाह तिस्रः त्रि-
संख्यारात्रीः अहोरात्राणि व्रतं वक्ष्यमाणं चरेत् अनुतिष्ठेत् ॥ अ-
मार्ठसाश्यमृन्मयपायी ॥ मांसमश्नातीत्येवंशीलोमांसाशी तद्विपरीतः
अमांसाशी मृन्मयपायी स्वादितिशेषः ॥ स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां
चादर्शनमसंभाषाचतैः ॥ स्त्री नारी शूद्रश्चतुर्थोवर्णः शवोमृतशरीरं
कृष्णशकुनिः काकः श्वाः कुर्कुरः एतेषामदर्शनं अवलोकनाभावः तैः

स्त्रीशूद्रादिभिश्च सह असंभाषा न संभाषा असंभाषा अवचनव्यवहारः
 ॥ शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात् ॥ नाद्यान्न भक्षयेत् कानि
 शवोमृतकः तस्मिन् जाते सति क्रीत्वा लब्ध्वावा यत् ज्ञातिभि-
 रद्यते शूद्रस्य अवरवर्णस्य नापितादेर्भोज्यस्यापि यदन्नं तच्छूद्रान्नं
 सूतके प्रसवाशौचे सति यत् ज्ञातीनामन्नं तत्सूतकान्नं तानि शवशूद्र-
 सूतकान्नानि चकारः स्त्रियाद्यदर्शनादिसमुच्चयार्थः ॥ मूत्रपुरीषष्टीवनं
 चातपे न कुर्यात् ॥ मूत्रं च पुरीषं च मूत्रपुरीषे आतपे घर्मे न कुर्यात्
 नेत्सृजेत् तथा ष्टीवनं च फूत्कृत्यमुखाच्छालादिनिश्रावं न कुर्यादातपे
 ॥ सूर्याच्चात्मानं नांतर्दधीत ॥ सूर्यात् आदित्यात् आत्मानं स्वं छत्रा-
 दिना अंतर्हितं न कुर्यात् ॥ तप्तेनोदकार्थान् कुर्वीत ॥ तप्तेन जलेन
 उदकार्थान् उदकसाध्याः शौचाचमनादिकाः क्रियाः कुर्वीत विद-
 ध्यात् ॥ अवज्योत्य रात्रौ भोजनं ॥ रात्रौ निशि अवज्योत्य दीपं
 प्रज्वाल्य भोजनं अशनं कुर्वीत ॥ सत्यवदनमेव वा ॥ वा यद्वा स-
 त्यवदनमेव सत्यवाक्योच्चरणमेव कुर्यात् न अधस्तनानि अमांसाश-
 नादीनि ॥ दीक्षितोप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवांश्चेत् ॥ चेद्यदि
 दीक्षितः सोमयागार्थं स्वीकृतदीक्षः प्रवर्ग्यवान् प्रवर्ग्योमहावीरः अ-
 स्यातीति प्रवर्ग्यवान् तदा आतपादीनि आतपे मूत्रपुरीषोत्सर्गष्टीव-
 नादीनि अवज्योत्य रात्रिभोजनांतानि कुर्यात् वा सत्यवदनमेव अत्र
 सूत्रकारेण यावन्ति स्नातकव्रतान्युक्तानि न तावत्सेवानुतिष्ठेत् अपि
 तु मन्वादिस्मृतिप्रणीतान्यपि इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ वेदमु-
 क्तलक्षणं व्रतं च उभयं वा समाप्य गुर्वनुज्ञातो ब्रह्मचारी स्नायात्
 तत्र आचार्योमातृपूजापूर्वकं आभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा ब्रह्मचारिणा
 भोआचार्यं अहं स्नास्ये इत्यनुज्ञादानं प्रार्थितः स्नाहीत्यनुज्ञां दत्त्वा
 ब्रह्मचारिणे परिश्रिते पंचभूस्कारान् कृत्वा लौकिकान्नि विधाय
 ब्रह्मोपवेशनादिआज्यभागांतं कर्म निर्वर्त्य वेदारंभवत् वेदाहुतिहोमं

विधाय महाव्याहृत्यादि स्विष्टकृदन्तं च कृत्वा संस्त्रवं प्राश्य पूर्ण-
पात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् तद्यथा तत्राज्यभागांतं
कृत्वा यदि ऋग्वेदमधीत्य स्नानं करोति तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये
स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याद्यानवाहुतीर्हुत्वा
यदि यजुर्वेदं तदाज्यभागानंतरं अंतरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति
द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याद्यानवाहुतीर्हुत्वा महाव्या-
हृत्यादिस्विष्टकृदन्तादशाहुतीर्हुत्वा छंदोभ्यइत्यारभ्यानुमत्यंतानवाहुती-
र्हुत्वा महाव्याहृत्यादि दक्षिणां दत्त्वा समापयेत् यदा सामवेदं तदा-
ज्यभागाति दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्या-
रभ्यानुमत्यंतानवाहुतीर्जुहोति यद्यथर्ववेदं तदाज्यभागाति दिग्भ्यः
स्वाहा चंद्रमसे स्वाहेति आहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणइत्याद्याजुहोति
यदैकदा वेदचतुष्टयमधीत्य स्नानं करोति तदाज्यभागानंतरं प्रतिवेदं
वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याहुतिद्वयं च हुत्वा
प्रजापतये इत्याद्याः प्रजापतये देवेभ्यः ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदस-
स्पतये अनुमतयइति सप्तमंत्रेण जुहुयात् एवं वेदद्वयत्रयाध्ययनेऽपि
योज्यं अनंतरं महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदन्तादशाहुतीर्हुत्वा प्राशनं वि-
धाय दक्षिणादानांतं कुर्यात् अथ ब्रह्मचारी उपसंग्रहणपूर्वकं गुरुं
नमस्कृत्य परिसमूहनादि त्र्यायुषकरणांतं तस्मिन्नग्नौ समिदाधानं
कुर्यात् ततः आचार्यपुरुषैः परिश्रितस्योत्तरभागे स्थापितानां दक्षिणो-
त्तरायतानां अष्टानां जलपूर्णानां कलशानां पूर्वभागे आस्तृतेषु प्रागग्नेषु
कुशेषु उदङ्मुखः स्थित्वा येऽप्स्वंतरग्रयः प्रविष्टागोह्यउपगोह्योमयूखोम-
नोहास्खलोविरुजस्तनूदूपुरिंद्रियहातान्विजहामियोरोचनस्तमिह गृह्णामी
तिमंत्रेण प्रथमकलशात् दक्षिणचुलुकेन उदकमादाय तेनेमामभिषिंचामि
श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेतिमंत्रेणात्मानमभिषिंचते एवमेवद्विती-
यादिभ्यः समेभ्यः उदकुंभेभ्यः येऽप्स्वंतरग्रयइत्यनेनैव मंत्रेण एकैक-

स्माज्जलमादाययेनश्रियमकृणुतां येनावमृशताठं.सुरां येनाक्षावभ्यधि-
चतां यद्वातदध्विनायशइतिआपोहिष्टामयोभुवः योवः शिवतमोरसः
तस्माअरंगमामव इत्येतैश्रतुर्भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रमात्मानमभिषिच्य त्रिस्तू-
ष्णीमभिषिचते ततउदुत्तममिति मंत्रेण मेखलां । शिरोमार्गेण निःसार्ये
तां मेखलां भूमौ निधाय अन्यद्वासः परिधायान्चम्य आदित्यमुपतिष्ठते
उद्यन् भ्राजभृष्णुरिंद्रोमरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसिदश-
सर्नि मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिंद्रोमरुद्भिरस्थाद्द्विवायाव-
भिरस्थाच्छतसनिरसि शतसर्नि मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राजभृष्णु-
रिंद्रोमरुद्भिरस्थात्सायंयावतिरस्थात्सहस्रसनिरसिसहस्रसर्निमाकुर्वावि-
दन्मागमयेत्यादित्योपस्थानमंत्रः ततोदधि वा तिलान्वा दक्षिणहस्त-
मध्यगतेन सोमतीर्थेन प्राश्य जटालोमनस्वानि वापयित्वा स्नात्वाचम्यो-
क्तलक्षणेनौदुंबरकाष्ठेन अन्नाद्याय व्यूहध्वठः.सोमोराजायमागमत्समे-
मुखं प्रमाक्ष्यते यशसा च भगेन चेत्यनेन मंत्रेण दंतान् क्षालयित्वा-
चम्य सुगंधिद्रव्यमिश्रितेन यवादेः चूर्णेन संनीतेन शरीरमुद्धत्य पुनः
सशिरःकं स्नात्वाचम्य चंदनाद्यनुलेपनं पाणिभ्यां गृहीत्वा मुखं
नासिकां च प्राणापानौ मे तर्प्य चक्षुर्मे तर्प्य श्रोत्रं मे तर्प्येत्यनेन
मंत्रेणालभते ततः पाणी प्रक्षाल्य तदुदकमंजलिनादायापसव्यं कृत्वा
दक्षिणमुखोभूत्वा दक्षिणस्यां दिशि पितरः शुंधध्वमित्यनेन मंत्रेण
भूमौ निषिचेत्पितृतीर्थेन अथ यज्ञोपवीती भूत्वोदकमुपस्पृश्य वंदना-
दिना सुचक्षाअहमक्षीभ्यां भूयासठः.सुवर्चामुखेन सुशुत्कर्णाभ्यां भूया-
समितिमंत्रेण आत्मानमनुलिप्य परिधायस्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि-
शतं च जीवामि शरदः पुरुचिरायस्पोषमभिसंव्ययिष्यइतिमंत्रेण अहंतं
धौतं वा यथालाभं वासः परिधाय “धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकं च
कमंडलुं । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौकमे च कुंडले । इति मनुना ब्रह्मचर्यं
प्राप्तस्य यज्ञोपवीतधारणस्य सतः स्नातकस्य पुनर्विधानात् द्वितीयय-

ज्ञोपवीतधारणं प्राप्तं तच्च पूर्वं धृते सति न संभवति अतः तदुत्तार्य जले प्रक्षिप्योपरं नवं उक्तलक्षणं त्रिसरद्वयं यज्ञोपवीतमित्यादिना मंत्रेण परिधाय यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशे यातयामत्वं अतो न तस्य नवेन संयोगः यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशेपि मंत्रादिकसंस्कारस्य विनष्टत्वात् ततोयशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रायबृहस्पती यशोभगश्च मा- विदद्यशोमा प्रतिपद्यतामिति मंत्रेण उत्तरीयं वासआच्छाद्य द्वितीय- वस्त्रालाभो पूर्वस्यैवोत्तरवर्गेण अनेनैवोत्तरीयमंत्रेणोत्तरीयं वासःपरिधत्ते याआहस्जमदग्निः श्रद्धायै कामार्येन्द्रियाय ताअहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति पुष्पाणि अन्यतः प्रतिगृह्य यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु तेन संग्रथिताः आसुमनसआवधामि यशोमयीति मंत्रेण शिरसि बध्वा युवा मुवासाइत्यनयर्चा उष्णीषेण शिरोवेष्टयते अलंकर- णमसि भूयोलंकरणं भूयादिति दक्षिणकुंडलं कृत्वानेनैव वामकर्णे परिधाय वृत्रस्यासि कनीनिकाश्चक्षुर्द्वाअसिचक्षुर्मे देहीति मंत्रेण दक्षिणे प्रक्षिप्य सौवीरांजनं प्रक्षिप्य तेनैव वामं चक्षुःअङ्गे ते रोचिष्णुरसीत्यादर्शे मुखं विलोक्य बृहस्पते छदिरसि पाप्मनोमामंतर्द्धेहि तेजसोयशसो- मामंतर्धेहीत्यन्यस्माच्छत्रं प्रतिगृह्णाति प्रतिष्टेस्थोविश्वतोमापामित्यु- पानहौ युगपत्पादयोः प्रतिमुच्य विश्वाभ्योमानाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत- इति वैणवं दंडमादत्ते पूर्वदंडं त्यक्त्वा अत्र मातृपूजादि ब्रह्मणे दक्षिणा- दानांतं आचार्यकृत्यं कलशादभिषेकादि दंडग्रहणांतं स्नानकर्तुः वास श्छत्रोपानद्ग्रहणव्यतिरिक्तानि दंतप्रक्षालनादीनि मंत्रवंति सदा भवंति वासःप्रभृतीनि तु नूतनान्येव ततआचार्यः स्नातकस्य नियमान् श्राव- येत् त्रिरात्रव्रतानि च स्नातकस्य तानि यथोक्तानि कुर्यादिति समा- वर्त्तनं ॥

अथातः पंच महायज्ञाः ॥ १ ॥ वैश्वदेवाद-
न्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयाद्ब्रह्मणे प्रजापतये

गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतयइति ॥ २ ॥ भूतगृह्ये-
 भ्योमणिके त्रीन्पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै ॥ ३ ॥
 धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः ॥ ४ ॥ प्रतिदिशं वायवे
 दिशां च ॥ ५ ॥ मध्ये त्रीन्ब्रह्मणेंऽतरिक्षाय सूर्याय
 ॥ ६ ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्योविश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामु-
 च्चरतः ॥ ७ ॥ उषसे भूतानां च पतये परं ॥ ८ ॥
 पितृभ्यः स्वधा नमइति दक्षिणतः ॥ ९ ॥ पात्रं
 निर्णय्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्षमैतत्तइति
 ॥ १० ॥ उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायवनेज्य दद्याद्धंत त-
 इति ॥ ११ ॥ यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्च संभजेरन्
 ॥ १२ ॥ बालज्येष्ठागृह्यायथार्हमश्रीयुः ॥ १३ ॥
 पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च ॥ १४ ॥ पूर्वोवा गृहपतिः।
 तस्मादुस्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीया-
 दितिश्रुतेः ॥ १५ ॥ अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे
 केनचिदाकाष्टाद्देवेभ्यः पितृभ्योमनुष्येभ्यश्चोदपात्रा-
 त् ॥ १६ ॥ ९ ॥

अथातः पंच महायज्ञाः ॥ अथ समावर्तनानंतरं कृतवि-
 वाहस्य पंचमहायज्ञेष्वधिकारः अतोहेतोः पंचसंख्याकाः महायज्ञा
 महायज्ञशब्दवाच्याः कर्मविशेषाः पंचमहायज्ञाख्यास्यते इति-
 तत्र पंचसु ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिकोहोमात्मकः पूर्वोदेवयज्ञः ततो-

मणिके त्रीनित्येवमादिबलिरूपोभूतयज्ञः ततः पितृभ्यः स्वधा नमइ-
तिबलिदानं पितृयज्ञःहंतकारातिथिपूजादिकोमनुष्ययज्ञः पंचमोब्रह्म-
यज्ञः एते पंच महायज्ञाः अहरहः कर्त्तव्याः स्नातकेन कथमित्यपे-
क्षायामाह ॥ वैश्वदेवाद्भ्रातृपर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ॥ विश्वेदे-
वादेवता अस्येति वैश्वदेवमन्त्रं तस्मात् के ते देवभूतपितृमनुष्यादयः
स्मृतिषु तेभ्यश्च अदत्त्वा भोजननिषेधात् तेभ्योदत्त्वा गृहपतेः शेषंभुजि-
त्वविधानात् तस्माद्यदन्नं अहरहःशालाम्रौ लौकिकेऽम्रौ वा यथाधिकारं
पच्यते तद्वैश्वदेवमन्त्रं तस्मादुद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा पर्युक्ष्य आवसथ्यस्य
पर्युक्षणं कृत्वा स्वाहाकारैः सह वक्ष्यमाणैर्जुहुयात् अत्र पर्युक्षणोपदेशः
कुशकंडिकेतिकर्त्तव्यतानिरासार्थः जुहोतिषु स्वाहाकारोपदेशश्च बल्या-
दिभ्योनिवृत्त्यर्थः संस्त्रवव्युदासार्थोवा बलिदानं तु नमस्कारेण बलि-
दाने नमस्कारस्य दर्शितत्वात् ॥ ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः
कश्यपायानुमतयइति ॥ पंचहोमाः भूतगृह्येभ्यः भूतानि च गृह्याणि
च तानि भूतगृह्याणि तेभ्योभूतगृह्येभ्यः होमानंतरं दद्यादिति शेषः कथं
॥ मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यःपृथिव्यै ॥ मणिके मणिकसमीपे
सामीप्यसप्तमीयं त्रीन् बलीन् दद्यादिति शेषः कथं पर्जन्याय नमः
अद्भ्यो नमः पृथिव्यै नमइति ॥ धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः ॥ द्वारशाख-
योर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नमोविधात्रे नमइति द्वौ बली दद्यात्
॥ प्रतिदिशं वायवे दिशां च ॥ प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति वायवे
नमइति एकैकं बलिं दद्यात् दिशां च दिग्भ्यश्च प्रतिदिशं प्राच्यै दिशे
नमइत्येवमादि तल्लिङ्गोच्छेदेनैकैकं बलिं दद्यात् ॥ मध्ये त्रीन् ब्रह्मणोऽ
तरिक्षाय सूर्याय ॥ मध्ये प्रतिदिशं दत्तानां बलीनामंतराले त्रीन्
बलीन् दद्यात् कथं ब्रह्मणे नमः अंतरिक्षाय नमः सूर्याय नमइति
विश्वेभ्योदेवेभ्योविश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ॥ तेषां ब्रह्मा-
दीनां त्रयाणां बलीनां उत्तरतः उत्तरप्रदेशे विश्वेभ्योदेवेभ्योनमः

विश्वेभ्योभूतेभ्योनमइति द्वौ बली दद्यात् ॥ उषसे भूतानांच पतय परं ॥ परं तयोरप्युत्तरतः उषसे नमः भूतानां पतये नमइति बलिद्वय दद्यात् केचित्तु विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः भूतानां पतये इत्यत्र चकारं मंत्रा-
 तर्गतमाहुः ॥ पितृभ्यः स्वधा नमइति दक्षिणतः ॥ एषामेव ब्रह्मा-
 दिबलीनां दक्षिणतः दक्षिणप्रदेशे पितृकर्मत्वात्प्राचीनावीती दक्षिणा-
 मुखःपितृभ्यः स्वधा नमइति मंत्रेणैकं बलिं पात्रे अवशिष्टेनाग्नेन
 दद्यात् ॥ पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्षमैतत्तइ-
 त्ति ॥ उद्धरणपात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं तेषामेव ब्रह्मा-
 दिबलीनां उत्तरापरस्यां वायव्यां दिशि निनयेत् उत्सृजेत् कथं
 यक्षमैतत्ते निर्णेजनमिति मंत्रेण ॥ उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायानेज्य द-
 द्याद्धंतत इति ॥ वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य अवदाय अग्रं षोडशग्रासपरि-
 मितं ग्रासचतुष्टयपर्याप्तं वा अन्नं ब्राह्मणाय विप्राय न क्षत्रियवैश्या-
 भ्यां अग्नेजेत्यग्नेजनं दत्त्वा हंत ते इत्यनेन मंत्रेण दद्यात् अत्र
 पंच महायज्ञाइत्युपक्रम्य चतुर्णां क्रमेणानुष्ठानमुक्तं पंचमस्य ब्रह्मयज्ञस्य
 पंच महायज्ञाइति अनेनानुष्ठानस्य वक्तुमुपक्रांतत्वात् तदनुष्ठानं सा-
 वसरं वक्तव्यं नोक्तं अतोविचार्यते ब्रह्मयज्ञस्य स्मृत्यंतरे त्रयः का-
 लाउक्ताः यथाह कात्यायनः “ यश्च श्रुतिजयः प्रोक्तोब्रह्मयज्ञ
 स्तुसस्मृतः । सचार्वाकृतर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
 वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेत्यनिमित्तकात् ” इतिस्नानविधावपि
 उपविशेद्वर्षेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादावारभ्य
 वेदमिति तेनात्रोपक्रम्यापि ब्रह्मयज्ञविधेः तर्पणात्प्राक् उक्तत्वात् अत्र
 तस्याः कथनमदोषः सः अत्र यदि क्रियते तदा तेनैव विधिना क-
 र्तव्यः तत्र चेतुस्तदात्र न कर्त्तव्यः विकल्पेन हि कालाः स्मर्यते
 अतो न समुच्चयः किं च “ न हंतति न होमं च स्वाध्यायं पि-
 ट्ततर्पणं । नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेहनि कुत्रचित् ” इत्यनेना-

त्रापि समुच्चयनिषेधात् तस्मात्प्रातर्होमानंतरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवाते सकृद् ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति सिद्धं एतावद्वर्शिष्यते वैश्वदेवावसाने यदा क्रियते तदा कोऽवसरः चतुर्णामंतइति चेत् न हंतकारादेर्नृयज्ञस्य रात्रावपि स्मरणात् नास्यानश्नत् गृहे वसेत् इत्यादिना तस्मादनिर्दिष्टकालेपि ब्रह्मयज्ञोमनुष्ययज्ञात्पूर्वं कर्त्तव्यः ॥ यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्च संभजेरन् ॥ यथार्हं योयदर्हति तदनतिक्रम्य यथार्हं तद्यथा भवति तथा भिक्षुकान् परिव्राजकब्रह्मचारिप्रभृतीन् तत्र उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणः अक्षारालवणं इतरेषां च यथोचितं अतिथीन् अध्वनीनान्श्रोत्रियादीन् संभजेरन् भिक्षाभोजनादिदिनेनतोषयेरन् गृहमेधिनः ॥ बालज्येष्ठागृह्यायथार्हमश्रीयुः ॥ बालोज्येष्ठः प्रथमोयेषां गृह्याणां ते बालज्येष्ठाः ते च ते गृह्या गृहे भवाः पुत्रादयः यथार्हं यथायोग्यं अश्रीयुः भुंजीरन् ॥ पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च ॥ पश्चाद्गृहेषु पूर्वमाशितेषु सत्सु पश्चाद्गृहपतिः गृहस्वामी पत्नी च तद्भार्या अश्रीयातां ॥ पूर्वोवा गृहपतिः ॥ वा अथ वा गृहपतिः स्वामी पत्न्याः पूर्वोवा अश्रीयात् कुतः ॥ तस्मादुस्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयादिति श्रुतेः ॥ तस्मात्स्वात् अन्नात् यत् दृष्टं तदन्नं गृहपतिः पत्न्याः पूर्वः अतिथिभ्यः अशितेभ्यः इति श्रुतेः वेदवचनात् अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे ॥ केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्योमनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् ॥ अहरहः प्रतिदिनं देवेभ्यः अन्नेन स्वाहा कुर्यात् देवतोद्देशेन अन्नं जुहुयात् अन्नाभावे केनचित् द्रव्येण काष्ठपर्यैतेनापि पितृभ्यः स्वधा कुर्यादन्नेन तदभावे केनचिद्द्रव्येणोदपात्रपर्यैतेन एवं मनुष्येभ्योहंतकारं अप्यर्थात् एवं पंचमहायज्ञानां अहरहर्नित्यत्वेन कर्त्तव्यतावगम्यते इति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥ ततः पंचमहायज्ञनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा वैश्वदेवार्थं पाकं विधाय समुद्धृत्याऽभिघार्य पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य

दक्षिणं जान्वाच्य मणिकोदकेनाग्निपर्युक्ष्य हस्तेन द्वादशपर्वपूरकमो-
दनमादाय ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये
गृह्याभ्यः स्वाहा इदं गृह्याभ्यः कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय अनुमतये
स्वाहा इदमनुमतये इति देवयज्ञः ॥ इति पंचाहुतीर्हुत्वा मणिकसमीपे प्रा-
क्संस्थमुदक्संस्थं वा हुतशेषेणान्नेन बलित्रयं दद्यात् तद्यथा पर्जन्याय नमः
इदं पर्जन्याय अद्भ्यो नमः इदमद्भ्यः पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै इति द-
द्यात् ततो द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नमः इदं धात्रे विधात्रे
नमः इदं विधात्रे इति द्वौ बली दत्त्वा प्रतिदिशं वायवे नमः इत्यनेनैव
चतसृषु दिक्षु चतुरोबलीन् दद्यात् इदं वायवे न मम इति त्यागः ४
दिशां च । प्राच्यै दिशे नमः दक्षिणायै दिशे नमः प्रतीच्यै दिशे नमः
उदीच्यै दिशे नमः इदं प्राच्यै दिशे इदं दक्षिणायै दिशे इदं
प्रतीच्यै दिशे इदमुदीच्यै दिशे इत्यादि दिग्भ्यश्च बलीन् दद्यात्
दत्तानां बलीनामंतराले ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे अंतरिक्षाय नमः
इदमंतरिक्षाय सूर्याय नमः इदं सूर्यायैति प्राक्संस्थं बलित्रयं दद्यात्
ततो ब्रह्मादीनां बलित्रयाणामुत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वे-
भ्यो देवेभ्यः विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः इति द्वौ बली
दद्यात् तयोरुत्तरतः उषसे नमः इदमुषसे भूतानां च पतये नमः इदं भू-
तानां च पतये इति द्वौ बली दद्यात् इति भूतयज्ञः ॥ ततः ब्रह्मादीनां बली-
नां दक्षिणप्रदेशे प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति मं-
त्रेणैकं बलिं पात्रे अवशिष्टान्नेन दद्यात् इति पितृयज्ञः ॥ तत्पात्रं प्रक्षाल्य
निर्णेजनजलं ब्रह्मादिबलीनां वायव्ये निनयेत् यक्षमैतत्ते निर्णेजनं इत्य-
नेन मंत्रेण इदं यक्षणे । ततः काकादिबलीन् बहिर्दद्यात् तद्यथा “ ऐन्द्र-
वारुणवायव्याः सौम्या वै नैऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णतु भूमौ पिंडं-
मयार्पितं ” इदं वायसेभ्यः “ द्वौ श्वानी श्यामशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ
ताभ्यां पिंडं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ” ॥ इदं श्वभ्यां देवाम-

नुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसंघाः ॥ प्रेताः पिशाचा
 स्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तं ॥ इदं देवादिभ्यः । पिपी-
 लिकाः कीटपतंगकाद्याः बुभुक्षिताः कर्मनिबंधवद्धाः ॥ तृप्त्यर्थमन्नं हि
 मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिताभवन्तु ॥ इदं पिपीलिकादिभ्यः पादौ
 प्रक्षाल्याचम्य अतिथिप्राप्तौ पादप्रक्षालनपूर्वकं गंधमाल्यादिभिरभ्यर्च्य
 अन्नं परिवेष्य हंत तेऽन्नमिदं मनुष्यायेति संकल्प्य तमाशयेत् तद-
 भावे षोडशग्रासपरिमितं चतुर्ग्रासपरिमितं वा अन्नं पात्रे कृत्वा
 निवीती भूत्वोदङ्मुख उपविष्टो हंत तेऽन्नमिदं मनुष्यायेति संकल्प्य
 कस्मैचिद्ब्राह्मणाय दद्यात् मनुष्ययज्ञसिद्धये ततो नित्यश्राद्धं कुर्यात्
 तद्यथा स्वागतवचनेन षट् ब्राह्मणान्द्वौ वा एकं वाऽभ्यर्च्य पादौ
 प्रक्षाल्य आचम्य गृहं प्रवेश्य कुशांतर्हितेष्वसनेषूदङ्मुखानुपवेश-
 येत् ततः स्वयमाचम्य प्राङ्मुख उपविश्य पुंडरीकाक्षं श्रीवासुदेवं च
 संस्मृत्य सावित्रीं पठित्वा अद्येहेत्यादि देशकालौ स्मृत्वा प्राचीना-
 वीती दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य अमुकसगोत्राणां अस्मत्पितृपि-
 तामहप्रपितामहानां अमुकाऽमुकशर्मणां तथा अमुकगोत्राणां अस्म
 न्मातामहप्रमातामहकृद्भ्रमातामहानां अमुकामुकशर्मणां नित्यश्राद्धमहं
 करिष्ये इति प्रतिज्ञाय नित्यश्राद्धं कुर्यात् ततो यथाहैभिक्षुकादिभ्यो-
 ऽन्नं संविभज्य बालज्येष्ठाश्च गृह्यायथायोग्यमश्रीयुः ततो जायापती
 अश्रुतिः पूर्वोवा गृहपतिः पत्नी ततोऽतिथ्यादीनाशयित्वाश्रीयादिति ॥

अथातोऽध्यायोपाकर्म ॥ १ ॥ ओषधीनां प्रादु-
 र्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यार्थं श्रावणस्य पं-
 चमी हस्तेन वा ॥ २ ॥ आज्यभागाविष्ट्याज्याहुती
 जुहोति ॥ ३ ॥ पृथिव्याऽअग्रसङ्घृत्युग्वेदे ॥ ४ ॥
 अंतरिक्षाय वायवइति यजुर्वेदे ॥ ५ ॥ दिवे सूर्या-

येति सामवेदे ॥ ६ ॥ दिग्भ्यश्चंद्रमसइत्यथर्ववेदे ॥ ७ ॥
 ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र ॥ ८ ॥ प्रजापतये देवे-
 भ्यऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदस्पतयेऽनुमतयइतिच
 ॥ ९ ॥ एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु ॥ १० ॥ सदस्प-
 तिमित्यक्षतधानास्त्रिः ॥ ११ ॥ सर्वेऽनुपठेयुः ॥ १२ ॥
 हुत्वा हुत्वौदंबर्यस्त्रिस्त्रिः समिधआदध्युरार्द्राः
 सपलाशाघृताक्ताः सावित्र्या ॥ १३ ॥ ब्रह्मचारि-
 णश्च पूर्वकल्पेन ॥ १४ ॥ शन्नोभवंत्वित्यक्षतधाना-
 अखादंतः प्राश्नीयुः ॥ १५ ॥ दधिक्राव्णइति दधि
 भक्षयेयुः ॥ १६ ॥ सयावंतं गणमिच्छेत्तावतस्तिला-
 नाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्य-
 नुवाकेन वा ॥ १७ ॥ प्राशनांते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपवि-
 ष्टेभ्य उँकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयात्
 ॥ १८ ॥ ऋषिमुखानि बहृचानाम् ॥ १९ ॥ षर्वाणि
 छन्दोगानाम् ॥ २० ॥ सूक्तान्यथर्षणाम् ॥ २१ ॥
 सर्वे जपन्ति सहनोऽस्तु सहनोवतु सहनइदं वीर्य-
 वदस्तु ब्रह्मा इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामहइति-
 ॥ २२ ॥ त्रिरात्रं नार्धीयीरन् ॥ २३ ॥ लोमनखानाम-
 निकृन्तनं ॥ २४ ॥ एके प्रागुत्सर्गात् ॥ २५ ॥ १० ॥

अथातोध्यायोपाकर्म ॥ अथ पंचमहायज्ञकथनानंतरं अ-
 ध्यायस्य अध्ययनस्य उपाकर्म उपाकरणं व्याख्यास्यते इति शेषः

तच्चाग्निमतोऽध्यापनप्रवृत्तस्यैव भवति छंदांस्युपाकृत्याधीयतेति वचनात्
उपाकरणस्य चावसथ्याग्निसाध्यत्वात् निरग्नेर्नाधिकारः तथा च
छंदोगपरिशिष्टं कात्यायनः ' न स्वेन्नावन्यहोमः स्यान्मुक्तवैकां समि-
दाहुतिं । स्वर्गसंस्कृतार्थाश्च यावन्नासौ प्रजायते ' इति स्वेन आत्मना
आहितः आधानसंस्कृतोऽग्निः स्वः तस्मिन्स्वेऽग्नौ अन्यस्य संबन्धी
संस्कारकोहोमः अन्यहोमः सन स्यात् न भवेत् किं पर्युदस्य एकां
समिदाहुतिं तां मुक्त्वा वर्जयित्वा सा च समिदाहुतिः उपाकर्मणि
आचार्यस्याग्नौ शिष्यकर्तृका भवति तेनावसथ्याग्रावुपाकर्म भवतीति-
गम्यते अतः अध्यापयतोपि निरग्नेः साग्नेरपि अन्यानध्यापयतोनाधि-
कारः यत्तु लोके ब्रह्मचारिणं पुरस्कृत्य उपाकर्म प्रवर्त्तते लौकिकाग्नौ
तस्याचारं विहाय मूलं न दृश्यते ॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन
श्रावण्यां पौर्णमास्यां ॥ ओषधीनामपामार्गादीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तौ-
सत्यां श्रवणेन युक्तायां श्रवणश्च पौर्णमास्याएकविशेषणं तत्र तयोः
प्रायशः संभवात् एवं च सति पौर्णमास्याएव प्राधान्यं तस्माद्विशेष-
णाभावेऽपि पौर्णमास्यां भवति ॥ श्रावणस्य पंचमीर्हस्तेन वा ॥
ओषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः श्रावणमासस्य पंचमीं हस्तेन युक्तां
वा प्राप्य भवति तत्रापि प्रायेण हस्तो भवति अतः श्रावणी पूर्णिमा
श्रावणपंचमी वा विशिष्टा अविशिष्टा वा उपाकर्मणः कालः अन्ये तु
कालचतुष्टयमाहुः अथ श्रवणेन वा श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा श्रावणस्य
पंचमीं वा हस्तेन वेति ओषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः औषधिप्रादु-
र्भावे सति श्रवणेन इत्यादि ॥ आज्यभागाविद्वाज्याहुती जुहोति पृ-
थिव्या अग्नय इत्यृग्वेदे तरिक्षाय वायव इति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति
सामवेदे दिग्भ्यश्चंद्रमस इत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति सर्वत्र
प्रजापतये देवेभ्यः ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमत-
ये इति च ॥ आज्यभागाविद्वा आज्यभागहोमानंतरं आज्याहुतीर्जु-

होति तत्र ऋग्वेदे अधीयमाने पृथिव्यै अग्नयइति द्वे आहुती जुहोति यजुर्वेदे अधीयमाने अंतरिक्षाय वायवइति द्वे सामवेदे अधीयमाने दिवे सूर्यायेति द्वे अथर्ववेदे अधीयमाने दिग्भ्यश्चंद्रमस इति द्वे ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति द्वे आहुती सर्वत्र प्रतिवेदमावर्तयेत् सर्वेषु वेदेषु अधीयमानेषु एकतमे वा तथा प्रजापत्यइत्यादिकाश्च सप्त चशब्दात् सर्वत्र एवमेकैकशोवेदाध्यापनोपाकरणपक्षे यदा पुनश्चतुर्णामपि वेदानां तंत्रेणोपाकरणकर्म तदा ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति प्रतिवेदाहुतिद्वयमावर्त्तते प्रजापतये देवेभ्यइत्याद्यास्तंत्रेणैव योगविभागसामर्थ्यात् ॥ एतदेव व्रतादेशनाविसर्गेषु ॥ एतत् उपाकर्मणि विहितं पृथिव्याइत्यादि अनुमतयइत्यंतं होमकर्म व्रतादेशनं वेदारंभः विसर्गः समावर्त्तनं व्रतादेशनानि च विसर्गश्च व्रतादेशनविसर्गस्तेषु भवति सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिः ॥ सर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुंबर्यस्त्रिस्त्रिस्तिस्रः समिधआदध्युरार्द्राः सपलाशाघृताक्ताः सावित्र्या ॥ सदसस्पतिमित्यनेन मंत्रेण अक्षताश्च धानाश्च ताः अक्षतधानाः ताः आचार्योजुहोति त्रिस्त्रिवारं सर्वे च शिष्याः एतं मंत्रं अनु सह पठेयुः तथा हुत्वा हुत्वा एकैकामाहुतिं हुत्वा औदुंबर्यः उदुंबरवृक्षोद्भवास्त्रिस्तिस्रः आर्द्राः सरसाः सपलाशाः पत्रसहिताः घृताक्ताः आज्यलिप्ताः समिधः सर्वे आचार्यप्रमुखाः शिष्याः आदध्युः अग्नौ सावित्र्या प्रसिद्धया प्रक्षिपेयुः भेदेन न तु युगपत् ॥ ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन ॥ तत्र ये ब्रह्मचारिणः शिष्याः ते पूर्वकल्पेन समिदाधानोक्तमंत्रेण आदध्युः अत्र तिस्रस्तिस्रइति वीप्सा न समिद्विषया किंतु आधात्पुरुषविषया तेन प्रत्याहुतिं एकैकामादध्युः ॥ शन्नो भवंत्सिखसक्षतधाना अखादंतः प्राश्नीयुः ॥ शन्नो भवंतु वाजिनइत्यनयर्च्चा अक्षतधाना अखादंतः दंतैरनवखंडयतः प्राश्नीयु दधि क्राण्वइति दधि भक्षयेयुः ॥ दधिक्राण्वो अकारिषमित्यृचा दधि भक्षयेयुः ॥ सयावंतं गणमिच्छेत्तावतास्तिलानाकर्षफलकेन

जुहुयात् सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा ॥ सआचार्यो-
 यावंतं यावत्संख्याकं शिष्याणां गणं समूहमिच्छेत् तावत्संख्याकात्
 तिलान् आकर्षफलकेन औदुंबरेण बाहुमात्रेण सर्पाकृतिना सावित्र्या
 सवितृदेवतया गायत्रछंदस्कया प्रसिद्धया जुहुयात् यद्वा शुक्रज्यो-
 तिरित्यनुवाकेन जुहुयात् गुणफलमेतत् अतोधानाभ्यः स्विष्टकृते हुत्वा
 महाव्याड्यादिनवाहुतीर्हुत्वा ॥ प्राशनाति प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य
 उँकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयाद्विमुखानि ब-
 ह्वृचानां ॥ पर्वाणि छंदोगानार्थं सूक्तान्यर्थवणाम् ॥ संस्त्रवप्रा-
 शनानंतरं प्रत्यङ्मुखेभ्यः आसीनेभ्यः शिष्येभ्यः सामर्थ्यान्स्वयं प्री-
 ङ्मुख उपविष्ट उँकारं प्रणवमुक्त्वा उच्चार्य तत्सवितुरित्यादिकां च
 सावित्रीं त्रिरुक्त्वा मंत्रब्राह्मणयोः अध्यायनामादीन्प्रब्रूयादध्यापयेत्
 इति यजुर्वेदोपाकरणे । ऋग्वेदोपाकरणे तु बह्वृचानां शिष्याणां ऋषि-
 मुखानि मंडलादीन्ब्रूयात् छंदोगानां सामगानां शिष्याणां सामोषा-
 करणे पर्वाणि पर्वणामादीन्प्रब्रूयात् आथर्वणानां शिष्याणां अथर्ववे-
 दोपाकरणे सूक्तानि सूक्तादीन्प्रब्रूयात् ॥ सर्वे जपन्ति सहनोस्तु स-
 हनोवतु सहनइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म इंद्रस्तद्वेद येन यथा न बि-
 द्विषामहइति ॥ सर्वे आचार्यशिष्याश्च सहनोस्त्विदं मंत्रं जपन्ति त्रि-
 रात्रं नाधीयीरन् लोमनखानामनिकृंतनमेके प्रागुत्सर्गात् उपाकर्मानंतरं
 ॥ त्रिरात्रं नाधीयीरन् ॥ अध्ययनं न कुर्युः त्रिरात्रमेव लोप्रां नखानां
 च अनिकृंतनं अच्छेदनं एके आचार्याः ॥ लोमनखानामनिकृंतनं
 प्रागुत्सर्गात् ॥ उत्सर्गकर्मतः अर्वाक् इच्छन्ति उत्सर्गश्च अर्द्धपष्ठान्मांसा
 नधीत्योत्सृजेयुरित्येवं वक्ष्यमाणइति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥ श्रावण्यां
 पूर्णमास्यां श्रवणयुक्तायां श्रवणरहितायां वा श्रावणस्य शुक्लपंचम्यां
 हस्तयुक्तायामयुक्तायां वा उपाकर्म अध्यायोपाकर्म भवति तच्च अ-
 ध्यापनं कुर्वन् एव औपासनिकस्य न त्वन्यस्य तत्र प्रथमप्रयोगे विहित-

मातृपूजापूर्वकं श्राद्धं आचार्यः आवसथ्याग्नौ प्रवेशनाद्याज्यभागाति वि-
 शेषमनुतिष्ठेत् तंदुलस्थाने अक्षतधानाआसादयेत् प्रोक्षणकाले प्रोक्षेच्च
 तथोपकल्पयति औदुंबरीः समिधः दधि आकर्षफलकं तिलान् भक्षार्थं
 धानाः ततआज्यभागाति वेदाहुत्यादीननुमत्यंतानां वेदारंभवद्रोमं
 विदध्यात् एकदा सर्ववेदोपाकरणे प्रतिवेदमाज्याहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा
 हुत्वा-ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याहुतिद्वयं पुनः पुनर्जुहुयात् प्राजापत्याद्याअ-
 नुमत्यंताः सप्ताहुतीस्तंत्रेण अथ सदसस्पतिमित्यनयर्च्चा स्तुवेण आसा-
 दिताभिरक्षतधानाभिरैकामाहुतिं आचार्यो जुहोति इदं सदसस्पतये
 शिष्याअपि मंत्रं गुरुमनुमंत्रं उपाशुं पठंति ततआचार्यः शिष्याश्च
 सर्वे औदुंबरीमाद्रीं सपलाशां घृताक्तां एकैकां समिधं तत्सवितुरि-
 त्यादिकया सावित्र्या अग्नावादध्युः ब्रह्मचारिणश्च शिष्याः अग्नि-
 कार्यमंत्रेण तथैव समिधं आदध्युः एवं द्विरपरं धानाहोमं विधाय
 एकैकां समिधमादध्युः ततआचार्यः शिष्याश्च उपकल्पितधानाम्भ्य
 स्तिस्त्रोऽक्षतधानाअनवखंडयंतोभक्षयेयुः शन्नोभवंतु वाजिनइत्यनयर्च्चा
 ततआचस्य ततोदधिक्राण्वोअकारिषमित्यनयर्च्चा दधि भक्षयेयुः तत-
 आचमनानंतरं आचार्योयावतं शिष्यगणं कामयेत् तावतस्तिलानाक-
 र्षफलकेनादाय सावित्र्या जुहुयात् इदं सवित्रे शुक्रज्योतिरित्यने-
 नानुवाकेन वा तिलान् जुहुयात् तत्रेदं मरुद्भ्यइति त्यागः ततोहुतशै-
 ष्वानाम्भ्यः स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याइत्यादि प्राजापत्यांतानवाहुतीहु-
 त्वा संस्त्रकप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानं यथोक्तं कुर्यात् ततः प्रत्यङ्मु-
 खोपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुखआचार्यउपविष्टं उँकारमुक्त्वा त्रि-
 वारं च सावित्रीमुक्त्वा इषेत्वा कृष्णोसीत्येवं मंत्रस्य अध्यायनामा-
 दीन्प्रतीकान्ब्रूयात् तथा च व्रतमुपैष्यन्सवैकपालान्येवान्यतरउपदधा-
 साँत्येवं च ब्राह्मणस्य ऋग्वेदानां मंडलादीन् छंदोगानां पर्वादीन्
 आथर्वणानां सूक्तादीन् ततः सर्वे आचार्याः शिष्याश्च जपति सह-

नेस्तु सहनोवतु सहनइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म इंद्रस्तद्वेद येन यथा
 न विद्विषामहै इति अमुं मंत्रं तदनंतरं त्रिरात्रमनध्यायं कुर्युः यतः
 “अनध्यायेष्वध्ययने प्रज्ञामायुः प्रजां श्रियं । ब्रह्म वीर्यं बलं तेजोनिःकुं-
 तति यमः स्वयं ॥ मंत्रवीर्यक्षयभयादिद्रोवज्जेण हंति च ॥ ब्रह्मराक्षसतां
 चैति नरकं च भवेत्ध्रुवं” लोमनखानां निःकुंतनं न कर्त्तरयेयुः
 त्रिरात्रमेव प्रागुत्सर्गाद्वा लोमनखानां च निःकुंतनं वर्जयेयुः अतः
 मंत्रब्राह्मणयोः शुक्लकृष्णपक्षे उत्सर्जनं यावत् निरंतरं मंत्रं ब्राह्मणं
 च अधीयीरन् आचार्येणाध्याप्यमानाः शिष्याः इत्युपाकर्म ॥ इदानीं
 त्रिरात्रं नाधीयीरन्नित्यनध्यायप्रसंगात् अनध्यायानाह—

वातेऽमावास्यायाठे सर्वानध्यायः ॥ १ ॥ श्रा-
 द्धाशने चोल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृतु-
 संधिषु चाऽकालं ॥ २ ॥ उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्व-
 रूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा ॥ ३ ॥ भुक्त्वाद्रपा-
 णिरुदके निशायाठे संधिवेलयोरंतःशवे ग्रामे तर्हि-
 वाकीर्त्ये ॥ ४ ॥ धावतोऽभिशास्तपतितदर्शनाश्व-
 र्याभ्युदयेषु च तत्कालं ॥ ५ ॥ नीहारे वादित्रशब्द-
 आर्त्तस्वने ग्रामांते श्मशाने श्वगर्दभोलूकसृगालसा-
 मशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालं ॥ ६ ॥ गुरौ प्रेतेऽ
 पोभ्यवेद्याद्दशरात्रं चोपरमेत् ॥ ७ ॥ सतानूनप्त्रिणि
 सन्नह्यचारिणि च त्रिरात्रं ॥ ८ ॥ एकरात्रमसन्नह्यचा-
 रिणि ॥ ९ ॥ अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः ॥ १०
 अर्द्धसप्तमान्वा ॥ ११ ॥ अथेमासृचं जपंति उभा

कवी युवा यो नो धर्मः परापतत् परिसख्यस्यधर्म-
णोविसख्यानि सृजामहइति ॥ १२ ॥ त्रिरात्रैः
सहोष्य विप्रतिष्ठेरन् ॥ १३ ॥ ११ ॥

॥ वातेऽमावास्यायाः सर्वानध्यायः ॥ वाते वायौ प्रचंडे
वाति सति वातमात्रस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् नानध्यायनिमित्तता
अमावास्यायां दर्शे च सर्वानध्यायः सर्वेषु वेदेषु वेदांगेषु अनध्ययनं
अध्ययननिवृत्तिः सर्वानध्यायः मतांतरे यद्गुरुमुखाच्छिष्यते शिल्पश्र-
मादि तत्राप्यनध्यायः यतः शिल्पिनः स्थपत्यादयः श्रमिणोमञ्छादयः
अनध्यायं मन्यन्तो दृश्यन्ते अतोयत्किंचिदुपाध्यायतः अधीयते श्रूयते
वा शिष्यते वा तत्र सर्वत्रानध्यायः सचानध्यायः गुरोः सकाशात्
अनधीताध्ययने अध्यापकधर्मप्रकरणात् न गुणनेपि कैचित्तु सर्व-
शब्दस्य गुणनादिविषयतां मन्यन्ते तन्मतेनाऽपूर्वाध्ययनं नाधीतस्या
भ्यसनमिति ॥ श्राद्धाशने चोल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाइत्युपा-
तेष्वृतुसंधिषु चाकालं ॥ न केवलममावास्यायां अपि तु श्राद्धाशने
च श्राद्धान्नस्य भोजने अशने भक्षणे उल्का ज्वालाकृतिः पतन्ती
तारका अवस्फूर्जन्ती विद्योतमाना विद्युत् भूमिः पृथिवी तस्याश्चलनं
कंपः भूमिचलनं अग्निः प्रसिद्धः उल्का च अवस्फूर्जश्च भूमिचलनं च
अग्निश्च उल्कास्फूर्जद्भूमिचलनाग्रयः तेषां उत्पातः उत्पतनं तस्मिन्
ऋतुसंधिषु ऋतूनां संधयः अंतरालानि ऋतुसंधयः तेषु च सर्वानध्या-
यइत्यनुवर्तते किं यावत् आकालं यस्मिन् काले यस्य निमित्तस्य
उल्कादेरापतनं अपरदिने तावत्कालपर्यन्तं आकालं केचित्तु श्राद्धा-
शने यावत्तदन्नं न जीर्यति तावदनध्यायमाहुः ऋतुसंधिशब्देन एकस्य
ऋतोः अंते अपरस्य यावदप्रवृत्तिः सकालउच्यते तत्रापि कालिकता
नोपपद्यते ततश्च पूर्वस्यर्तोः अंत्या रात्रिः उत्तरश्च आद्यग्रहः तावानन-

ध्यायः ॥ उत्सृष्टृष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसंध्यं वा ॥
उत्सृष्टेषु छंदःसु वक्ष्यमाणेन विधिना छंदसामुत्सर्गे कृते अनध्यायाः
अभ्रस्य अतिशयितस्य मेघस्य दर्शने आविर्भावे विद्युदभ्रवायुवृष्टिग-
र्जितानां युगपत्प्रवृत्तिःसर्वरूपं तस्मिन् सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रीण्य-
होरात्राणि वा त्रिसंध्यं संध्यात्रयं अनध्यायाइति चकारेणानुगृह्यते
अन्येषां पक्षे अभ्रदर्शने त्रिसंध्यं सर्वरूपे त्रिरात्रमिति व्यवस्थितो-
विकल्पः ॥ भुक्त्वाद्र्द्रपाणिरुदके ॥ निशायां मुक्त्वाऽशित्वा धावदा-
र्द्रपाणिस्तावदनध्यायइत्यनुषंगः उदके धावत्तिष्ठति तावत् निशायां महा-
निशायां “महानिशाच विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयमिति” स्मरणात्
“रात्रेः पूर्वोत्तरी यामी वेदाभ्यासेन तौ नयेदिति” वचनेन रात्रेः पूर्वचतु-
र्थ्यामयोः वेदाभ्यासविधानात् द्वितीयतृतीयब्रह्मस्योः परिशेषादनध्या-
यइत्यर्थात् महानिशा लभ्यते संधिवेलयोः अहोरात्रयोः संधिवेलयोः
संध्याकालयोरित्यर्थः ॥ अंतःशब्दे ग्रामे ॥ अंतर्मध्ये शबः मृतशरीरं
यस्य सः तस्मिन्ग्रामे तावदनध्यायः ॥ अंतर्दिवाकीर्त्तं ॥ दिवा
अन्हि कीर्त्तं पठनीयं यत्प्रवर्ग्यादि तद्दिवाकीर्त्तं तस्मिन् विषये
अंतः ग्राममध्ये अनध्यायः पक्षांतरे तु संनिहितोदिवाकीर्त्तिश्चंडालो-
चत्र सौतर्दिवाकीर्त्तोदेशः तत्रानध्यायः ॥ धावतोभिशस्तपतितद-
दर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालं ॥ धावतः शीघ्रगच्छतः अभि-
शस्तः ब्रह्महत्यादिपापेनाभियुक्तः पतितः ब्रह्महत्यादिना पापेन
अभिशास्तश्च पतितश्च अभिशास्तपतितौ तयोर्दर्शनं आश्चर्यमद्भुतं
अभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादि एतेषु धावनादिनिमित्तेषु तत्कालं धाव-
न्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः ॥ नीहारे वादित्रशब्दार्त्तस्वने
ग्रामांते श्मशाने श्वगर्दभोलूकमृगालसामशब्दे शिष्टाचरितेषु च
तत्कालं ॥ नीहारे धूमिकायां वादित्राणां मृदंगादीनां शब्दे आर्त्त-
स्य सुदुःखितस्य स्वने शब्दे ग्रामस्यांते सौमिन् श्मशाने प्रेतभूमौ

श्वच र्द्धमश्च उलूकश्च सृगालश्च साम च श्वगर्द्धभोलूकसृगालसा-
मानि तेषां शब्दे श्रूयमाणे शिष्टाश्चरिते वा शिष्टस्य श्रोत्रियस्य
आचरिते आगमने तत्कालं यावत्तन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः ॥
गुरौ प्रेतेऽपोभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत् ॥ गुरौ आचार्ये प्रेते मृते
अपोजलं अभ्यवेयात् प्रविशेत् स्नातपूर्वमुदकदानाय दशरात्रं दशाहा-
नि अध्ययनादुपरमेत् ॥ सतानूनप्त्रिणि सह ब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रं
तानूनप्त्रं नाम सोमयागे ऋत्विजां दीक्षितस्य च आज्याभिमर्शनलक्ष-
णं कर्म समानं तानूनप्त्रं येनास्ति इति सतानूनप्त्रि तस्मिन् तानूनप्त्रि-
णि प्रेते समाने तुल्ये ब्रह्मणि वेदे चरति स सब्रह्मचारी तस्मिन्
ब्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि समानाचार्ये प्रेते त्रिरात्रमनध्यायः ॥ एक-
रात्रमसब्रह्मचारिणि ॥ न सब्रह्मचारी असब्रह्मचारी तस्मिन् अस-
ब्रह्मचारिणि भिन्नाचार्ये सहाध्यायिनि प्रेते एकरात्रमनध्यायः ॥ अ-
र्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः ॥ अर्द्धः षष्ठो मासोयेषां मासानां ते
अर्द्धषष्ठाः तान् अधीत्य पठित्वा उत्सृजेयुः पूर्वं श्रावण्यादौ उपाकृ-
तानि छंदासि ॥ अर्द्धसप्तमासान्वा अर्द्धसप्तमोयेषां ते अर्द्धसप्तमासास्ता-
न्मासान्वा अधीत्योत्सृजेयुरिति पूर्वोक्तेन संबन्धः अत्र छंदसामुत्सर्गो
पदेशात् अंगाध्ययनमनुज्ञायते ॥ अथेमामृचं जपंति उभाकवी युवा इ-
ति ॥ आचार्येण सहशिष्या उभा कवी युवाइतीमामृचं जपंति उभा कवी
युव योनोर्धर्मः परापतत् परिसख्यस्य धर्मिणोविसख्यानि विसृजामहे
इति इमामृचं जपंति ॥ त्रिरात्रं सहोष्य विप्रतिष्ठेरन् ॥ त्रि-
रात्रं सह एकत्र उषित्वा विप्रतिष्ठेरन् विप्रवासं कुर्युः विशेषेण प्रवासं.
कुर्युरिति सूत्रार्थः ॥

पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाष्टकायाम-
ध्यायानुत्सृजेन् ॥१॥ उदकांतं गत्वाद्भिर्देवाटं श्लु-

न्दार्ठसिवेदानृषीन्पुराणाचार्यान्गंधर्वानितराचार्या-
 न्तसंवत्सरं च सावयवं पितृनाचार्यान्त्स्वार्ठश्च तर्प-
 येयुः ॥ २ ॥ सावित्रीं चतुरनुद्गत्य विरताःस्म इति-
 प्रब्रूयुः ॥ ३ ॥ क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ॥ ४ ॥
 ॥ १२ ॥

पोषस्य रोहिण्यां मध्यमायां चाष्टकायामध्यायानुत्सृ-
 जेरन् ॥ पौषमासस्य रोहिणीनक्षत्रे मध्यमायामष्टकायां पौष्यां ऊर्ध्वा-
 ष्टकायां अष्टम्यां वा अध्यायात्स्वाध्यायानुत्सृजेरन् पूर्वमुपाकृतान् ।
 पुनरुपाकरणं यावन्नाधीयीरन्नित्यर्थः ॥ उदकांतं गत्वाऽद्भिर्देवान्
 छंदार्ठसि वेदानृषीन्पुराणाऽचार्यान्गंधर्वानितराचार्यान्त्संवत्सरं
 सावयवं पितृनाचार्यान्त्स्वांस्तर्पयेयुः ॥ कथमुत्सृजेरन्निस्यपेशाया
 मुच्यते उदकांतं नद्यामुदकसमीपं गत्वा उदकसमीपगमनात् स्नानं
 लक्ष्यते ननु “पक्षद्वयं श्रावणादि सर्वानद्योरजस्वलाः । तासु स्नानं न
 कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः” इति छंदोगपरिशिष्टे नदीस्नानस्य निषे-
 धात् कथं नद्याद्युच्यते सत्यं “उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव
 च । चंद्रसूर्योपरागे च रजोदोषेन विद्यते” इत्यपवादवचनात् न दोषः
 ततोयथाविधि स्नात्वा माध्याह्निकं कर्म देवागातु विदइत्येतत्प्राक् नि-
 र्वर्त्य सप्तर्षिपूजावंशानुपठनानंतरं देवास्तृप्यंतां छंदार्ठसि तृप्यंतामित्येवं
 आचार्यांतान् यज्ञोपवीतिनस्तर्पयेयुः आचार्यसहिताः शिष्याः ततः
 प्राचीनावीतिनोदक्षिणामुखानामगोत्रोच्चारणपूर्वकं स्वांश्च पितृपिताम-
 हप्रपितामहान् तर्पयेयुः अनंतरं स्नानवस्त्रं निष्पीड्याऽचम्य देवा-
 गातुविदइत्यनयर्चा समापयेयुः ॥ सावित्रीं चतुरनुद्गत्य विरताः
 स्मइति प्रतिप्रब्रूयुः ॥ ततः सावित्रीं तत्सवितुरित्यादिकां चतुः

कृत्वोऽनुदृत्य पठित्वा विरताः स्मइत्याचार्यप्रमुखाः शिष्याः सर्वे ब्रूयुः
 ॥ क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ॥ क्षपणं अनध्ययनं लोमनखानामनि-
 कृतनं च प्रवचनं अध्यायादीनां पठनं पूर्ववत् उपाकरणकालवत्
 ततस्त्रिरात्रानंतरं शुक्लपक्षेषु छंदांस्यधीयीरन् कृष्णपक्षेष्वंगानि ततः
 पुनरर्द्धषष्ठमासानर्द्धसप्तमासान्वा मासानधीत्य एवमेवोत्सर्गं विधाय उभा
 कवी युवेत्यादिकां ऋचं जपित्वा त्रिरात्रमेकत्रावस्थाय यथेष्टं
 विप्रतिष्ठेरन् पृथक् पृथक् गच्छेयुः ततः पुनरुपाकरणकाले ।
 उपाकृत्य अध्ययनं यावदुत्सर्गं इति सूत्रार्थः ॥

पुण्याहे लांगलयोजनं ज्येष्ठया वेद्रदेवत्यम्
 ॥ १ ॥ इन्द्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुतउदलाकाशयपठ-
 स्वातिकारीठ-सीतामनुमतिं च दध्ना तंडुलैर्गंधै-
 रक्षतैरिष्ट्वाऽनुदुहो मधुघृते प्राशयेत् ॥ २ ॥ सीरा-
 युंजंतीति योजयेत् ॥ ३ ॥ शुनठ-सुफालाइति कृ-
 षेत् फालं वालभेत ॥ ४ ॥ नवाग्न्युपदेशाद्वपनानु-
 षंगाच्च ॥ ५ ॥ अग्रयमभिषिच्यारुष्टंताकृषेयुः ॥ ६ ॥
 स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवतायजेदुभयोर्वीहियवयोः
 प्रवपन्त्सीतायज्ञे च ॥ ७ ॥ ततोब्राह्मणभोजनम् ॥
 ८ ॥ ॥ १३ ॥

पुण्याहे लांगलयोजनं ॥ प्रथमं कृषिप्रवृत्तस्यैतत्कर्मोच्यते
 पुण्याहे उदगयनशुक्लपक्षादिव्युदासेन चंद्रतारानुकूले दिवसे लांगलस्य
 हलस्य योजनं प्रवर्तनं ॥ ज्येष्ठया वेद्रदेवत्या ॥ पक्षांतरमाह यद्वा अपु-
 ष्याहेऽपि ज्येष्ठया नक्षत्रेण युते लांगलयोजनं कुतः इंद्रदेवत्या ज्येष्ठा

यतः इंद्रायत्ता च कृषिरिति एतच्च मातृपूजाऽभ्युदयिकश्राद्धपूर्वकं ॥
 इंद्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुतउदलाकाश्यपठ्स्वातिकारी सीताम
 नुमार्तिं च दध्ना तंडुलैरक्षतैरिष्टाऽनडुहोमधुघृते प्राशयेत् ॥
 तत्र इंद्रादीननुमत्यंतान् देवताविशेषान् दध्ना तंडुलैरक्षतैः अक्षतायवा-
 इष्ट्वा नमोतैर्नाममंत्रैः बलिहरणेन संपूज्य अनडुहोवृषभान् षडादीन्
 मधुघृते मिलितेन प्राशयेत् तद्यथा दधितंदुलगंधाक्षतान्पात्रे कृत्वा
 शुचिराचांतः प्राङ्मुखउपविश्य कृषिक्षेत्रैकदेशे गोमथोपलिप्ते हस्तेन
 गृहीत्वा इंद्राय नमः पर्जन्याय नमः अश्विभ्यां नमः मरुद्भ्योनमः
 उदलाकाश्यपाय नमः स्वातिकायै नमः सीतायै नमः अनुमत्यै नमः
 यथामंत्रं त्यागाइदमादिकानमोरहिताः एवमष्टौ बलीन् प्राक्संस्थान्
 दद्यात् ततोबलिवर्दान् मधुघृते पात्रे कृत्वा तूर्णानि प्रत्येकं प्राशयेत्
 लेहयेत् ॥ सीरायुंजतीति योजयेच्छुनठ्-सुफालाइति कृषेत्
 फालं बालभेत् ॥ सीरायुंजतीत्यनयर्च्चा वृषभौ हले योजयेद्दक्षिणो
 त्तरक्रमेण शुनठ्-सुफालाइत्यनयर्च्चा भूमिं कृषेत् यद्वा शुनठ्-सुफा-
 लाइति फालमभिमृशेत् तल्लिङ्गत्वान्मंत्रयोः ॥ न वाऽग्न्युपदेशात्
 न वाएतौ योजने कर्षणे मंत्रौ भवतः कुतः अग्नौ अग्निचयने एनयोः
 उपदेशात् न नच अग्निप्रकरणे आप्रातयो रत्रोपदेशः न वाऽति-
 देशः ॥ वपनानुद्यंगाच्च ॥ इतोऽपि मंत्रौ न भवतः अग्निप्रकरणे
 बीजवपने ये मंत्रायार्त्तधोरित्याद्याविनियुक्ताः तेषामपि अत्रानुषंगः
 स्यात् यदि लिङ्गमात्रेणोपदेशातिदेशाभावेऽपि नियुज्यते तदा वपनमं-
 त्राअपि तल्लिङ्गत्वाद्द्विनियोजनीयाभवेयुर्न चैतदिष्यते ॥ अत्र्यमभि-
 षित्वाकृष्टं तदाकृषेयुः ॥ अत्र्यं श्रेष्ठं बलिवर्द्धं अभिषिच्य
 गंधमाल्यादिभिर्भूषयित्वा अकृष्टं अविलिखितं तत्क्षेत्रं आकृषेयुः
 विलिखेयुः ॥ ततोब्राह्मणभोजनं ॥ इति लांगलयोजनं । इति सूत्रार्थः
 ॥ अधापरं कर्मांतरं ॥ स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवतायजेदुभयोर्वी

हियवयोः प्रवपन्सीतायज्ञे च ॥ स्थालीपाकस्य चरोः पूर्ववच्छांगलयो-
जनोक्तदेवताइंद्रादिकाः यजेत किं कुर्वन् प्रवपन् सीरांउक्तिं कुर्वन्
कयोः व्रीहियवयोः व्रीहियवयोर्वपनकाले अत्र स्थालीपाकस्य श्र-
पणोपदेशाभावात् सिद्धस्योपादानं ॥ ततोब्राह्मणभोजनं ॥ इति
सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकानंतरं
आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशानादिप्राशनंति तंडुलस्थाने पूर्वसिद्धं स्थाली-
पाकमासाद्य प्रोक्षणकाले प्रोक्षेत् ततआज्यभागानंतरं स्थालीपाकेन
लांगलयोजनदेवताभ्योजुहुयात् तद्यथा इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय तथा
पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय अश्विभ्यां स्वाहा इदमश्विभ्यां मरुद्भ्यः
स्वाहा इदं मरुद्भ्यः उदलाकाश्याय स्वाहा इदमुदलाकाश्याय
स्वातिकायै स्वाहा इदं स्वातिकायै सीतायै स्वाहा इदं सीतायै अ-
नुमत्यै स्वाहा इदमनुमत्यै ततोऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा आज्येन
नवाहुतीश्च हुत्वा प्राशनब्रह्मणे दक्षिणादानब्राह्मणभोजनानि कुर्यात्
इतिव्रीहियववपनकर्म ॥ सीतायज्ञे च एताएवदेवताः स्थालीपाकेन
यजेत् इत्यतिदेशः ॥

अथातः श्रवणाकर्म ॥ १ ॥ श्रावण्यां पौर्ण-
मास्याम् ॥ २ ॥ स्थालीपाकठं श्रपयित्वाक्षतधा-
नाश्चैककपालं पुरोडाशं धानानां भूयसीः पिष्ट्वाज्य-
भागाविष्ट्वाज्याहुतीजुहोति ॥ ३ ॥ अप श्वेतपदा जाहि
पूर्वेण चापरेण च सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वा-
श्च राजवांधवैः स्वाहा ॥ ४ ॥ नवैश्वेतस्याध्याचारे-
हिददर्श कञ्चन श्वेताय वैदव्याय नमः स्वाहेति
॥ ५ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय

श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति ॥ ६ ॥ धानाव-
 न्तमिति धानानाम् ॥ ७ ॥ घृताक्तान्तसक्तून्सर्पेभ्यो-
 जुहोति ॥ ८ ॥ आग्नेयपांडुपार्थिवानाठः सर्पाणामधि-
 पतये स्वाहा श्वेतवायवान्तरिक्षाणाठः सर्पाणामधि-
 पतये स्वाहा । अभिभूः सौर्यदिव्यानाठः सर्पाणामधि-
 पतये स्वाहेति ॥ ९ ॥ सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय
 भौमाय स्वाहेति ॥ १० ॥ प्राशनाते सक्तूनामेकदेश-
 ठः शूर्पेन्युप्योपनिष्क्रम्य बहिः शालायाः स्थंडिलमु-
 पलिप्योल्कायां ध्रियमाणायां मान्तरागमतेत्युक्त्वा
 वाग्यतः सर्पाननवेजयति ॥ ११ ॥ आग्नेयपांडुपा-
 र्थिवानाठः सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व श्वेतवायवां-
 तरिक्षाणाठः सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व अभिभूः सौ-
 र्यदिव्यानाठः सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वेति ॥ १२ ॥
 यथावनिक्तं दर्व्योपघातठः सक्तून्सर्पेभ्योबलिठः ह-
 रति ॥ १३ ॥ आग्नेयपांडुपार्थिवानाठः सर्पाणामधि-
 पतएषते बलिः श्वेतवायवांतरिक्षाणाठः सर्पाणाम-
 धिपतएषते बलिः अभिभूः सौर्यदिव्यानाठः सर्पाणा-
 मधिपतएषते बलिरिति ॥ १४ ॥ अवनेज्य पूर्वव-
 त्कङ्कतैः प्रलिखति ॥ १५ ॥ आग्नेयपांडुपार्थिवानाठः-
 सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व श्वेतवायवांतरिक्षाणाठः-

सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व अभिभूः सौर्यदिव्याना-
 ठःसर्पाणामधिपते प्रलिखस्वेति ॥ १६ ॥ अञ्जनानु-
 लेपनठःस्त्रजश्चाञ्जस्वानुलिंपस्व स्त्रजोऽपि नह्यस्वे-
 ति ॥ १७ ॥ सक्तुशेषठःस्थण्डिले न्युप्योदपात्रेणो-
 पनिनीयोपतिष्ठतेनमोऽस्तु सर्पेभ्यइति तिसृभिः
 ॥ १८ ॥ सयावत्कामयेत न सर्पाअभ्युपेयुरिति ता-
 वत्सन्ततयोदधारया निवेशनं त्रिःपारिषिंचनपरीया
 दपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम् ॥ १९ ॥ दर्वीं शूर्प
 च प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ २० ॥ द्वारदेशे मा-
 र्जयन्तआपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ २१ ॥ अनुगुप्तमे-
 तठःसक्तुशेषं निधाय ततोस्तमितेऽस्तमितेऽग्निं परि-
 चर्य दर्व्योपघातठःसक्तून्सर्पेभ्योबलिठःहरेदाग्रहा-
 यण्याः ॥ २२ ॥ तठःहरन्तं नान्तरेण गच्छेयुः ॥
 २३ ॥ दर्व्याचमनं प्रक्षाल्य निदधाति ॥ २४ ॥
 धाना प्राश्नन्त्यसठःस्यूताः ॥ २५ ॥ ततोब्राह्मण-
 भोजनम् ॥ २६ ॥ ॥ १४ ॥

॥ अथातःश्रवणाकर्म ॥ अथेदानीं आवसथ्याग्निसाध्यकर्मणां
 प्रकृतत्वात् श्रवणाकर्माच्यतइति शेषः श्रावण्यां पौर्णमास्यां ॥ तच्च
 श्रावणमासस्य शुक्लपंचदश्यां कर्त्तव्यं ॥ स्थालीपाकठःश्रपयित्वाऽ
 क्षतधानाश्चैककपालं पुरोडाशं ॥ स्थालीपाकं चरुं अक्षतधानाः
 अक्षतानां सतुषाणां यवानां धानाः अक्षतधानाः ताश्च श्रपयि

त्वा एककपालं एकस्मिन् कपाले श्रप्यतइत्येककपालं तं पुरो-
डाशं च श्रपयित्वेत्यनुषज्यते अन्यथा तद्रूतोपादानं स्यात् अतश्च
धानापुरोडाशयोः श्रपणोपदेशात् भर्जनकपालयोरपि आसादनप्रोक्षणे
भवतः अर्थवतां प्रोक्षणमविशेषेणोपदिश्यते ॥ धानानां भूयसीं
पिष्ट्वाऽज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीजुहोसपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चाप-
रेण च सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजवांधवैः ॥ नवै
श्वेतस्याऽध्याचारे हि ददर्श कंचन श्वेताय वैदव्याय नमः स्वा-
हेति ॥ धानानां भर्जितानां यवानां मध्ये भूयसीः बह्वीः पिष्ट्वा सक्तु-
त्वमापाद्य आज्यभागौ हुत्वा अपश्वेतपदा जहि न वै श्वेतस्याद्ध्या-
चारइति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां प्रतिमंत्रं द्वे आज्याहुती जुहोति ॥ स्था-
लीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षा-
भ्यश्चोति ॥ अनंतरं स्थालीपाकस्य चरोश्चतस्रआहुतीर्जुहोति यथा
विष्णवे स्वाहेत्येवमादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः ॥ धानावंतमिति धानानां ॥
धानावंतं करंभिणमित्यनयञ्च्वा धानानामेकामाहुतिं जुहोति ॥ घृता-
क्तान्सक्तून्सर्पेभ्योजुहोसाग्नेयपांडुपार्थिवानाठःसर्पाणामधिपतये
स्वाहा ॥ श्वेतवायवांतरिक्षाणाठःसर्पाणामधिपतये स्वाहा अतिभूः
सौर्यदिव्यानाठःसर्पाणामधिपतये स्वाहोति ॥ घृतेन आज्येन अक्ताः
अभिघारिताः घृताक्ताः तान् सक्तून् सर्पेभ्यः आग्नेयपांडुपार्थिवेत्यादि-
भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं एकैकामेव तिस्रआहुतीर्जुहोति ॥ सर्वहुतमेककपालं
ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति ॥ ततएककपालं पुरोडाशं सर्वहुतं यथा
भवति तथा ध्रुवाय भौमाय स्वाहेत्यनेन मंत्रेण जुहोति ततः स्थाली-
पाकधानासक्तुभ्यः स्विष्टकृद्धोमः ॥ प्राशनांते सक्तूनामेकदेशठः-
शूर्पेन्युप्योपनिष्क्रम्य बहिः शालायां स्थंडिलमुपालिप्योल्कायां
ध्रियमाणायामंतरागत्येत्थुक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयेति
॥ प्राशनांते संस्त्रवप्राशनानंतरं सक्तूनां एकदेशं बलित्रयपर्याप्तं

शूर्पेशरेषीकावंशान्यतममये इच्छापारिमाणे न्युप्य कृत्वा उपनि-
 प्क्रम्य शालायाः सकाशान्निर्गत्य बहिः अंगणे स्थंडिलं भूमिं स्वय-
 मेव गोमयेनोपलिप्य अत्र सर्पानवनेजयतीत्यस्याः क्रियायाउपलेपनक्रि-
 यायाश्च एककर्त्तव्यत्वेन पूर्वकालीनस्योपलेपनस्याल्पवंतत्वं समानकर्त्तृ-
 कयोः पूर्वकाले पाणिनिनाल्यप्स्मरणात् तेन अत्र स्थंडिलस्य स्वयं
 पूर्वमुपलेपनं उल्कायां ध्रियमाणायां ज्वलति काष्ठेऽन्येन ध्रियमाणे
 मांतरागमतआवसथ्यस्य मम च अंतराले मागच्छत इत्युक्त्वा अभि-
 धाय वाग्यतोमौनी सर्पान् आग्नेयश्चेतअभिभूरित्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः अव-
 नेनिक्ष्वेत्येतदंतैः प्राक्संस्थानवनेजयति अवनित्कान् शुचीन् करोति ॥
 यथावनिक्तंदर्व्योपघातर्त्सकून् सर्पेभ्योबलिर्त्हरत्याग्नेयेत्यादि ॥
 अधिपतएषते बलिरिति यथावनिक्तं येषु देशेषु अवनेजनं कृतं
 यथावनिक्तमनतिक्रम्येत्यर्थः दर्व्या प्रादेशमात्र्या द्द्वयं गुष्टपर्वविस्तीर्णया
 पालाशाद्यन्यतमयज्ञियवृक्षोद्भवया उपघातं उपत्तद्योपहृत्य गृहीत्वा
 गृहीत्वा आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः एषते बलिरित्येतदंतैः प्रतिमंत्रं
 सर्पेभ्योबलिं हरति ददाति उपघातमिति णमुल्प्रत्ययांतः उपपूर्वोहंति-
 र्ग्रहणार्थः अथ श्रुवेणोपहत्याज्यमितिवत् अवनेज्य पूर्ववत्कंकतैः
 प्रलिखत्याग्नेयेत्यादि प्रलिखस्वेत्यंतं अवनेज्य अवनेजनं दत्वा कथं
 पूर्ववत्कंकतैर्वैकंकतीयैः प्रादेशमात्रैः त्रिभिरेकतोदतैः समुच्चितैः आग्नेये-
 त्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः प्रलिखस्वेत्यंतैर्यथासंख्यं प्रतिबलिं प्रलिखति कंडूयति
 ॥ अंजनानुलेपनर्त्सजश्चांजस्वानुलिंपस्व ॥ स्रजोपिनहस्वेति ॥
 अंजनं कज्जलं लौकिकदीपजं त्रैककुदं सौवीरं वा इति प्रसिद्धं वा
 अनुलेपनं सुरभिचंदनादिस्त्रजः पुष्पमाला आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः
 अंजस्व अनुलिंपस्व स्रजोपि नहस्वेत्यंतैः प्रतिमंत्रं प्रतिबलिहरणमेकैकं
 यथाक्रमं ददाति ॥ सक्तुशेषर्त्स्थंडिलेन्युप्योदपात्रेणोपनिनीयो
 पतिष्ठते ॥ नमोस्तु सर्पेभ्यइति तिमृभिः ॥ सक्तुशेषं यच्छूर्पे न्युप्या

नीतं बल्यर्थं बलिदानायोपलितैकदेशे न्युप्य शूर्पेणैव क्षिप्वा उदपात्रे
ण जलपात्रेण उपनिनीय प्रवाह्य नमोस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिर्ऋग्भिः
सर्पानुपतिष्ठते बल्यभिमुखस्तिष्ठन् प्राङ्मुखस्तिष्ठन् स्तौति ॥ सया-
वत्कामयेतं न सर्पाभ्युपेयुरिति तावत्संततयोदधारया निवे-
शनं त्रिः परिषिंचन्परीयादपश्वेतपदा जहीति ॥ द्वाभ्यां स
गृहपतिः यावत् यावंतं देशं सर्पाः नागा नाभ्युपेयुर्न संचरेयुः इतिका-
मयेत् इच्छेत् तावंतं देशं संततया अनवच्छिन्नया उदधारया सलि-
लधारया निवेशनं गृहं परिषिंचन् त्रिः परीयात् त्रीन्वारान् गृहस्य
समंतात् प्रादक्षिण्येन परिक्रम्य गच्छेत् कथं अपश्वेतपदा जहीति
द्वाभ्यां मंत्राभ्यां ॥ दर्वीं शूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ दर्वी-
पूर्वोक्तां शूर्पं च प्रक्षाल्यप्रक्षालयित्वा प्रतप्य सकृत्तापयित्वा सन्निः
धानादुल्कायामिव प्रयच्छति ददातिउल्काधारायाःसन्निधानादेव ॥
द्वारदेशे मार्जयंतआपोहिष्टेति तिसृभि ऋग्भिः ॥ द्वारदेशे शाला-
याद्वारे आपोहिष्टेति तिसृभिः ऋग्भिः ब्रह्मयजमानोल्काधाराः मार्ज-
यंते अद्विरात्मानमभिषिंचति ब्रह्मयजमानोल्काधाराः बहुवचनोपदे-
शात् ॥ अनुगुप्तमेतर्ःसक्तुशेषं निधाय ततोस्तमितोस्तमितेऽग्निं
परिचर्य दर्व्योपघातर्ः सक्तून्सर्पेभ्योबलिर्ःहरेदाग्रहायण्याः ॥
एतं प्रकृतं सक्तुशेषं होमावशिष्टान्सक्तून् अनुगुप्तं सुरक्षितं यथा
भवति तथा निधाय स्थापयित्वा ततस्तस्मात् श्रवणाकर्मकालात् प्रभृति
अस्तमिते सूर्ये प्रतिदिनं अग्निं आवसथ्यं परिचर्य सायंहोमेन
आराध्यदर्व्योपघातं शूर्पेन्युत्तान् सक्तून् सर्पेभ्यउक्तप्रकारेण बलिं
हरति किमवधि आग्रहायण्याः आग्रहायणीं पौर्णमासीं यावत् अथवा
आग्रहायणीशब्देन तत्कालावधिकं आग्रहायणीकर्म वक्ष्यते तत्र हि
बलीनामुत्सर्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् भाष्यकारस्तु ततइति तेभ्यः सक्तुभ्यः
दर्व्योपहत्यापहत्यास्तमिते अग्निपरिचरणं कृत्वा बलिं हरेदाग्रहायणीं

यावदित्याह स्म बलिहरणं च अवेनेजनदानप्रत्यवनेजनैः कंकवित-
 गृहर्षीत बलीन् हरंतं आवसथ्याग्निं च अंतरेणमध्ये न गच्छेयुः नवि-
 लेखनांतैरेव ॥ तर्धहरंतं नांतरेणगच्छेयुः ॥ प्राणिनः ततः श्वाद्-
 योपि अलं निवार्याः ॥ दर्व्याचमनं प्रक्षाल्य निदधाति ॥ दर्व्याः
 आचमनं मुखं प्रक्षाल्य निदधाति स्थापयति प्रत्यहं दर्वीमुखप्रक्षालनो-
 पदेशात् शूर्पप्रक्षालनाभावः ॥ धानाः प्राश्रंससर्ठ-स्यूताः ॥
 धानाः भर्जितान् यवान् प्राश्रंति भक्षयंति बहुवचनोपदेशात् ब्रह्मयजमा-
 नोल्काधाराः कथंभूताः अस स्यूताः दंतैरलग्नाः अर्चयंत्यइत्यर्थः ॥
 ततोब्राह्मणभोजनं ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथप्रयोगः ॥ तत्र श्रावण्यां पूर्णि-
 मायां श्रवणाकर्म तस्य प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधायाव-
 सथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् यथाब्रह्मोपवेशनादि प्राश्रनांति अयं विशेषः चरुस्था-
 ल्यनंतरं भर्जनकर्परं ततएकं कपालं तथा तंडुलानंतरं यवान् ततस्तंडुलपिष्टा
 न्यासादयेत् प्रोक्षणकाले यथाऽसादितं प्रोक्षेत् उपकल्पयति च दृषदुपले
 शूर्पेउदपात्रदर्व्यां कंकतत्रयं अंजनं अनुलेपनं स्रजश्चेति ततः पवि-
 त्रकरणादि प्रोक्षणी निधानांति चरुदेशस्योत्तरतो भर्जनमधिश्रित्य त-
 दुत्तरतः कपालमुपधाय आज्यं निरूप्य चरुपात्रे प्रणीतोदकोसेचनपूर्वकं
 तंडुलप्रक्षेपं कृत्वा ब्रह्मद्वारा आज्यमधिश्रित्य स्वयं चरुमन्येन भर्जने
 यवानपरेणैककपाले पुरोडाशमधिश्रित्य पुरोडाशं प्रथयित्वा यावत्क-
 पालं सर्वेषां पर्यग्निकरणं कुर्यात् ततः स्रुवं संस्कृत्याज्यमुद्वास्य चरुं
 चोद्वास्याज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा धानाउद्वास्य चरुरुत्तरतोनिधाय
 पुरोडाशमुद्वास्य धानानामुत्तरतः स्थापयेत् ततआज्योत्पवनावेक्षणप्रो-
 क्षण्युत्पवनानि कृत्वा धानानां भूयसीर्धानादृषदुपलाभ्यां पिष्ट्वा अल्पाः
 पृथक् स्थापयित्वा घृतेन सक्तून् अक्त्वोपमयन कुशादानाद्याज्यभा-
 गांतं कर्म कुर्यात् तत आज्येन अपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च
 सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजवांधवैः स्वाहेति इदश्वेतपदे

इति त्यागं विधाय नवै श्वेतस्या द्व्याचारेहिदर्शनकंचन श्वेताय वैद-
 र्घ्याय नमः स्वाहेति मंत्रेण द्वितीयामाहुतिं हुत्वा इदं श्वेताय वैद-
 र्घ्यायेत्युक्त्वा स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति तद्यथा विष्णवे
 स्वाहा इदं विष्णवे श्रवणाय स्वाहा इदं श्रवणाय ॥ श्रावण्यै पौर्ण-
 मास्यै स्वाहा इदं श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यः स्वाहा इदं वर्षाभ्यः
 अथ धानावतं करं भिणमित्युक्त्वा धानोमेकाहुतिं हुत्वा इदमिन्द्रायेति
 त्यक्त्वा सक्तूनामाहुतित्रितयं जुहुयात् यथा अभ्येयपांडुपार्थिवाना ठं.
 सर्पाणामधिपतये स्वाहा इदं शब्दयुक्तः स्वाहाकाररहितोयमत्रएव
 त्यागः त्रिषु श्वेतवायवांतरिक्षाणा ठं. सर्पाणा मधिपतये स्वाहा अभिभूः
 सौर्यदिव्याना ठं. सर्पाणामधिपतये स्वाहा ततो ध्रुवाय भौमाय स्वाहे
 ति सर्वं पुरोडाशं स्तुवे कृत्वा जुहुयात् इदं ध्रुवाय भौमायेति त्यक्त्वा
 चरुधानासक्तुभ्य उत्तरतः किंचिकिंचिदादाय स्विष्टकृतं विधाय महा-
 व्याहृतिहोमं संस्त्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कुर्यात् अथ हुत-
 शेषसक्तूनामेकदेशं शूर्पे प्रक्षिप्यादायोदपात्रं दर्वीकंकतत्रयांजनानु-
 लेपनस्त्रजश्च शालायावहिर्निष्क्रम्य ब्रह्मणा उल्काधारेण सह स्वांगणे
 हस्तमात्रं स्थंडिलं स्वयमुपलप्य लौकिकाश्रयुल्कायां ध्रियमाणायामांत
 रागमतेतिप्रैषमुच्चार्य वाग्यत स्थंडिले उदपात्रमादायाग्रयइत्यादिना
 अधिपतेऽवनेनिक्ष्वेत्यंतेन एकत्रावनेजनार्थं जलं दत्त्वा श्वेतवायवेत्यादिना
 अधिपतेऽवनेनिक्ष्वेत्यंतेन द्वितीयं अभिभूः सौर्येत्यादिना तथैव तृतीयं
 सर्पानवनेजयति ततोवनेजनस्थानेषु अवनेजनक्रमेण एतैरेवमंत्रैरेषते
 बलिरित्यंतैस्त्रिभिः प्रतिमंत्रं बलिं हरति ततःपूर्वदवनेज्य कंकतत्रयेण
 प्रलिखस्वेत्यंतैः एतैरेव मंत्रैः प्रतिबलिं प्रतिमंत्रं प्रलिखति ततोऽजस्वेत्यंतै-
 रुक्तमंत्रैः प्रतिबलिं प्रतिमंत्रं अंजनं ददाति तथैवानुलिपस्वेत्यनुलेपनं
 एवमेव स्त्रजोनह्यस्वेति पुष्पमालां दत्त्वा सक्तुशेषं स्थंडिले क्षिप्त्वा उद-
 पात्रजलेन प्रसप्लाव्य नमोस्तु सर्वेभ्यइत्यादिभिस्तिमृभिर्ऋग्भिः सर्पा-

स्तिष्ठन्नृपतिष्ठते ततः सगृहपतिः एतावंतं देशं सर्पान् प्रविशेयुरिति यावत्कामयेत तावंतं देशं संततोदकधारया त्रिः परिषिंचन् गृहं परियात् अपश्वेतपदा जहीति पूर्वोक्तमंत्राभ्यां सकृत् द्विस्तूर्ण्णीं ततोदर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्योल्कायां सकृत्प्रतप्योल्काधारायां प्रयच्छति अथ शालाद्वारि आपोहिष्टेति त्यूचेन ब्रह्मयजमानोल्काधाराः मार्जयन्ते जलेनात्मानं ततोधानाः प्राश्रन्ति ब्रह्मयजमानोल्काधारा अनवखंडयन्तः ततोब्राह्मणभोजनमेतावच्छ्रवणाकर्म ॥ अथ प्रत्यहंबलिहरणप्रयोगः ॥ सकृदशेषं सुगुप्ते भांडे स्थापयित्वा ततः अस्तमितेसूर्ये सकृदर्वीकंकतत्रयं निधायोदपात्रं गृहीत्वा सोल्कारः शालाया बहिरुपलेपनादि परिलेखनात् बलिहरणं अनुदिनं पूर्ववत्कुर्यात् आग्रहायणीं यावत् मांतरागमतेति प्रैषाभावेऽपि कश्चित् अंतरा न गच्छेत् दर्वीमुखमेव प्रक्षालयेदिति अहरहर्बलिदानविधिः

प्रौष्टपद्यामिंद्रयज्ञः ॥ १ ॥ पायसमैंद्रथं श्र-
पयित्वाऽपूपार्थं श्वापूपैस्तत्त्वाऽज्यभागाविध्वाज्याहु-
तीर्जुहोतींद्रायेंद्राण्याऽअजायैकपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रौ-
ष्टपदाभ्यश्चेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोतींद्राय-
स्वाहेति प्राशनांते मरुद्द्रयो बलिर्ठहरत्यहुतादो-
मरुत इति श्रुतेः ॥ ३ ॥ आश्वत्येषु पलाशेषु मरु-
तोऽश्वत्ये तस्थुरिति वचनात् ॥ ४ ॥ शुक्रज्योतिरि-
ति प्रतिमंत्रं ॥ ५ ॥ विमुखेन च ॥ ६ ॥ मनसा ॥ ७
नामान्येषामेतानीति श्रुतेः ॥ ८ ॥ इन्द्रं देवीरिति
जपति ॥ ९ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥
॥ १५ ॥

॥ प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः ॥ प्रौष्ठपदीभाद्रपदीप्रकरणात् पौर्ण-
मासी तस्यां इंद्रयज्ञनामधेयं कर्म भवति औपासनात्रौ ॥ पायसमैन्द्र-
र्षःश्रपयित्वाऽपूपांश्च ॥ पायसं पयसा सिद्धं चरुं ऐंद्रं इंद्रदैवत्यं
श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वाअपूपांश्च चतुरः श्रपयित्वा तांश्च चतुरः
प्रतिदिशं स्तरणार्थं ऐंद्रमित्यनेन देवतातद्धितेन इंद्राय स्वाहेति
होमस्य मंत्रांतरस्य चानुक्तत्वात् अत्र पायसश्रपणोपदेशात् पयश्च
प्रणीयते ॥ अपूपैस्तीर्त्वाज्यभागाविद्वाज्याहुतीर्जुहोतींद्रायेद्राण्या-
अजायैरूपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदाभ्यश्चेति ॥ अपूपैः प्रतिदिशमार्गं
स्तीर्त्वा परिस्तीर्य आज्यमागौ हुत्वा इंद्रायेत्यादिभिःस्वाहांतैः पंचभि-
र्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पंचाहुतीर्जुहोति अत्रानुक्तोऽपि पायसेन इंद्राय स्वाहे-
त्येकाहुतिहोमः अन्यथा पायसश्रपणमदृष्टार्थं स्यात् ॥ प्राशनांति
मरुद्भ्योबलिर्ऋतस्यहुतादोमरुतइतिश्रुतेः ॥ ततः स्विष्टकृदादि-
प्राशनांति मरुद्भ्यः एकोनपंचाशत्संख्येभ्योदेवताभ्यः बलिं ददाति
ननु मरुतां देवतात्वे सति कथं होमसंबंधरहितत्वंबलिदानार्हत्वं च शृणु
अहुतादोमरुतइतिश्रुतेः अहुतमदंतीत्यहुतादः मरुतादेवाइति श्रुतेः वेद-
वचनात् ॥ आश्वत्थेषु पलाशेषु मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात् ॥
मरुद्भ्योबलिर्ऋतस्यहुतादोमरुतइतिश्रुतेः अश्वत्थस्य इमानि आश्व-
त्थानि तेषु पिप्पलोद्भवेषु पत्रेषु बलिं हरतीति शेषः ननु बलिहरणं
भूमौ अन्यत्र दृश्यते इह कस्मादश्वत्थपत्रेष्विति शंकेते आह मरुतः
शुक्रज्योतिप्रभृतयोयस्मात् अश्वत्थेतस्थुः स्थितवंत इति वचनात् श्रुतेः
॥ शुक्रज्योतिरिति प्रतिमंत्रं ॥ विष्णुं मुखेन च ॥ मनसा ॥
नामान्येषामेतानीति श्रुतेः ॥ मंत्रापेक्षायामाह शुक्रज्योतिरित्ये-
वादिभिर्मंत्रैः नमस्कारांतैः प्रतिमंत्रं विमुखेन च उग्रश्च भीमश्चेत्येवमादिना
अध्येतृप्रसिद्धेन मनसा मनोव्यापारेण बलिं हरतीति कुतः एभिर्मंत्रै-
र्बलिहरणं एषां मरुतां एतानि शुक्रज्योतिश्चित्रज्योतिश्चेत्येवमादीनि

विक्षिपइत्यंतानि नामानि इति श्रुतेः वेदचनात् ॥ इंद्रं दैवीरिति
 जपति ॥ बलिहरणांते इंद्रं दैवीरित्येतांमृचं जपति ॥ ततोब्राह्मणभो-
 जनं ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथप्रयोगः ॥ भाद्रपदपौर्णमास्यां प्रथमप्रयोगे
 मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधायवावसाथ्याशौ इंद्रयज्ञाख्यं कर्म
 कुर्यात् तत्र ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांते विशेषः सक्षीरं प्रणयनं मूलदेशे
 पयः इतरत्र जलं प्रक्षिप्य प्रणयेत् उपकल्पनीयानि तंडुलपिष्टं
 समाश्वत्थपर्णानि ततआज्यनिर्वापानंतरं प्रणीताभ्यः क्षीरमुत्सिच्य
 चरुपात्रे तंडुलान्प्रक्षिप्य प्रणीतोदकेन पिष्टं संपूय चतुरोऽपूपान्निर्मा-
 याज्यमधिश्रित्य तदुत्तरतः कर्परे चतुरोऽपूपान् अधिश्रयति आसाद-
 नक्रमेणोद्घासनादि ततउपयमनकुशादानात् पूर्वं अपूपैः अग्नेः पुरस्तात्
 दक्षिणतः पश्चिमतः उत्तरतश्च एकैकेन परिस्तरणं कृत्वाऽज्यभागांते
 पंचाज्याहुतीर्जुहोति इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय इंद्राप्यै स्वाहा इदमिंद्रा-
 प्यै अजायैकपदे स्वाहा इदमजायैकपदे अहिर्बुध्न्याय स्वाहा इद-
 महिर्बुध्न्याय प्रौष्टपदाभ्यः स्वाहा इदं प्रौष्टपदाभ्यः ततः पायसेन
 इंद्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमिंद्रायेति त्यक्त्वा पायसेनैव
 स्विष्टकृद्धोमं विधाय महाव्याहृत्यादिहोमसंस्ववप्राशनदक्षिणादानानि
 कुर्यात् अथाग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थानि प्रागग्राणि सप्ताश्वत्थपत्राणि
 निधाय तेषु मरुद्बचोबलीन् हरति पायसशेषं स्रुवेणादायादाय
 शुक्रज्योतिरित्येवमादिभिः षड्भिर्मंत्रैर्नमस्कारांतैरुग्रश्च भीमश्चेत्येतेनैव
 सप्तमेन च मनसोच्चारितेन च प्रतिमंत्रं सप्तसु मंत्रेषु यथाक्रमं स्पष्टार्थं
 ॥ प्रयोगउच्यते त्यागश्च शुक्रज्योतिश्चेत्यारभ्य ऋतपाश्चात्यर्तःहानमः
 इदं शुक्रज्योतिषे चित्रज्योतिषे सत्यज्योतिष्मते शुक्राय ऋततपसे-
 त्यर्तःहसे च ईदृङ्गान्यादृङ्केत्यादिसरभसेनमः इदमीदृशे अन्यादृश
 सदृशे प्रतिसदृशे मिताय संमिताय सरभसेच ऋतश्चेत्यादिविधारये नमः
 इदममृताय सत्याय ध्रुवाय धरुणाय धर्त्रे विधारयाय च ऋतादित्यारभ्य

गणोनमः इदमृतजिते सत्यजिते सेनजिते सुषेणाय अंतिमित्राय दुरे
 अमित्राय गणाय च इदृक्षासइत्यारभ्य यज्ञे अस्मिन्नमः इदमीदृक्षेभ्यः
 एतादृक्षेभ्यः प्रतिसदृक्षेभ्योमितेभ्यः संमितेभ्यः समरेभ्योमरुन्धश्च
 स्वतवांश्रेत्यादि उज्जेषिणेनमः इदं स्वतवसे प्रघासिने सांतपनाय
 गृहमेधिने क्रीडिने शाकिने उज्जेषिणे च उग्रश्चेत्यारभ्य विक्षिपः
 स्वाहा नमः मनसा इदमुग्राय भीमाय ध्वांताय धुनये सासव्हभियुग्वने
 विक्षिपाय चेत्यपि मनसा ततइंद्रं देवीरित्येतामृचं जपति यजमानः
 ततोब्राह्मणभोजनमिति ॥

आश्वयुज्यां पृषातका ॥ १ ॥ पायसमैंद्रं
 श्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या-
 अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति ॥ २ ॥
 प्राशनांते दधिपृषातकमंजलिना जुहोति ऊनं मे
 पूर्यतां पूर्णं मे माविगात्स्वाहेति ॥ ३ ॥ दधिम
 धुघृतमिश्रममात्याअवेक्षंतआयात्विद्रइत्यनुवाकेन
 ॥ ४ ॥ मातृभिर्वत्सान्त्सठःसृज्य ताठःरात्रिमाग्र-
 हायणीं च ॥ ५ ॥ ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ ६ ॥ १६

आश्वयुज्यां पृषातका ॥ पृषातकाइतिसंज्ञकं कर्म भवति
 पृषातका आश्वयुज्यां पौर्णिमायां भवति ॥ पायसमैंद्रंश्रपयित्वा
 दधिमधुघृतमिश्रं जुहोति ॥ तत्र ऐंद्रं इंद्रदेवत्वं पायसं चरुं संसाध्य
 दधिमधुघृतमिश्रं कृत्वा आवसथ्याग्नौ जुहोति केभ्यइत्याह ॥ इंद्रा-
 येन्द्राण्या अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदेचेति ॥ इंद्राये-
 त्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः स्वाहाकारांतैः प्रतिमंत्रं पंचाहुतीर्जुहोति यथा
 मंत्रवर्णत्यागः ॥ प्राशनांते दधिपृषातकमंजलिना जुहोत्यूनं मे

पूर्यतां पूर्णम्मे माविगात्स्वाहेति ॥ ततः स्विष्टकृत्प्रभृति प्राशनांते
 दधा पृषातकं पृषदाज्यं दधिपृषातकमंजलिना ऊनं मइत्यादिना मंत्रेण
 जुहोति पृषदाज्यं घृते दधिप्रक्षेपाद्भवति ॥ दधिमधुघृतमिश्रममा-
 त्याअवेक्षंत आयात्विद्रइत्यनुवाकेन ॥ ततोदधिमधुघृतमिश्रं हुतशे-
 षं पायसं अमात्या अमा च गृहं तत्र भवाअमात्यायजमानस्य गृह्याः
 भ्रातृपुत्रादयः आयात्विद्रोवस उपनइत्यारभ्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा
 नइत्यंतेन अनुवाकेनावेक्षंते पश्यंति ॥ मातृभिर्वत्सान्सर्ठःसृज्यतार्ठः
 रात्रिं ॥ तां आश्वयुजीसंबंधिनीं रात्रिं वत्सान् मातृभिर्जननीभिर्धेनुभिः
 सर्ठःसृज्य संसृष्टान् कृत्वा तां रात्रिमिति कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे
 इत्युपपदविभक्तिः द्वितीया तेन संध्यायां वत्सान् सर्ठःसृज्य सकलां
 रात्रिं न बध्नीयात् ॥ आग्रहायणीं च ॥ न केवलं तामेव रात्रिं वत्स-
 संसर्गः आग्रहायणीं च मार्गशीर्षसंबंधिनीमपि रात्रिं ॥ ततो ब्राह्मण-
 भोजनमिति ॥ सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः तत्र आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां
 पृषातकार्ख्यं कर्म भवति तद्यथा प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकपूर्वकं
 आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनांते विशेषः सक्षीराः प्रणीताः
 प्रणयेत् दधिमधुनी उपकल्पयेत् प्रणीताः क्षीरेण पायसं श्रपयेत् ततउ-
 पयमनकुशादानादर्वाक् पायसे दधिमधुघृतानि श्रपयेत् आज्यभागा-
 नंतरं दधिमधुघृतमिश्रेण पायसेन इंद्राय स्वाहा इदमिन्द्राय इंद्राण्यै-
 स्वाहा इदमिन्द्राण्यै अश्विभ्यां स्वाहा इदमश्विभ्यां आश्वयुज्यै पौर्ण-
 मास्यै स्वाहा इदमाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे स्वाहा इदं शरदे एवं
 पंचाहुतीर्हुत्वा तत एव पायसात् स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादिद-
 क्षिणादानांते स्थात्याज्यं दधि आसिच्य पृषदाज्यं कृत्वा अंजलि-
 नाऽदाय ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे माविगात्स्वाहेति मंत्रेणैकामाहुतिं
 जुहोति इदमग्नये ततोदधिमधुघृतमिश्रं हुतशेषं पायसं अमात्याः
 पुत्रादयः आयात्विद्रइत्यनुवाकेन यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नइत्यं-
 तेन अवेक्षंते ततोब्राह्मणभोजनं कृतैतत्कर्मागतया ब्राह्मणमेकं भो-
 जयिष्ये ॥

अथसीतायज्ञः ॥ १ ॥ व्रीहियवानां यत्र यत्र
 यजेत तन्मयर्ठः स्थालीपाकर्ठः श्रपयेत् ॥ २ ॥ का-
 मादीजानोन्यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरर्ठः स्थाली-
 पाकर्ठः श्रपयेत् ॥ ३ ॥ नपूर्वचोदितत्वात्सन्देहः ॥ ४
 असंभवाद्विनिवृत्तिः ॥ ५ ॥ क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तर-
 तोवा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन ॥ ६ ॥ ग्रामे
 वोभयसंप्रयोगादविरोधात् ॥ ७ ॥ यत्र श्रपयिष्य-
 न्नपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रै-
 र्दमैस्तीर्त्वाऽज्यभागाविष्ट्वाऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥
 पृथिवी द्यौः प्रदिशोदिशोयस्मै द्युभिरावृताः तमिहे-
 न्द्रमुपव्हये शिवानः संतु हेतयः स्वाहा । यन्मे किं-
 चिदुपेप्सितमस्मिन् कर्मणि वृत्रहन् तन्मे सर्वर्ठः स-
 मृध्यतां जीवतः शरदःशतर्ठः स्वाहा ॥ संपत्तिर्भूति-
 र्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यर्ठः श्रैष्ठ्यर्ठः श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा
 यस्याऽभावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणां
 इंद्रपत्नीमुपव्हये सीतार्ठः सा मे त्वनपायिनी भूया-
 त्कर्मणि कर्मणि स्वाहा ॥ अश्ववती गोमती
 सूनृतावती विभर्त्ति या प्राणभृतोअतांद्रिता खल-
 मालिनीमुर्वरामस्मिन्कर्मण्युपव्हये ध्रुवार्ठः सामे
 त्वनपायिनी भूयात्स्वाहेति ॥ ९ ॥ स्थालीपाकस्य

जुहोति सीतायै यजायै समायै भूत्याइति ॥ १० ॥
 मंत्रवत्प्रदानमेकेषां ॥ ११ ॥ स्वाहाकारप्रदानाइति-
 श्रुतेर्विनित्युक्तिः ॥ १२ ॥ स्तरणशेषकुशेषु सीतागो-
 मृभ्योबलिर्ठहरति पुरस्ताद्ये तआसते सुधन्वानो-
 निषंगिणः तेत्वा पुरस्ताद्गोपायन्त्वप्रमत्ताःअनपायि-
 नः नमएषां करोम्यहं बलिमेभ्योहरामीममिति ॥
 १३ ॥ अथ दक्षिणतोऽनिमिषावर्मिणआसते तेत्वा
 दक्षिणतोगोपायन्त्वप्रमत्ताअनपायिनः नमएषां क-
 रोम्यहंबलिमेभ्योहरामीममिति ॥ १४ ॥ अथपश्चात्
 आभुवः प्रभुवोभूतिभूमिः पाष्णिः शुनंकुरिः ते
 त्वा पश्चाद्गोपायन्त्वप्रमत्ताअनपायिनः नमएषां
 करोम्यहंबलिमेभ्योहरामीममिति ॥ १५ ॥ अथो-
 त्तरतः भीमा वायुसमा जवे तेत्वोत्तरतः क्षेत्रे खले
 गृहेऽध्वनि गोपायन्त्वप्रमत्ताअनपायिनः नमएषां
 करोम्यहंबलिमेभ्योहरामीममिति ॥ १६ ॥ प्रकृ-
 तादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्वलिकर्म ॥ १७ ॥
 स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् ॥ १८ ॥ सठस्थिते
 कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेद्ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ १९ ॥
 ॥ १७ ॥

इतिश्रीपारस्काराचार्यविरचिते गृह्यसूत्रे द्वितीयं काण्डं
 संपूर्णम् ॥

॥ अथ सीतायज्ञः ॥ अथेदानीं सीतायज्ञकर्म व्याख्यास्य-
 तइति शेषः तत्र ऋषिप्रवृत्तौपासनिकोऽधिक्रियते ॥ व्रीहियवानां
 यत्र यत्र यजेत तन्मयर्ठ-स्थालीपाकठ-श्रपयेत् ॥ तत्र सीतायज्ञे
 व्रीहयश्चयवाश्च व्रीहियवास्तन्मध्ये यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् व्रीहिकाले
 यवकाले वा यजेत सीतायज्ञेन तन्मयं व्रीहिमयं व्रीहिकाले यवमयं
 यवकाले स्थालीपाकं चरुं श्रपयेत् ॥ कामादीजानोन्यत्रापि व्रीहियव
 योरेवान्यतरर्ठ-स्थालीपाकठ-श्रपयेत् ॥ कामात् इच्छातः अन्यत्रापि
 यज्ञादिप्रभृतिषु ईजानोयागं कुर्वन् व्रीहियवयोरेव अन्यतरं स्थाली-
 पाकठ-श्रपयेत् ॥ न पूर्वचोदित्वात्संदेहः ॥ अत्र व्रीहियवयोरन्य-
 तरस्य यागमात्रसाधनद्रव्यत्वेन संदेहः कुतः पूर्वचोदित्वात् पूर्वोपदि-
 ष्टत्वात् कुत्रेति चेत् व्रीहीन् यवान्वा हविषि इत्यत्र कल्पे अतो न
 संदेहः ॥ असंभवाद्दिनिवृत्तिः ॥ ननु यावस्य चरोर्विनिवृत्तिर्दृश्यते
 कथमन्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेदिति चेत् उच्यते यावस्य चरोर्या
 निवृत्तिः सा असंभवात् न शास्त्रात् अतोनायं असंभवविनिवृत्तस्य
 यावस्य चरोः प्रतिप्रसवः यतः सामान्यशास्त्रविहितं कचिच्छास्त्रान्त-
 रेण प्रतिषिद्धं पुनर्विधीयमानं हि प्रतिप्रसवमुच्यते इदं त्वसंभवात्प्रति-
 षिद्धं कथमसंभवइति चेत् अनवस्त्रावितांतरोष्मपके ईषदसिद्धे तंडुल
 पाके चरुशब्दप्रयोगप्रत्ययात् अतोवाचनिकोयावस्थालीपाको यत्र
 तत्र गुलिकाभिः संपाद्यते यत्र पुनर्विकल्पः तत्रासंभवाद्दिनिवृत्तिरिति
 ॥ क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतोवा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन ॥ क्षेत्रस्य
 सस्यवतः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उत्तरतोवा उदीच्यां वा शुचौ
 अमेध्यद्रव्यरहिते देशे कृष्टे फालेन विलिखिते, फलस्य सस्यस्य
 अनुपरोधः अबाधः फलानुपरोधेन सीतायज्ञः कर्त्तव्यः ॥ ग्रामे चोभ-
 यसंप्रयोगात् ॥ यद्वा ग्रामे कर्त्तव्यः कुतः उभयसंप्रयोगात् उभयं
 क्षेत्रं ग्रामश्च संप्रयोक्तुं अधिकरणतया संबद्धं शक्यते फलानुपरोधेन

कृष्टत्वेन वा पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे इति ग्रामस्यापि विशेषणत्वेन संबध्यते अविरोधात् ननु क्षेत्रग्रामयोः एकतरोपादानेन अन्यतरस्य बाधः प्रसज्येत ततोविरोध इति चेत् न ॥ अविरोधात् ॥ न विरोधः अविरोधस्तस्मादविरोधाद्विकल्पादेकतरोपादानं न दोषः व्यवस्थासंभवे हि अष्टदोषदुष्टोपि विकल्पः आश्रीयते न्यायविद्धिः ॥ यत्र श्रपयिष्यन्तु पलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रैर्द्वैर्द्वैस्तीर्त्वाज्यभागाविष्टाज्याहुतीर्जुहोति ॥ यत्र क्षेत्रे ग्रामे वा चरुं श्रपयिष्यन् भवति श्रपयितुमिच्छन् भवति तत्र उपलिप्ते गोमयोदकेन उद्धते स्फयेनोच्छिखिते अवोक्षिते मणिकोदकेन सिक्ते अग्निमावसथ्यं स्थापयित्वा अत्र पुनरुपलेपनाद्युपदेशः दृष्टेऽपि प्राप्त्यर्थः न पुनः परिसमूहनोद्धरणनिवृत्त्यर्थः तन्मिश्रैर्द्वैर्द्वैस्तीर्त्वा तैर्व्रीहिभिर्यवैर्वा मिश्रामिलितादर्भास्तैस्तन्मिश्रैर्द्वैर्द्वैः अग्निं स्तीर्त्वा परिस्तीर्य आज्यभागयागानंतरं वक्ष्यमाणमंत्रैः पृथिवीद्यौरित्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः क्रमेण पंचाज्याहुतीर्जुहोति ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सीतायै जयायै शमायै भूस्यै इति ॥ मंत्रवत्प्रदानमकेषां ॥ स्थालीपाकस्य इत्यवयववल्क्षणा तस्य सीताद्याभ्यश्रुतमृभ्यो देवताभ्यश्रुतस्त्रआहुतीः क्रमेण तन्नामभिरेव चतुर्थ्यतैः स्वाहाकारांतैश्च जुहोति एकेषामाचार्याणां मते मंत्रवदेवप्रदानं होमः न स्वाहाकारः किं कारणं आह ॥ स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः ॥ स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः जुहोतयः इति श्रुतेः श्रुतौ श्रौतकर्मणि स्वाहाकारप्रदानत्वं इदं तु स्मार्त्तं कर्म ननु वषट्कारेण च देवेभ्योन्नं प्रदीयत इति सामान्यवचनात् गार्ह्येऽपि प्रवर्त्ततामिति चेत् न चात्र वषट्कारस्य प्रवृत्तिः किमिति याज्यापुरोनुवाक्यवच्चे वषट्कारस्य प्रवृत्तिरिति याज्यापुरोनुवाक्यवच्चे वषट्कारस्य श्रवणात् तेन सह पाठाच्च स्वाहाकारोऽप्यत्र निवर्त्तते न ॥ विनिवृत्तिः ॥ मंत्रवत्प्रदानमि-

त्येतस्य पक्षस्य विनिवृत्तिः निरासः अप्रवृत्तिः कुतः स्मार्त्तेऽपि कर्मणि स्मृतिकारैः स्वाहाकारस्य विधानात् यथा छंदोगपरिशिष्टे क्वात्यायनः “स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवौकसां । हंतकारोमनुष्याणां स्वधाकारं स्वधाभुजामिति ” अथ सीतायज्ञेचेत्यनेन सूत्रेणातिदिष्टाभ्योलांगलयोजनदेवताभ्यः तद्भूतोपात्तस्थालीपाकेनास्मिन्नवसरे जुहुयात् कुतः तत्स्थालीपाकहोमाधिकारात् ततः स्विष्टकृदादि ॥ स्तरणाशेषकूर्चेषु सीतागोमृभ्यो बलिर्ठ-हरति पुरस्ताद्ये तआसतइत्यादि ॥ तत्र पुरस्ताद्यइत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैस्तरणशेषभावउपसर्जनत्वं गताः प्राप्ताः तएव कुशास्तेषुस्तरणकुशेषु बलिं हरति केभ्यः सीतागोमृभ्यः सीतालांगलपद्मतीः गोपायंति पालयंति ये ते सीतांगोत्तारस्तेभ्यः स्तरणशेषकूर्चाः प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु यथालिंगं प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म प्राकृतात्प्रधानदेवतासंबन्धिनीत्रैह्याद्यावाद्वा स्थालीपाकात् अन्योयः सिद्धोपात्तश्चरुस्तस्मात्स्थालेनाज्यशेषेण च पूर्ववत् लांगलयोजनवत् बलिकर्म इंद्रपर्जन्यादिभ्यो बलिहरणं कर्त्तव्यं स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् स्त्रियश्च भार्यादिकाः उपयजेरन् बलिकर्मणा ताभ्यएवदेवताभ्यः पूजां कुर्युःकुतएवं तत् आचरितत्वात् प्राचीनाभिस्रिभिः बलिकर्मणः कृतत्वात् सठ-स्थिते कर्मणि ब्राह्मणान् भोजयेत् संस्थिते समाप्ते सीतायज्ञारूये कर्मणि ब्राह्मणान् विप्रान् त्रिप्रभृतीन् भोजयेत् आशयेद्ब्रह्मभोज्यादिभिः द्विरुक्तिरत्र कांडसमाप्तिनिबन्धना ॥ इतिसूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ अथ सीतायज्ञः कृषिं कुर्वतः साग्नेः व्रीहिनिष्पत्तिकाले यवनिष्पत्तिकाले च भवति तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिके भवतः अनंतरं क्षेत्रस्य पूर्वतउत्तरतोवा कृष्टे शुचौ देशे यत्र सस्यानि न नश्यंति तत्रेदं कर्म कुर्यात् यद्वा ग्रामे पूर्वतउत्तरतोवा शुचिदेशस्य कर्षणं विधाय तत्र कर्त्तव्यं एवं देशद्वयान्यतरे देशे पंचभूसंस्कारान्

कृत्वा औपासनाग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनादि कुर्यात् तत्र विशेषः
 ब्रीहिकाले ब्रीहिसस्यमिश्रैर्दूर्भैराग्निं परिस्तृणाति यवकाले यवसस्यमिश्रैः
 तथा ब्रीहिकाले ब्रीहिमयं एकमेव चरुं यवकाले यवमयं श्रपयति
 अपरं स्थालीपाके सिद्धमेवासादयति तंडुलानंतरं उपकल्पयति बलि-
 पटलकं बलिपटलकमिति शूर्पादिकं वैणवं पात्रं कल्माषौदनयुक्तमुच्यते
 तंडुलानंतरं सिद्धचरुं प्रोक्षति आज्यभागानंतरं पंचाहुतीर्जुहोति यथा
 पृथिवी द्यौः प्रदिशोदिशोयस्मै द्युभिरावृताः तमिहेंद्रमुपव्हये शिवानः
 संतु हेतयः स्वाहा इदमिंद्राय यन्मे किंचिद्दुपेप्सितमस्मिन् कर्मणि
 वृत्रहन् तन्मे सर्वर्तः-समृध्यतां जीवतः शरदः शतर्तः-स्वाहा इदमिंद्राय
 संपत्तिर्भूमिर्दृष्टिर्ज्यैष्ठ्यर्चः-श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा इदमिंद्राय यस्या-
 भावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणां इंद्रपत्नीमुपव्हये सीतार्तः-
 सामेऽस्त्वनपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि स्वाहा इदमिंद्रपत्न्यै अ-
 श्वावती गोमती सूनृतावतीविभर्ति या प्राणभृतो अतंद्रिता खमलमालिनी
 मुर्वरामस्मिन् कर्मण्युपव्हये ध्रुवार्तः-सामेऽस्त्वनपायिनी भूयात्स्वाहा ॥
 इदं सीतायै अथ प्रकृतस्य स्थालीपाकस्य चतस्रआहुतीर्जुहोति यथा
 सीतायै स्वाहा इदं सीतायै यजायै स्वाहा इदं यजायै शमायै स्वाहा
 इदं शमायै भूत्यै स्वाहा इदं भूत्यै अथ सिद्धेन स्थालीपाकेन लांग-
 लयोजनदेवताभ्यो अष्टाहुतीर्जुहोति तद्यथा इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय
 पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय अश्विभ्यार्तः-स्वाहा इदमश्विभ्यां मरुद्भ्य
 स्वाहा इदं मरुद्भ्यः उदलाकाश्याय स्वाहा इदमुदलाकाश्याय
 स्वातिकायै स्वाहा इदं स्वातिकायै सीतायै स्वाहा इदं सीतायै अनु-
 मत्यै स्वाहा इदमनुमत्यै यथादैवतं त्यागः प्रकृतात्सिद्धान्नचरोः
 स्विष्टकृतः ततोमहाव्याहृत्यादि ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कृत्वा क्षेत्रस्य
 पुरस्तादारभ्य प्रादक्षिण्येन प्रतिदिशं स्तरणशेषकुशतृणान्यास्तीर्य
 तेषु मुख्येन चरुणा यथास्तरणं वक्ष्यमाणमंत्रैर्वलीन् हरति यथापुर-

स्ताद्यएतआसते सुधन्वा निषंगिणः ते त्वा पुरस्ताद्गोपायंत्वप्रमत्ताअ-
नपायिनी नमः एषां करोम्यहं बलिमेभ्योहरामीमं इति पुरस्ताद्ब-
लिहरणमंत्रः इदं सुधन्वभ्योनिषंगिभ्यः अथ दक्षिणतोनिमिषावर्मिण-
आसते ते त्वा दक्षिणतेगोपायंत्वप्रमत्ताअनपायिनोनमएषां करोम्यहं
बलिमेभ्योहरामीमं इति दक्षिणतो बलिहरणमंत्रः इदमनिमिषेभ्योव-
र्मिभ्यः अथ पश्चाद् भुवः प्रभुवोभूतिर्भूमिः पाष्णिः शुनंकुरिः ते त्वा
पश्चाद् गोपायंत्वप्रमत्ताअनपायिनी नमएषां करोम्यहं बलिमेभ्यो
हरामीममिति पश्चिमतोबलिहरणमंत्रः इदमाभूभ्योभूत्यै भूम्यै पाण्यै
शुनंक्यै अथोत्तरतोभीमा वायुः समाजवोति त्वोत्तरतः क्षेत्रश्रले गृहेऽ-
ध्वनि गोपायंत्वप्रमत्ताअनपायिनोनमएषां करोम्यहं बलिमेभ्योहरा-
मीमं इति उत्तरतोबलिहरणमंत्रः इदं भीमेभ्योवायुसमाजवेभ्यः अथ
सिद्धचरुशेषं स्थालीनाज्यशेषेण सन्नीयते नैद्रादिभ्योऽनुमत्यंतेभ्यो-
लांगलयोजनदेवताभ्यो बलिहरति ततो बलिपटलेकेन स्त्रियश्रंद्रादि-
भ्योहलयोजनदेवताभ्यः अन्येभ्यश्च वृद्धव्यवहारसिद्धेभ्यः क्षेत्रपा-
लादिभ्यः बलिदानं कुर्युः ततोब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ इत्याग्निहोत्रिह-
रिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायां प्रयो-
गपद्धतौ द्वितीयः कांडः समाप्तः ॥

अनाहिताग्नेर्नवप्राशनं ॥ १ ॥ नवठं-स्था-
लीपाकठं श्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुती जुहोति
शतायुधाय शतवीर्याय शतोतयेअभिमातिषाहे
शतं योनः शरदोजीजानिन्द्रोनेषदति दुरितानि
विश्वा स्वाहा ये चत्वारः पथयोदेवयानाअंतरा
द्यावापृथिवीवियंति तेषां येऽज्यानिमजीतिमावहा-
त्तस्मै नोदेवाःपरिधत्तेह सर्वे स्वाहेति ॥ २ ॥

स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्योहुत्वाजुहोति स्विष्ट-
 कृतेच स्विष्टमग्नेअभितत्पृणीहि विश्वाश्च देवः पृत-
 तनाअभिष्यक् सुगन्नुपंथांप्रदिशन्नएहिज्योतिष्म
 द्वेह्यजरन्नआयुः स्वाहेति ॥ ३ ॥ अथ प्राश्नाति
 अग्निः प्रथमः प्राश्नातु सहि वेद यथा हविः शिवा
 अस्मभ्यमोषधीःकृणोतु विश्वचर्षणिः भद्रान्नःश्रेयः
 समनैष्टदेवास्त्वयावसेन समशीमहि त्वा सनोम-
 योभूःपितवाऽविशस्वशं तोकाय तनुवे स्योनः॥ ४ ॥
 अन्नपतीयया वा ॥ ५ ॥ अथ यवानां एतमुत्थं
 मधुना संयुतं यवर्ठसरस्वत्याअधिमनावचर्कषुः
 इन्द्रआसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशाऽआसन्म-
 रूतः सुदानवइति ॥ ६ ॥ ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ ७
 ॥ १ ॥

॥ अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ॥ अनाहिताग्निरावसथिकः तस्य
 नवान्नप्राशननिमित्तं नवप्राशनाख्यं कर्म व्याख्यास्यत इति सूत्रार्थः
 नवप्राशनमिति संज्ञात्वन्वर्था ततश्चैतत्कृत्वा नवं प्राश्यते ना कृत्वा
 अत्र किं नवमात्रं निषिध्यते उत कतिपयानि इत्यपेक्षिते गृह्यसंग्रहकारः
 “ नव यज्ञाधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयो यवाः । नाश्रीयात्तान-
 हुत्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः ॥ ऐश्वरः सर्वशुंगाश्च नीवाराश्चणका-
 स्तिलाः । अकृत्वाग्रयणेऽश्रीयात्तेषां नोक्ता हविर्गुणाः ” ॥ इति
 नवास्याग्रयणशब्दवाच्यता तेन पौर्णमासस्यामावास्यानियमो नास्ति
 व्रीहियवपाकोचितत्वात् शरद्वसंतावाद्विद्येते ॥ नवर्ठः स्थालीपाकर्ठ

श्रपयित्वाज्यभागाविष्टाज्याहुतीर्जुहोति शतायुधाय ॥ इत्यादि नवं शरदि नवं व्रीहिमयं वसंते नूतनयवमयं स्थालीपाकं चरुं त्यक्त्वा-ज्यभागयोरंते शतायुधायेति चत्वार इत्येताभ्यां प्रतिमंत्रं द्वे आज्या-हुती जुहोति । स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते च स्विष्टमग्न ॥ इति अथ स्थालीपाकस्य आग्रयणदेव-ताभ्य इन्द्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिवी इत्येताभ्यः प्रत्येकमेकैकामाहुतिं हुत्वा स्विष्टमग्न इत्यनेन मंत्रेण स्विष्टकृद्धोमात्पूर्वं चकारात्पश्चाच्चा-ज्याहुतिं जुहोति मध्ये स्थालीपाकेन सौविष्टकृतं ॥ अथ प्राश्नास-ग्निः प्रथम ॥ इति ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्याति अग्निः प्रथम इति मंत्रेण संस्त्वं प्राश्नाति अत्र हुतशेषप्राशने गुणविधिरवमंत्रेण ॥ अन्न-पतीयया वा ॥ अन्नपतिर्ह्यग्निर्देवता यस्याः सा अन्नपतीया ऋक तया अन्नपतीयया ऋचा अन्नपतेन्नस्येत्यादिकया विकल्पेन प्राश्नाति यद्वा अन्नपतिशब्दो यस्यामृचि अस्ति सान्नपतीया ॥ अथ यवाना मेतमुख ॥ मिति अथव्रीहिप्राशनमंत्राभिधानानंतरं यवानां प्राशने मंत्रमाह एतमुत्थमित्यादि सुदानव इत्यंतं मंत्रं यवप्राशने पैठीनसिः अग्निमेवोपासीत नान्यदैवतं अग्निभूम्यामिति विज्ञायते न प्रवसेत् यदि प्रवसेदुत्थमुपस्थानं यजमानस्य प्राशितमग्नौ जुहुयात् नवेष्ट्या-मेवोपासनिकस्य ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र शरदि वसंते च अनाहिताग्नेः नवप्राशनं कर्म भवति प्रथम-प्रयोगे मातृकापूजाभ्युदयिके विदध्यात् आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशा-नादिप्राशनांते विशेषः नवं स्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभागानंतरं आज्याहुतिद्वयं जुहोति यथा शतायुधाय शतवीर्याय शतोतये अभि-मातिषाहे शतंयोनः शरदोजीजानिन्द्रोनेषदति दुरितानि विश्वा स्वाहा इदमिन्द्राय ये चत्वारः पथयो देवयाना अंतरा द्यावापृथिवी विषंति तेषां योज्यानिमजीजिमावहा तस्मै नो देवा परिधत्ते ह सर्वे

स्वाहाइदं सर्वेभ्यो देवेभ्यः इंद्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिवी स्थालीपाके-
नाग्रयणदेवताः इंद्राग्निभ्यार्थः स्वाहा इदमिंद्राग्निभ्यां उपांशु विश्वे-
भ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः उपांशु द्यावापृथिवीभ्यार्थः
स्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां इति तिस्र आहुतीर्हुत्वा स्विष्टमग्ने
अभितत् पृणीहि विश्वांश्च देवः पृतना अभिष्यक् सुगन्तु पंथां प्रदि-
शन्न एहि ज्योतिष्मध्ये ह्यजरं न आयुः स्वाहेत्यनेन मंत्रेण आज्या-
हुतिं जुहोति इदमग्रये ततः स्थालीपाकत् अग्रये स्विष्टकृते स्वाहा
इदमग्रये स्विष्टकृते हुत्वा पुनः स्विष्टमग्र इत्यादिनाज्याहुतिं जुहोति
इदमग्र इति त्यागः ततो महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यहोमाते कृत्वा
अग्निः प्रथमः प्राश्नातु सहि वेष यथा हविः शिवा अस्मभ्य ओषधीः
कृणोतु विश्वचर्षणिः भद्रां न श्रेयः समनैष्ट देवाः त्वया वशेन सम-
शीमहित्वा स नो मयो भूः पितो आविशस्व शंतोकाय तन्वै स्योने
इत्यनेन मंत्रेण संस्त्रवं प्राश्नाति अन्नपतेन्नस्य नो देहीत्यनयर्चा वा
प्राश्नाति यवान्नप्राशने तु एतमुत्थ मधुना संयुतं यवर्थाः सरस्वत्याऽअधिव-
नाय चकृषुः इंद्र आसीत् सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन् मरुतः
सुदानव इत्यनेन यवसंस्त्रवं प्राश्नाति ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥

मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म

॥ १ ॥ स्थालीपाकं श्रपयित्वा श्रवणावदाज्याहुती
हुत्वा पराजुहोति यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रीं
धेनुमिवायतीं संवत्सरस्य या पत्नी सा नोअस्तु
सुमंगली स्वाहा ॥ संवत्सरस्य प्रतिमा यातार्थाः रा-
त्रिमुपास्महे प्रजां सुवीर्यां कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्रवै
स्वाहा । संवत्सराय परिवत्सरायेडावत्सरायेद्वत्स-

राय वत्सराय कृणुता बृहन्नमः । तेषां व्वयठः सुमतौ
 यज्ञियानां ज्योगजीता अहताः स्याम स्वाहा ग्रीष्मो-
 हेमंत उत नो वसंतः शिवा वर्षा अभया शरन्नः तेषामृ-
 तूना ठः शतशारदानां निवात एषामभये वसेम
 स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय
 मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमंताय चेति ॥
 ॥ ३ ॥ प्राशनांति सक्तुशेषठः शूर्पेन्युप्योपनिष्क्रमण-
 प्रभृत्या मार्जनात् ॥ ४ ॥ मार्जनांत उत्सृष्टो बलि-
 रित्याह ॥ ५ ॥ पश्चादग्नेः स्रस्तरमास्तीर्याहतं च
 वास आल्पुता अहत वाससः प्रत्यवरोहंति दक्षिणतः
 स्वामी जायोत्तरा यथा कनिष्ठमुत्तरतः ॥ ६ ॥ दक्षि-
 णतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रठः शमीशाखासी-
 तालोष्ठाश्मनोनिधायान्निमीक्षमाणोजपति । अयम-
 ग्निर्वीरतमोयं भगवत्तमः सहस्रसातमः ॥ सुवीर्यो-
 यार्ठः श्रैष्ठ्यै दधातुनाविति ॥ ७ ॥ पश्चादग्नेः प्रांचमं-
 जलिं करोति ॥ ८ ॥ दैवीं नावमिति तिसृभिः
 स्रस्तरमारोहंति ॥ ९ ॥ ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन्प्र-
 त्यवरोहामेति ॥ १० ॥ ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहंति
 आयुः कीर्त्तिर्यशो बलमन्नायं प्रजामिति ॥ ११ ॥
 उपेताजपंति सुहेमंतः सुवसंतः सुग्रीष्मः प्रतिधी-

यतान्नः ॥ शिवानोवर्षाः संतु शरदः संतु नः शि-
वाइति ॥ १२ ॥ स्योनापृथिवीनोभवेतिदक्षिणपा-
र्श्वेप्राक्शरसः संविशंति ॥ १३ ॥ उपोत्तिष्ठंति
उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्याः
सप्तधामभिरिति ॥ १४ ॥ एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः
॥ १५ ॥ अधः शयिरिर्षश्चतुरो मासान्यथेष्टं वा ॥
॥ १६ ॥ २ ॥

॥ मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म ॥ मार्गशीर्ष्या
आग्रहायण्यां पौर्णिमायां आग्रहायणीसंज्ञं कर्म भवति ॥ स्थाली-
पाक ठः श्रपयित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वा पराजुहोति यां
जना ॥ इत्यादि तत्र चरुं श्रपयित्वा श्रवणाकर्मणि यथा द्वे आहुती
जुहोति तथात्र अपश्वेतपदाजहीति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां हुत्वा ततोऽनं-
तरमपराः यां जना इत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः स्वाहांतैश्चतस्र आज्याहु-
तीर्जुहोति ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय मृगाशिरसे मार्ग-
शीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमंताय चेति ॥ ततः स्थालीपाकेन सोमायेत्या-
दिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः स्वाहांतैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोतीति चकारः समुच्च-
यार्थः ॥ प्राशनांते सक्तुशेष ठः शूर्पेण्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्या
मार्जनात् ॥ ततः स्विष्टकृतप्रभृति प्राशनांते बलिहरणार्थं सक्तुशेषं
शूर्पे कृत्वा उपनिष्क्रमणप्रभृति शालाया बहिर्निष्क्रमणादि आमार्ज-
नात् द्वारदेशे मार्जनं यावत् श्रवणाकर्मवत्कुर्यात् ॥ मार्जनांत उत्सृ-
ष्टो बलिरित्याह ॥ मार्जनस्यति अवसाने उत्सृष्टो बलिरिति वचनं
ब्रूयात् । एतावदाग्रहायणीकर्म । अधान्यत्कर्माभिधीयते ॥ पश्चादग्नेः
स्वस्तरमास्तीर्याहंतं च वास आल्पुता अहतवाससः प्रत्यवरो-
हंति ॥ पश्चादग्नेः आवसथ्यस्य पश्चिमदेशे स्वस्तरं प्रागग्रैः कुशैः

स्वस्तरं आस्तीर्य विरचय्यतच्चास्तरमग्निशालातो गृहांतरे युज्यते अग्नि-
 शालाया ह्यौपसथ्यरात्रिमंतरेण शयनप्रतिषेधात् अहतं च वसनं सकृत्
 प्रक्षालितं वस्त्रं तदुपरि आस्तीर्येति संबन्धः आपुताः स्नाताः अहते नवे
 सदशे सकृत् प्रक्षालिते प्रत्येकं वाससी येषां ते अहतवाससः स्वामि-
 प्रभृतयः प्रत्यवरोहंति स्वस्तरं निविशंति दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा
 यथाकनिष्ठमुत्तरतः कथं प्रत्यवरोहंति सर्वेषां दक्षिणतः स्वामी गृहप-
 तिर्भवति तस्योत्तरा जाया पत्नी तस्या उत्तरतः अपत्यानि इति शेषः
 कथं यथाकनिष्ठं यो यस्मात् कनिष्ठः स तस्मादुत्तरतः तस्मादपि यः
 स तदुत्तरत इति ॥ दक्षिणतो ब्रह्माणमुवेश्योत्तरत उदपात्रं ठ-
 शमी शाखा सीता लोष्टाश्मनो निधायाम्निमीक्षमाणो जपत्यग्नि-
 र्वीरतम ॥ इति तत्र स्वामी स्वस्तरं प्रत्यवरोक्षन् दक्षिणतोभ्रेः ब्रह्माणं
 यथाविधि उपवेश्य उत्तरत उदपात्रं जलपूर्णं भाजनं शमीवृक्षस्य
 शाखां सीता लोष्टं हलपद्धतिभवं मृच्छकलं अश्मानं प्रस्तरं निधाय
 स्थापयित्वा अग्निमीक्षमाणः आवसथ्यं पश्यन् ॥ अयमग्निर्वीरतमोयं
 भगवत्तमः सहस्रसातमः सुवीर्योयं श्रेष्ठ्यै दधातु नावि ॥ त्येतं
 मंत्रं जपति ॥ पश्चादग्नेः प्रांचमंजलिं करोति दैवीं नावामिति
 तिमृभिः ॥ अग्नेः पश्चिमतः स्थित्वा प्रागग्रमंजलिं करसंपुटं विदधाति
 दैवीं नावमित्यारभ्य मध्वारजार्ठसि सुक्रतू इत्यंताभिस्तिमृभिर्ऋग्भिः
 स्वस्तरमारोहंति ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति स्वस्तरं
 यथोक्तं आरोहंति इदानीं स्वामिप्रभृतयः पूर्वं यत्प्रत्यवरोहंतीति तद्वि-
 धानार्थं तत्र स्वामी ब्रह्माणं आमंत्रयते पृच्छति कथं ब्रह्मन् प्रत्यव-
 रोहामेति वाक्येन ॥ ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहंत्यायुः कीर्त्तिर्यशो-
 बलमन्नाद्यं प्रजामिति ॥ प्रत्यवरोहध्वमिति वाक्येन ब्रह्माणानुज्ञाताः
 प्रसूताः प्रत्यवरोहंति स्वस्तरमभितिष्ठंति आयुः कीर्त्तिमित्यनेन मंत्रेण
 अत्रस्त्रीणामपि मंत्रपाठः उपेता जपंति सुहेमंतः सुवसंत इत्यादिकं

तत्र ये उपेताः उपनीतास्ते जपन्ति सुहेमंत इत्यादिकं मंत्रं स्योना पृथिवी नो भवेति दक्षिणपार्श्वे प्राक्शिरसः संविशन्ति स्वस्तरमारुह्य स्योना पृथिवीत्यनेन मंत्रेण स्वामिजायापत्वानि प्राक् पूर्वं शिरो येषांति प्राक्शिरसः दक्षिणपार्श्वे उदङ्मुखाः संविशन्ति स्वपन्ति शेरते स्वस्तरो-

परि इत्यर्थः उपोत्तिष्ठंत्युदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य पृथिव्याः सप्त धामभिरिति उप स्वस्तरसमीपे उदतिष्ठन्ति उत्थाय तिष्ठन्ति उपपदमन-
र्थकं उदायुषा स्वायुषेत्यनेन मंत्रेण स्वस्तरात् एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः एवमुक्तेन प्रकारेण ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेत्यारभ्य उत्थानपर्यंतं ब्रह्मानु-
ज्ञाताः संतो द्विवारं अपरं अन्यत्स्वस्तरमारोहन्ति संविशन्ति उत्तिष्ठन्ति च अधः शर्योरश्वतुरो मासान्यथेष्टं वा अत ऊर्ध्वं चतुरो मासान् पौषमाघफाल्गुनचैत्रान् अधः खट्वां व्युदस्य भूमौ शयीरन्

गृहपतिप्रमुखाः यथेष्टं वा अथवा इष्टमनतिक्रम्य यथेष्टं यथाकामं अधो वा खट्वायां वा शयरिन्निति विकल्पार्थः ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म भवति तत्र प्रथमारं भेमातृपूजाभ्युदयिकं विधाय आवसथ्याम्नौ ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनाति विशेषः शूर्पं सक्तून् उल्कां उदपात्रं दवीं कंकतत्रयमंजनमनुलेपनं स्वजश्चेत्युपकल्प्य आज्यभागानंतरं अपश्चेतपदाजहीत्याहुतिद्वयं श्रव-
णाकर्मबद्धत्वा अपराश्रतस्त्रआज्याहुतीर्जुहोति वक्ष्यमाणैश्चतुर्भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं यथा यां जनाः प्रतिनंदन्ति रात्रीं धेनुमिवायतीं संवत्सरस्य या पत्नी सा नोअस्तु सुमंली स्वाहा इदर्थ-रात्र्यै संवत्सरस्य प्रतिमायाता-
र्ठ-रात्रीमुपास्महे प्रजाठ-सुर्वीर्यां कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्रवै स्वाहा इदर्थ-रात्र्यै संवत्सराय परिवत्सरायेडावत्सरायेद्वत्सराय वत्सरायकृणुते बृहत्तमः तेषां चर्यासुमतौ यज्ञियानां जोग्जीताअहतास्याम स्वाहा इदर्थ-संवत्सराय परिवत्सरायेडावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय च ग्रीष्मो-

हेमंतउत्तरोवसंतः शिवावर्षाअभयाशरन्नः तेषां वयर्ठःसुमतौ यज्ञियानां
निवातएषामभये वसेम स्वाहा इदं अग्निमाय हेमंताय वसंताय वर्षाभ्यः
शरदे च ततः स्थालीपाकेन चतस्रआहुतीर्जुहोति तद्यथा सोमाय स्वाहा
इदं सोमाय मृगशिरसे स्वाहा इदं मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै
स्वाहा इदं मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमंताय स्वाहा इदं हेमंताय ततः
स्थालीपाकेन सौविष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादक्षिणादानांते सक्तुशेषं
शूर्पेन्युष्योपनिष्क्रमणप्रभृति आमार्जनांतं श्रवणाकर्मवत्कृत्वा मार्जनांते
उत्सृष्टोवलिरित्युच्चैर्ब्रूयात् ततस्तां रात्रिं वत्सान् स्वमातृभिस्सह ससृ-
जेत् इत्याग्रहायणीकर्म ॥ अथ स्रस्तरारोहणं ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे
मातृपूजाऽभ्युदयिके विधाय स्रस्तरास्तरणप्रदेशगृहे सर्वमावसथ्याग्निं
नीत्वा पंचभूसंस्कार पूर्वकं स्थापयित्वा अग्नेः पश्चिमायां दिशि कुशैः
स्रस्तरास्तरणं कुर्यात् स्रस्तरस्य स्तरणं अग्निशालायागृहांतरे युज्यते
अग्निशालायामौषवसथ्यरात्रिमंतरेण शयननिषेधात् तस्योपरि नूतनं
सकृत्प्रक्षालितं उदकूदशं वासः संस्तरेत् अग्निं दक्षिणेन ब्रह्माणमुप-
वेश्य उत्तरतउदपात्रं शमीशाखा सीतालोष्ठं अश्मानं च विधाय
स्रस्तरपश्चिमतः स्वामी स्थित्वा तमुत्तरेण पत्नी तामुत्तरेणापत्यानि
यथाकनिष्ठं तत्र गृहपतिरग्निमीक्षमाणोजपति अयमग्निर्वीरतमोयं
भगवत्तमः सहस्रसातमः सुवीर्योऽयर्ठःश्रैष्ट्यैदधातु नौ इत्येतं मंत्रं
ततः पश्चादग्नेः प्राञ्चमंजलिं करोति दैवीन्नावर्ठं स्वरित्रामनागसं
इत्यादिभिर्संध्वा रजार्ठं-सि सक्तू इत्यंताभिर्ऋग्भिः ततोब्रह्मन् प्रत्यवरो-
हामेति ब्रह्माणमामंत्र्यं प्रत्यवरोहध्वमिति ब्राह्मणाः प्रत्यनुज्ञाताः
सर्वे स्नाताः अहतवाससः आयुः कीर्त्तिर्यशोबलमन्नाद्यप्रजामित्यनेन
मंत्रेण स्रस्तरमारोहंत्यधितिष्ठंति स्त्रियोऽपि मंत्रेण तमारुह्य तेषु ये
उभनीता स्ते सुहेमंतः सुवसंतः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतां नः शिवानोवर्षां
दक्षिणपार्श्वे प्राक्शिरसः संविशति स्वपति ततउदायुषा स्वायुषो-

त्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्या सप्तधामभिरित्यनेन मंत्रेणोत्तिष्ठति सर्वे
ततः स्रस्तरादुत्तीर्य ब्रह्मानुमंत्रणप्रत्यवरोहणोपेतजपसंवेशनोत्थानानि
वारद्वयमेवं कुर्युः ततआरभ्य चतुरोमासान् सर्वे अधः शयीरन् काम-
तोवा शय्यायां पुनरावसथ्यं पंचभूसंस्कारपूर्वकं स्वस्थाने स्थापयेत्
इति स्रस्तरारोहणं ॥ “ मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।
गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशोभवेत् ॥ आसायमाहुतेः
कालात्कालोस्ति प्रातराहुतेः । प्रातराहुतिकालात्प्राक्कालः स्यात्सायमा-
हुतेः ॥ पौर्णमासस्यकालोस्ति पुरा दर्शस्य कालतः । पौर्णमासस्य काला-
त्प्राग्दर्शकालोपि विद्यते । वैश्वदेवस्य कालोस्ति प्राक् प्रघासविधानतः ॥
प्रघासानां च कालः स्यात्साकमेधीयकालतः । स्यात्साकमेधकालोप्या-
शुनासीरीयकालतः ॥ शुनासीरीयकालोपि आवैश्वदेवकालतः । श्यामाकै-
र्ब्राहिमिश्रैव यवैरन्योन्यकालतः ॥ प्राग्यष्टं युज्यतेऽवश्यं न त्वत्राग्रय-
णात्परः । दक्षिणायनकाले वा पश्चिज्या वोत्तरायणे ॥ अन्योन्यकालतः
पूर्वं यष्टं युक्ते उभे अपि । एवमागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः ॥
स्वकालादुत्तरोगौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः । यद्वागामिक्रियामुख्य
कालस्याप्यंतरालवत् ॥ गौणकालत्वमिच्छंति केचित्प्राक्तनकर्मणि । गौ-
णेज्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् ॥ प्रायश्चित्तप्रकरणे प्रोक्तां निष्कृ-
तिमाचरेत् । प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत् ॥ नित्येष्टिमग्नि-
होत्रं च भारद्वाजीयभाष्यतः । मुख्यकाले हि मुख्यं चेत्साधनं नैव
लभ्यते ॥ तत्कालद्रव्ययोगस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा । मुख्यकालमु-
पाश्रित्य गौणकालप्रतीक्षणं ॥ एकपक्षगतोयावान् होमसाध्योविपद्यते ।
पक्षहोमविधानात्तं हुत्वा तंतुमती यजेत् ” ॥

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्त्रोष्टकाः ॥ १ ॥ ऐन्द्री
वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति ॥ २ ॥ अपूपमार्ठ-

सशाकैर्यथासंख्यं ॥ ३ ॥ प्रथमाष्टकापक्षाष्टम्याम् ॥
 ॥ ४ ॥ स्थालीपाकठं श्रपयित्वाज्यभागाविष्टाज्या-
 ज्याहुतीर्जुहोति त्रिष्ठं शत्स्वसारउपयंति निष्कृति-
 ठं समानं केतुं प्रतिमुंचमानाः ऋतून्स्तन्वते कवयः
 प्रजानतीर्मध्ये छंदसः परियंति भास्वतीः स्वाहा
 ज्योतिष्मतीः प्रतिमुंचते नभोरात्रीदेवीसूर्यस्य व्र-
 तानि विपश्यंति पशवोजायमानानानारूपामातुर-
 स्याउपस्थे स्वाहा एकाष्टका तपसा तप्यमाना
 जजान गर्भं महिमानंमिन्द्रं ॥ तेन दस्यून्व्यसहंत
 देवाहंताऽसुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा ॥ अनानु-
 जामनुजां मामकर्त्त सत्यं वदंत्यन्विच्छ एतत् ॥
 भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्यावोऽन्यामति
 माप्रयुक्त स्वाहा अभून्मम सुमतौ विश्ववेदाआष्ट-
 प्रतिष्ठामविदद्विगाधम् भूयासमस्य सुमतौ यथा
 यूयमन्यावो अन्यामतिमा प्रयुक्त स्वाहा पंचव्यु-
 ष्ठीरनुपंचदोहागां पंचनाम्नीमृतवोऽनुपंच पंच दिशः
 पंचदशेन कृप्ताः समानमूर्ध्नीरधिलोकमेकठं स्वाहा ॥

ऋतस्य गर्भः प्रथमाव्युष्यपामेका महिमानं
 विभर्ति ॥ सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु धर्मस्यैका

सवितैकान्नियच्छतु स्वाहा ॥ या प्रथमा व्यौच्छत्सा
 धेनुरभवद्यमे ॥ सा नः पयस्वती धुक्षोत्तरामुत्तरार्ठः
 समार्ठः स्वाहा ॥ शुक्रऋषभानभसा ज्योतिषा गा-
 द्विश्वरूपा शबलीरग्निकेतुः समानमर्थेऽस्वपश्यमाना
 बिभ्रती जरामजरऽउषआगाः स्वाहा । ऋतूनां
 पत्नी प्रथमे यमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानां एका
 सती बहुधोषो व्युच्छस्य जीर्णा त्वं जरयसि
 सर्वमन्यत्स्वाहेति ॥ ५ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति
 शांता पृथिवी शिवमंतरिक्षेऽशन्नोद्यौरभयं कृणोतु
 शन्नोदिशः प्रदिशआदिशोनोहोरात्रेऽकृणुतं दीर्घमायु
 र्व्यश्रवैस्वाहा आपोमरीचीः परिपांतु सर्वतोधाता-
 समुद्रोऽपहंतु पापं भूतं भविष्यदकृतद्विश्वमस्तुमे
 ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्यात् ॥ स्वाहा । विश्वे आ-
 दित्यावसवश्च देवारुद्रागोप्तारोमरुतश्च संतु ॥ ऊर्जे-
 प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयिपरमेष्ठी दधातु नः
 स्वाहेति ॥ ६ ॥ अष्टकायै स्वाहेति च ॥ ७ ॥ मध्य-
 मागवा ॥ ८ ॥ तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पि-
 तृभ्यऽइति ॥ ९ ॥ श्वोन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वस-
 क्थिसव्याभ्यां परिवृते पिंडपितृयज्ञवत् ॥ १० ॥
 स्त्रीभ्यश्चोपसेचनं चकर्षु सुरया तर्पणेन चांजना-

नुलेपनठं.स्त्रजश्च ॥ ११ ॥ आचार्यायांतेवासिभ्य-
श्चानपत्येभ्यइच्छन् ॥ १२ ॥ माध्याव्वर्षे च तुरीया
शाकाष्टका ॥ १३ ॥ ३ ॥

॥ ऊर्द्धमाग्रहायण्यास्तिस्रोष्टकाः ॥ ऊर्द्धमुपरि आग्रहा-
यण्याः मार्गशीर्ष्याः पूर्णिमायाः तिस्रः अष्टकाः त्रीण्यष्टकानि
कर्माणि भवन्ति तानि च सकृत् संस्कारकर्मत्वात् कुतः संस्कारक-
र्मतेति चेत् सुमंतुगोतमादिभिः अष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी
चैत्र्याश्वयुजीति पाकयज्ञसंस्थाइत्यादिना अष्टकादीनां संस्कारत्वेन
स्मरणात् ननु संस्कारकर्मणामपि पंचमहायज्ञपार्वणस्थालीपाकपार्वणश्रा-
द्धानां कुतोऽसकृत्करणमभ्यासश्रवणात् तथा हि अहरहः स्वाहा
कुर्यादाकाष्टादित्यादिना पंचमहायज्ञादीनां पक्षादिष्विति बहुवच-
नात् स्थालीपाकस्य वोशनमिति श्राद्धस्य न तथाष्टकानामभ्यासः
श्रूयते येन ताः पुनः पुनरनुष्ठीयिरन् एवं च सति चत्वारिंशत्संस्कार-
कर्मणां मध्ये येषां अभ्यासः श्रूयते तान्यसकृद्भवन्ति इतराणि सकृ-
दिति निर्णयः॥ ऐंद्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येत्सूपमार्ठं-सशाकै-
र्यथासंख्यं ॥ एवं अष्टकाकर्माणि कर्त्तव्यत्वेन विधाय तत्र द्रव्यदेवता-
पेक्षायां द्रव्याणि देवताश्राभिधत्ते तत्र प्रथमा ऐंद्री इंद्रो देवतायस्याइति
ऐंद्री इन्द्रदैवत्येत्यर्थः द्वितीया वैश्वदेवी विश्वेदेवे देवता अस्याइति वैश्व-
देवी विश्वेदेवदैवत्येत्यर्थः तृतीया प्राजापत्या प्रजापतिदेवता अस्याइति
प्राजापत्या प्रजापतिदैवत्येति यावत् चतुर्थी पित्र्या पितरो देवता अस्याइति
पित्र्या पितृदैवत्येत्यर्थः अपूपं च मांसं च शाकश्च अपूपमांसशाकाः तैः
अपूपमांसशाकैः यथासंख्यं यायस्याः यथासंख्या तामनक्रिम्य
यथासंख्यं यजेतेत्यध्याहारः एतदुक्तं भवति प्रथमायां अपूपेन
इंद्रं यजेत् द्वितीयायां मध्यमागवेति वक्ष्यमाणत्वात् गोमांसेन विश्वान्

देवान् तृतीयायां शाकेन प्रजापतिमिति अत्र तिस्रः उपक्रम्य पित्र्येत्य-
नेन चतुर्थ्या अभिधानं अयुक्तमिति चेत् न उपक्रान्तानां तिसृणां देवता-
ऽभिधानावसरे चतुर्थ्या अपि देवताया आचार्यस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभि-
धानं न दोषः अत्राष्टकाशब्दः कर्मवचनोपि कालोपलक्षकः यथा वार्त्तघ्नी
पौर्णमासी वृधन्वती अमावास्या इत्यत्र कर्माभिधायकौ पौर्णमास्यमावास्या
शब्दौ कालस्याप्युपलक्षकौ अन्यथा आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं तिस्रोष्टका-
इत्यनेन प्रतिपद्येवाष्टकाकर्मप्राप्तिः स्यात् तस्मादष्टकाशब्देन अष्ट-
म्युपलक्ष्यते तथा च श्रुतिः द्वादशपौर्णमास्याद्वादशाष्टकाद्वादशा-
मावास्या इति आश्वलायनस्मृतिश्च हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणा-
मष्टमीष्वष्टका इति एवमष्टकाकर्मसु द्रव्यदेवते अभिधाय उद्देशक्रमेण
तदितिकर्तव्यतामाह प्रथमाष्टकापक्षाष्टम्याः स्थालीपाकः श्रप-
यित्वाज्यभागाविद्वाज्याहुतीर्जुहोति ॥ प्रथमाष्टका अष्टकानामधेयं
कर्म भवति इति सूत्रशेषः कदा पक्षाष्टम्यां अत्र सौरादिभेदेन
मासानामनेकत्वात् अष्टम्योऽप्यनेका इति किंमाससंबन्धिण्यां अष्टम्यां
अष्टकानामधेयं कर्मेति संदेहापत्तौ पक्षाष्टम्यामित्याह पक्षे अपरपक्षे
पौर्णमास्यामूर्द्ध्वमिति वचनसामर्थ्यात् कृष्णाष्टमी न पुनः सौरसाव-
ननाक्षत्रमाससंबन्धिनी तेषां शुक्लकृष्णपक्षत्वाभावात् तस्यां पक्षाष्टम्यां
कथं स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा उक्तविधिना संसाध्य आज्याभागे
आहुतिविशेषौ हुत्वा दशाज्याहुतीः त्रिंशत्स्वसारइत्यादिभिर्मंत्रैः
प्रतिमंत्रं जुहोति स्थालीपाकस्य जुहोति शांता पृथिवीत्यादि स्थालीपा-
कस्यचरोः जुहोति शांताः पृथिवीत्यादिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति
प्रतिमंत्रं अत्र ऐंद्री प्रथमाष्टकेति प्राधान्यमिन्द्रस्योक्तं अपूपेत्यनेन
हविषः यागावसरश्च नोक्तः सूत्रकृता अतः संदेहः कुत्र क्रियता-
मिति किंतावत्प्राप्तं साधनत्वात्प्रधानत्वादाज्यभागानंतरं क्रियतामिति
न तत्र आज्यभागाविद्वाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रकारेण आज्याहुतिवि-

धानात् तर्हि तदन्तेऽस्तु न तथापि स्थालीपाकस्य जुहोतीति आज्य-
होमानंतरं स्थालीपाकहोमाविधानात् तस्मात्तदनंतरं युज्यते ततः
अपूपेन इन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहुयात् एवमुत्तरतत्रापि एवं प्रथ-
माष्टकेतिकर्त्तव्यतामनुविधायाधुनाइयमेवोत्तरीयास्वप्यष्टकासु इति क-
र्त्तव्यता इत्यभिप्रेत्य तासां विशेषमात्रमनुविधत्ते मध्यमागवेत्यादिभिः
मंत्रैः मध्यमातिणाद्वितीयेत्यर्थः सा च गवा गोपशुना कर्त्तव्या इति
सूत्रशेषः अत्राचार्येण यद्यपि गोपशुरुक्तस्तथापि “अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं
धर्ममप्याचरेन्नत्वि” तिस्मरणात् तथा “देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्था
श्रमग्रहः । दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥ समुद्रपानं
स्वीकारः कमंडलुविधारणं । महाप्रस्थानगमनं गोपशुश्च सुराग्रहः ॥
अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहोलीढापरिग्रहः । असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च
द्विजातिषु ॥ वृत्तस्वाध्यायसापेक्ष मघसंकोचनं तथा । अस्थिसंचयनादू-
र्ध्वमंगस्पर्शनमेव च । प्रायश्चित्ताऽभिधानं च विप्राणां मरणांतिकं ॥ सं-
सर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥
शामित्रं चैवामित्राणां सोमविक्रयणं तथा । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमे-
धाश्वमेधकौ । कलौ युगे त्विमान्धर्मान्वज्यानाहुर्मनीषिणः” इतिस्मरणात्
गोपशोः अस्वर्ग्यत्वाद्धोकविद्विष्टत्वात् कलौ विशेषवर्जनीयत्वाच्च न
गवालंभः कर्त्तव्यः किंतु अनिषिद्धश्चांतरेण अवश्यकर्त्तव्याऽष्टकादि-
कर्म निवर्त्तनीयं तस्यै वपां जुहोति वहत्वयं जातवेदः पितृभ्य इति तस्यै
इति षष्ठीस्थाने चतुर्थी तस्याः गोवपां वहवपामित्यादिना मंत्रेण
जुहोति पुनर्विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहेत्यवदानानि जुहोति शेषं पशुकल्पं
पशुश्चेदित्यादिना उपरिष्ठाद्वक्ष्यति “रूपं कालोनुनिर्वापः श्रवणं
देवता तथा । आदौ ये विधृताः पक्षास्तइमे सर्वदाः स्मृताः” इत्येतस्य
संहितासु अदर्शनात् समूलत्वेत्वनुनिर्वापादिसमभिव्याहारेण श्रौतमात्र-
विषयत्वात् वस्तुतस्तु नान्यस्य तंत्रे प्रततेऽन्यस्य तंत्रं प्रतीयतां इति

प्रापिकं सांतपनीयाधिकरणेऽन्यतंत्रमध्येऽग्निहोत्रदर्शनात् । श्वोऽन्वष्ट-
 कासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिंडपितृयज्ञवत् । श्वः
 अष्टम्यां उत्तरेद्युः अन्वष्टकां अनु पश्चात् भवतीत्यन्वष्टकाः तासु
 सर्वासां चतसृणामष्टकानां कर्म भवति इति शेषः केन च द्रव्येणेत्याह
 पार्श्वसक्थिसव्याभ्यामिति पार्श्वे च सक्थि च पार्श्वसक्थिनी च ते
 सव्ये च पार्श्वसक्थिसव्ये ताभ्यां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां अत्र तुल्या-
 धिकरणे विशेषणीभूतस्य सव्यशद्वस्योत्तरपदत्वं छांदसां परिवृत्ते
 सर्वतः प्रच्छादिते आवसथ्याग्निसदने इतिकर्तव्यतापेक्षायामाह पिंड-
 पितृयज्ञवत् अपराङ्गे पिंडपितृयज्ञवत्तथा तदुक्तं पिंड पितृयज्ञविधिना
 स्त्रीभ्यश्च पिंडपितृयज्ञवत् इत्यनेन पितृपितामहप्रपितामहानां पिंडदानं
 प्राप्तं ततोऽधिकमुच्यते स्त्रीभ्यः मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः पिंडान्द-
 द्यादिति चकारेण समुच्चीयते अत्र सामान्योपि स्त्रीशद्वः पित्रादिस-
 न्निधानात् मात्रादिपरोऽवसीयतेऽवगम्यते उपसेचनं चकर्षूषु सुरया तर्प-
 णेन चांजनानुलेपनैः स्वजश्च न केवलं स्त्रीभ्यः पिंडान्दद्यात् किंतु उप-
 सेचनं कुर्यात् कया सुरया मद्येन कासु कर्षूषु न केवलं सुरया तर्पणेन
 च तर्पयत्यनेनेति तर्पणसाधनं सक्त्वादि तेन चकारउपसेचनक्रियासमु-
 च्चयार्थः करणाधिकरणयोश्चेति तर्पणशद्वोल्युङ्गतः अंजनं त्रैककुदं सुवी-
 राजनं प्रसिद्धं तदलाभे लौकिकं कज्जलं अनुलेपनं सुगंधि द्रव्यं
 चंदनादिस्वजः अप्रतिषिद्धसुरभिपुष्पमालाः चकारोदद्यादिति क्रियास-
 मुच्चयार्थः आचार्यांतिवासिभ्यश्चानपत्येभ्यइच्छन् यदि कामयेत्तदा
 आचार्याय अंतेवासिभ्यश्च शिष्येभ्यः पिंडान् दद्यात् यदि ते अनपत्याः
 स्युः मध्या वर्षे च तुरीया शाकाष्टका एवमष्टकात्रयं सामान्यतो विशे-
 षतश्च अनुविधाय पित्र्येत्युद्देशक्रमप्राप्तां विशेषतश्चतुर्थीमष्टकामाह
 मध्या मध्ये वर्षे वृष्टिकाले प्रौष्ठपद्याऊर्द्धमष्टमीत्यर्थः तुरीया चतुर्थी
 शाकाष्टका शाकेन कालशाकारूपेन निर्वर्त्य अष्टका शाकाष्टका इति

सूत्रार्थः ॥ अथाष्टका कर्मपद्धतिः ॥ तत्र मार्गशीर्ष्या ऊर्द्धं कृष्णाष्टम्यां मा-
 तृपूजापूर्वाभ्युदयिकश्राद्धं विधायाऽवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् केषांचित्पक्षे
 अष्टकाकर्मसु आभ्युदयिकं नास्ति नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धमिति वचनात् तत्र
 ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनाति विशेषः तंडुलानंतरं पूर्वं औपासनाभिसिद्ध-
 स्यैवापूपस्य आसादनं प्रोक्षणं च प्रोक्षणकाले तत आज्यभागांतं कृत्वा
 त्रिंशत्स्वसारइत्येवमाद्यादशाहुतीर्हुत्वा स्थालीपाकेन शांतापृथिवी
 त्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्रआहुतीर्हुत्वा अपूपादिद्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं
 दत्वा स्थालीपाकादपूपाच्च स्विष्टकृतं जुहोति तद्यथा आज्यभागानंतरं
 त्रिंशत्स्वसारउपयंति निष्कृतिर्ः समानकेतुं प्रतिमुंचमानाः
 ऋतूंस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छंदसः परियंति भास्वतीः
 स्वाहा इदं स्वसृभ्यः ज्योतिष्मती प्रतिमुंचते नभोरात्रीदेवी
 सूर्यस्य व्रतीनि विपश्यंति पशवोजायमानानानारूपामातुरस्याउ-
 पस्थे स्वाहा इदं रात्र्यै एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान
 गर्भं महिमानमिंद्रं तेन दस्यून्यसहंत देवाहंतासुराणामभवच्छ-
 चीभिः स्वाहा इदमष्टकायै अनानुजामनुजमामकर्तः ससं
 वदन्त्यन्विच्छयेतत् भूयासमस्य सुमतौ यथायूयमन्यावोअन्या-
 मतिमाप्रयुक्तः स्वाहा इदं रात्रीभ्यः अभून्मम सुमतौविश्ववेदा-
 आष्टप्रतिष्ठामविदद्धिगाधं भूयासमस्य सुमतौ यथायूयमन्यावो
 अन्यामतिमाप्रयुक्तस्वाहा इदं रात्रीभ्यः पंचव्युष्टीरनुपंच दोहा-
 गांपंचनाम्नीमृतवानु पंच पंच दिशः पंचदशेनकृष्णाः समान-
 मूर्धनीरधिलोकमेकैः स्वाहा इदं रात्रीभ्यः ऋतस्य गर्भः प्रथमाव्यू
 पुष्यपामेकामिहमानं विभक्तिं सूर्यस्यैकाऽचरति निष्कृतेषु
 धर्मस्यैकाऽचरति निष्कृतेषु धर्मस्यैका सवितैकां नियच्छतु
 स्वाहा इदं रात्र्यै याप्रथमाव्यौछत्साधेनुरभवद्यमे सा नःपय-
 स्वनी धुक्ष्योत्तरामुत्तरामुत्तरार्धं समाहं स्वाहा इदं रात्र्यै शुक्रः

षभानभसाज्योतिषागाद्विश्वरूपा शवलीरग्निकेतुः समानमर्थैः-
सपश्यमाना विभ्रती जरामजरउषआगात्स्वाहा इदं रात्र्यै
ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानां एका
सती बहुघोषौ व्यौलत्सा जीर्णात्वं जरयासि सर्वमन्यत्स्वाहा
इदर्थ.रात्र्यै अथ स्थालीपाकेन चतस्रआहुतयः शांता पृथिवीत्यादि-
भिर्भत्रैः प्रतिमंत्रं जुहोति तद्यथा शांतापृथिवी शिवमंतरिक्षर्ष-श-
न्नोद्यौरभयं कृणोतु शन्नोदिशः प्रदिशआदिशोनोहोरात्रे
कृणुतं दीर्घमायुर्व्यण्णवै स्वाहा इदं पृथिव्या अंतरिक्षाय दिवे
दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यआदिग्भ्योऽहोरात्राभ्यां च आपोमरीचीः परि-
पांतु सर्वतोधाता समुद्रोऽपहंतु पापं भूतं भविष्यदकृतीद्वि-
श्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्याठ-स्वाहा इदमन्त्रोमरीचि-
भ्योधात्रे समुद्राय ब्रह्मणे च विश्वे आदिखावसवश्च देवारुद्रागो-
प्तारोमरुतश्च संतु ऊर्जं प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि
परमेष्ठी दधातु नः स्वाहा इदं विश्वेभ्यः आदित्येभ्योवसुभ्यो-
देवेभ्योरुद्रेभ्यो मरुद्भ्यः प्रजापतये परमेष्ठिने च अष्टकायै स्वाहा
इदमष्टकायै अथ अपूपदेकाहुतिः इंद्राय स्वाहा इदमिन्द्राय स्थाली-
पाकादपूपाच्च स्विष्टकृत् ततोमहाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांतं होमं विधाय
प्राशनादिसमापयेत् श्वोऽन्वष्टकाकर्मावसथ्याग्नावेव तत्र नित्यवै-
श्वदेवानंतरं अपराह्णे प्राचीनावीती नीवींबधनं कृत्वा दक्षिणामुखः
परिबेष्टितेऽग्निस्त्रीपे अग्रेरुत्तरतः उपविश्याग्नेयादिदक्षिणांतमप्रदक्षि-
णमग्निं दक्षिणाग्रेः कुशैः परिस्तीर्य अग्नेः पश्चिमतः दक्षिणसंस्थानि
पात्राण्येकैकशआसादयति यथा स्तुवं चरुस्थालीं वा स्तुकृपक्षे स्तुगनं-
तरं चरुस्थालीमुदकं आज्यं मेक्षणं स्फुर्यं उदपात्रं सकृदाच्छिन्नानि
ऋतीयोर्लब्धयोर्वा छागस्य पार्श्वसकथ्योर्मीसं सुरां सकृन् अंजनं
अनुलेपनं स्रजः सूत्राणि च ततः पार्श्वसकथ्यो र्मीसं श्लक्ष्णं अणु शश्वि-

त्वा प्रक्षिप्तासादितोदकायां चरुस्थाल्यां प्रक्षिप्याग्नावधिश्रित्याप्रादक्षिणं
 भेक्षणेन चालयित्वा शृतमांसमासादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणतउद्वास्य
 पूर्वेणाऽग्निमानीयोत्तरतः स्थापयेत् ततः सव्यं जान्वाच्य भेक्षणेन
 मांसमादायाग्रये कव्यवाहनाय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदम
 ग्रये कव्यवाहनायेति त्यागं विधाय पुनर्भेक्षणेन मांसमादा-
 य सोमाय पितृमते स्वाहेति हुत्वा इदं सोमाय पितृमतइति त्यागं
 विधाय भेक्षणमग्नौ प्रास्याग्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा दक्षिणामुखउपविश्य
 सव्यं जान्वाच्योपलिप्य स्फयेनापहताअसुरारक्षार्थं-सि वेदिषदइति
 लेखां उल्लिख्य तथैव द्वितीयां उदकमुपस्पृश्य येरूपाणीत्युल्मुकं प्र-
 थमलेखाग्रे निधाय तथैव द्वितीयलेखाग्रे उदकमुपस्पृशेत् ततउदपात्र-
 मादाय प्रथमलेखायां पितृतीर्थेनामुकसगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नवनेनि-
 क्ष्वेत्येवं पितामहप्रपितामहयोरवनेजनं दत्त्वा द्वितीयलेखायां अमुकस-
 गोत्रेऽस्मन्माता अमुकी देवी अवनेनिक्ष्वेत्येवं पितामहप्रपितामहयोः
 अवनेजनं दत्त्वा सकृदुपमूलूलूनानि दक्षिणाग्राणि बहिल्लेखयोरास्तीर्य
 तत्रावनेजनक्रमेणामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्ते मांसं स्वधा नमइति
 पिंडं दत्त्वा पितामहप्रपितामहयोश्चैवं प्रदायापरलेखायां अमुकगोत्रे-
 स्मन्मातः अमुकदेवि एतत्ते मांसं स्वधा नमइति पिंडं दत्त्वा पितामही-
 प्रपितामहीपिंडद्वयं प्रदाय प्रतिपिंडदानं इदं पित्रे इदं पितामहाय इदं-
 प्रपितामहाय इदं मात्रे इदं पितामह्यै इदं प्रपितामह्यै इति त्यागं विधाय
 इच्छया स्त्रीपिंडसन्निधानजनसकृदाच्छिन्नाऽस्तरणपूर्वकं अनपत्येभ्यः
 आचार्यैतेवासिभ्यश्च यथाक्रमं मांसपिंडान् दद्यात् चकारादन्येभ्यो-
 ऽपि सपिंडादिभ्यः स्त्रीपिंडसन्निधाने अवटत्रयं खात्वा तेषु अमुकगोत्रे
 अमुकी देवी सुरां पिबस्वेत्येकत्रावटे सुरां प्रसिच्य तथैव पितामहीप्र-
 तामहीइतरयोरवटयोरसिच्य सकृनादायाऽमुकगोत्रेऽमुकि देविदे
 त्प्यस्वेति मातृप्रभृतिभ्यः सकृन्प्रत्यवटं प्रक्षिप्यं ततस्तथैव अंजस्वेति

मातृप्रभृतिभ्योजनं दत्त्वा अनुलिपस्वेत्यनुलेपनं च दत्त्वा स्वजोपि न-
ह्यस्वेति स्वजोदत्त्वाऽत्र पितरइत्यर्धं च जपित्वा पराडावृत्य वायुं
धारय नातमनात् उदङ्मुखआसित्वा तेनैवावृत्यामी मदतैत्यर्धं च ज-
पित्वा पूर्वदवनेज्य नीवीं विस्वर्ठ-स्थनमोवइति प्रतिमंत्रमजलिं करोति
गृहान्नइत्याशिषं प्राथ्यैतद्इति प्रतिपिंडं सूत्राणि दत्वोर्जमिति पिंडेष्व-
पोनिषिच्य पिंडानुत्थाप्य उखायामवध्वायावजिघ्रति सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ
प्रास्योल्मुके च प्रक्षिप्योदकं च स्पृष्ट्वाचम्य आन्वष्टक्यं श्राद्धं कुर्यात्
उखा ताम्रमयी मृन्मयी वा शिल्पिभ्यः स्थपतिभ्यश्च आददीत मतीसदा
उखा मांससान्नाय्योस्वा चतोखा पशू उखा पिंडपितृयज्ञोखा इत्येका-
ष्टका पौष्याऊर्द्धं कृष्णाष्टभ्यां द्वितीयाष्टका तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजा-
पूर्वकं आभ्युदयिकं कृत्वा आवसथ्याग्नौ कर्मकुर्यात् तत्रब्रह्मोपवेशनं
प्रणीता प्रणयनं परिस्तरणं विधाय पात्राण्यासादयति पवित्रच्छेदनानि
पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं आज्यस्थाली द्वे चरुस्थाल्यौ संमार्गकुशाः उपय-
मनकुशाः समिधः स्तुवः आज्यं काष्मर्यमर्थौ हस्तमात्र्यौ वपाश्रण्यौ
शाखाविशाखे अष्टका चरुतंडुलाः हस्तमात्रं वारणं शूलं पशुश्रप-
णार्थमुखा ताम्रमयी मृन्मयी वा पाशुकचरुतंडुलाश्च इत्येतानि अथो-
पकल्पनीयान्युपकल्पयंति ल्पक्षशाखा पलाशशाखा त्रिहस्तप्रमाणा
व्याममात्रा कौशी त्रिगुणरशना उपाकरणतृणमेकं दर्भतरुणं द्विगु-
णरशना कौशी व्याममात्री पशुच्छागः पात्रेजनी उदकपूर्णा स्थाली
असिः शस्त्रं हिरण्यं शकलानि षट्पदाज्यार्थं दधि चेति ततः प-
वित्रकरणादि प्रोक्षणाति विशेषः विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्योजुष्टम्रोक्षामीति
पाशुकचरुतंडुलानां प्रोक्षणं आज्यनिर्वापानंतरमष्टकाचरुपात्रे तंडुलान्
प्रक्षिप्य पाशुकचरुपात्रे तंडुलचरुप्रक्षेपं कुर्यात् ततोब्रह्माज्यं स्वय-
मष्टकाचरुमन्यः पत्नी चापाशुकचरुं युगपदग्नौ उदकसंस्थमधिश्रपयंति
ततः पर्यग्निकरणादिप्रोक्षप्युत्पवनांतं यजमानएव कुर्यात् अथाग्नेः

पश्चादक्षिणतआरभ्य उदकसंस्थाः प्राग्ग्राः कुशास्तरणोपरिच्छक्षशा-
खाआस्तीर्य अग्नेः प्रादक्षिण्येन पुरस्ताद्गत्वा पलाशशाखामभिकुण्डलग्रां
उदङ्मुखोपविष्टः वितस्तिमात्रं निखाय त्रिगुणरशनामादाय प्रादक्षिण्येन
पलाशशाखां त्रिवेष्टयति अथोपाकरणतृणेन विश्वेभ्योदेवेभ्यउपा-
करोमीति पशुमुपाकरोति स्यृशति शरीरे द्विगुणरशनया श्रृंगमध्ये
तत्तूष्णीं दक्षिणकर्णाऽधस्ताद्गधाति विश्वेभ्योदेवेभ्योनियुनज्मीति
पलाशशाखायां पशुं नियुक्ति अथ प्रोक्षणीरादाय ब्रह्मन्हविः
प्रोत्क्षिप्यामीति ब्रह्माणमामंत्र्य ॐ प्रोक्षेति ब्रह्मणाऽनुज्ञातो-
विश्वेभ्यस्त्वां देवेभ्योजुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्ष्य प्रोक्षणाजिलं पशोरास्ये
कृत्वा शेषं पशोरधस्तादुत्प्रोक्षति सिंचति अथ यथोत्तमागत्य स्वासने
उपविश्य उपयमनकुशानादायसमिधोभ्याधायपर्युब्रह्माणान्वारब्धआ-
घारौहुत्वाआज्वलिषेन तत्स्रुवाग्नेण ललाटे अंसयोः श्रोण्योश्च पशुं
समनक्ति अंजनं करोति ततोसिमादायस्रुवेणैवसंयोज्यासिस्रुवाग्नाभ्यां
पशोर्ललाटमभिमृशति ततोऽग्नेरुल्मुकमादाय आयप्रदक्षिणं परिगच्छन्
पशुं आज्यं शाखामग्निं पर्यग्निकृत्वोल्मुकमग्नौ प्रास्य तावत्प्रति परीत्य
अप्रादक्षिण्येनागत्य आसृत्वृणह्वयमादाय पशुं शिरसउन्मुच्यकंठे बध्वा
पलाशशाखा ततउन्मुच्य रशनया वामकरेण धृत्वा दक्षिणेन वपाश्रप-
णीभ्यामन्वारब्धमुदङ्मुन्नयति तत्रैकं तृणं भूमौ धृत्वा तस्मिन्प्रत्यक्-
शिरसं वाउदकपादं पशुं निपात्य स्वासने उपविशति यजमानः अपरः
कश्चिन्मुखं संगृह्य संज्ञप्यमाने यजमानः पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य
स्वाहा देवेभ्यइत्येकामाहुतिं हुत्वाइदं देवेभ्यइति त्यागं कृत्वा संज्ञप्ते
देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन द्वितीयां दत्त्वा इदं देवेभ्यः अपराः
पंचाहुतीस्तूष्णीं जुहोति इदंप्रजापतये इति त्यागः पंचसु ततउत्थाय
पशुं मोचयित्वा वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं त्यजति ततः पात्रेजननी-
मादाय पशोः प्राणान्स्वयमेव शुंघति यथा पात्रे जनी जलमादाया-

दाय मुखं दक्षिणोत्तरनासिके दक्षिणोत्तरे चक्षुषी दक्षिणौ कर्णौ नाभिं
 मेढूं पायुं एकीकृत्य पादांश्च क्रमेण शुंघति शेषं पशोः पश्चान्नि-
 धिचन्निति ततःपशुमुत्तानंकृत्वा नाभ्यग्रे उदगग्रं तृणं निधाय
 असिधारया तृणमभिनिधाय छिनत्ति अथ द्विधा भूतस्य तृणमूलमा-
 दाय उभयतो लोहितेनाक्तां निरस्य वपामुत्खिदति अनंतरं वपाश्रप-
 प्यावादाय प्रौर्णोति ततश्छिनत्ति वपां तां च प्रक्षाल्य अग्रेरुत्तरतः
 स्थित्वा प्रतप्य शाखाग्रयोरंतरेण हुत्वाऽग्नेर्दक्षिणतः स्थित्वा वपां
 श्रपयति श्रप्यमाणं च स्तुवेणाज्यं गृहीत्वाभिघार्यप्रत्याहृत्य ब्रह्माणं
 प्रदक्षिणीकृत्य स्वासने उपविश्य स्तुवेणाज्यं गृहीत्वा वपायां प्राणदानं
 विधाय छक्षशाखास्वासादयति आलभेत च ततः ब्रह्माणान्वारब्धआ-
 ज्यभागौ हुत्वा त्रिंशत्स्वसारइति दशाहुतीरन्वन्वारब्धोहुत्वा अष्ट-
 काचरुणा शांता पृथिवीत्यादिकाश्चतस्रोहुत्वा वपाहोमाय वामहस्तस्थे
 स्तुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां द्विधाऽवदाय गृहीत्वा
 पुनर्हिरण्यशकलमवधाय द्विरभिघार्य । वहवयां जातवेदः पितृभ्यः
 इतिप्राचीनावीतिनोदक्षिणामुखस्य होमः इदं पितृभ्यः इदं जातवेद-
 सइति वा त्यागं विधाय यज्ञोपवीती भूत्वोदकं स्पृष्ट्वा वपाश्रपण्यौ
 विपर्यस्ते अग्नौ प्रास्य पशुं विशास्ति तद्यथा हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्य
 बाहुं पार्श्वं यकृत् वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणाश्रोणिरिति सर्वा च दानपक्षे
 दक्षिणबाहुं गुददृतीयां सव्या श्रोणिरिति अंगानि स्विष्टकृदर्थानि
 यदा त्रीणि तदा हृदयं जिह्वां क्रोडमिति त्रीणि पंचावदानपक्षे हृदयं
 जिह्वांक्रोडं सव्यबाहुं पार्श्वं इति पंच अवद्यति खंडयति तस्मिन्पक्षे
 शेषान्स्विष्टकृतेऽवद्यति ततः अवदानानि प्रक्षाल्य शूलेन हृदयं प्रदृष्ट्वा
 उखामग्रावधिश्चित्य अवदानानि प्रक्षिपति स्वल्पमुदकं च ततः
 त्रिप्रच्युते हृदयमुपरि कृत्वा षषदाज्येन हृदयमभिघार्य इतराण्यवदा-
 नानि त्र्यंगवर्जितानि आज्येनाभिघारयति अथोखामुद्वास्य अवधाना-

तितन्नोजुषस्व शन्नोभवद्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥
 वास्तोष्पते प्रतरणोनएधि गयस्फानोगोभिरश्वेभि-
 रिन्दो ॥ अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रा-
 न्प्रतिनोजुषस्व स्वाहा वास्तोष्पते शग्मयासठ-
 सदा ते सक्षीमहिरण्वयागातुमत्या याहि क्षेमउत
 योगे वरन्नोयूयम्पात स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहा
 अमीवहावास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशान् सखा
 सुशेवएधि नः स्वाहेति ॥ ७ ॥ स्थालीपाकस्य
 जुहोति अग्निमिन्द्रंबृहस्पतिं विश्वाद्देवानुपव्हये सर-
 स्वतीं च वाजी च वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा ॥
 सर्पदेवजनान्त्सर्वान्हिमवन्तठ सुदर्शनम् वसुठंश्च
 रुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह एतान्सर्वान्प्रपद्ये-
 ऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा पूर्वाह्नमपरा-
 ह्नंचोभे मध्यंदिना सह प्रदोषमर्द्धरात्रं च व्युष्टां
 देवींमहापथाम् एतान्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त
 वाजिनः स्वाहा ॥ कर्त्तारं च विकर्त्तारं विश्वकर्मा-
 णमोषधीश्च वनस्पतीन् एतान्सर्वान्प्रपद्येहं वास्तु
 मे दत्त वाजिनः स्वाहा धातारं च विधातारं
 निधीनां च पतिठं सह एतान्सर्वान्प्रपद्ये हं वास्तु
 मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ स्योनठं शिवमिदं वास्तु

दत्तं ब्रह्म प्रजापती सर्वाश्च देवताः स्वाहेति ॥ ८ ॥
 प्राशनांते कार्ठस्ये संभारानोप्योदुंबरपालाशानि
 ससुराणि शाङ्कुलं गोमयं दधिमधुघृतं कुशान्यवाठं.
 श्वासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत् ॥ ९ ॥ पूर्वं संधावभि-
 मृशति श्रीश्च त्वा यज्ञश्च पूर्वं सन्धौ गोपायेता-
 मिति ॥ १० ॥ दक्षिणे संधावभिमृशति यज्ञश्च
 त्वा दक्षिणा च दक्षिणे सन्धौ गोपायेतामिति ॥
 ११ ॥ पश्चिमे संधावभिमृशति अन्नं च त्वा ब्राह्म-
 णाश्च पश्चिमे संधौ गोपायेतामिति ॥ १२ ॥
 उत्तरे सन्धावभिमृशति ऊर्त्कासूनृता चोत्तरे सन्धौ
 गोपायेतामिति ॥ १३ ॥ निष्क्रम्य दिशउपतिष्ठते
 केता च मा सुकेता च पुरस्ताद्गोपायेतामित्य-
 ग्रिर्वै केनादित्यः सुकेता तौ प्रपद्ये ताभ्यां
 नमोस्तु तौ मा पुरस्ताद्गोपायेतामिति ॥ १४ ॥
 अथ दक्षिणतो गोपायमानं च मा (रक्षमाणं)
 च दक्षिणतोगोपायेतामिति ॥ १५ ॥ अथ पश्चात्
 दीदिविश्च मा जागृविश्च पश्चाद्गोपायेतामित्यन्नं वै
 दीदिविः प्राणोजागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमो-
 ऽस्तु तो मा पश्चाद्गोपायेतामिति ॥ १६ ॥ अथो-
 त्तरतः अस्वन्यश्च मानवद्राणश्चोत्तरतोगोपायेता-

मिति चंद्रमावाअस्वप्रोत्यहर्वैगोपायमानठं-रात्रीर-
 रक्षमाणाते प्रपद्ये ताभ्यांनमोस्तुतेमादक्षिणतोगो-
 पायेतांवायुरनवद्राणस्तो प्रपद्ये ताभ्यां नमोस्तु
 तौमोत्तरतोगोपायेतामिति ॥ १७ ॥ निष्ठितां प्रप-
 द्यते धर्मस्थूणा राज्यठं-श्रीस्तुपमहोरात्रे द्वारफ-
 लके इन्द्रस्य गृहावसुमंतो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये
 सह प्रजया पशुभिः सह यन्मे किंचिदस्त्युपहुतः
 सर्वगणः सखायः साधुसंवृतः तां त्वा शालेऽरिष्ठ-
 वीरा गृहानः संतु सर्वतइति ॥ १८ ॥ ततोब्राह्म-
 णभोजनं ॥ १९ ॥ ४ ॥

अथातःशालाकर्म अथ अष्टकाकर्मानंतरं यतः आवसथ्या-
 धानादीनि शालाग्री साध्यानि अनुविहितानि शालाकरणं च नोक्तं
 अतोहेतोः शालाकर्म शालाया गृहस्य क्रिया व्याख्यास्यते इति
 सूत्रशेषः पुण्याहे शालां कारयेत् पुण्यं शुभं मलमासबालवृद्धास्त-
 मितगुर्वादित्यासिंहस्थगुरुक्षयमासदिनत्र्यहक्रूरग्रहाक्रांतयुक्तनक्षत्रादि-
 दोषरहितं ज्योतिःशास्त्रादिनोक्तग्रहारंभविहितमासपक्षतिथिवारनक्ष
 त्रयोगकरणमुहूर्त्तचंद्रताराबललग्रादिगुणान्वितं अहः पुण्याहं तस्मि-
 न्पुण्याहे शालांगृहं कारयेत् निर्माययीत पुनः पुण्याहग्रहणं उदग-
 यनशुक्लपक्षयोरनियमार्थं शालां कारयेदित्युक्तं तच्च शालाकरणं
 देशमंतरेण न संभवति इति सामान्यतोदेशे प्राप्ते “यन्नाम्नातं स्व-
 शाखायां पारक्यमविरोधियत् । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्”
 इतिवचनात् पारस्कराचार्येणानुक्तमपि गोभिलगृह्यसूत्रोक्तदेशे विशेषं

अविरोधात् अपेक्षितत्वाच्चात्र लिखामः तद्यथा कीदृशे देशे शालां कारयेत् समे लोमशे अविभ्रंशिनि प्राचीनप्रवणे उदक्प्रवणे वा अक्षाराकंटकीकटुकोषधिवति विप्रस्य गौरपांसौ क्षत्रियस्यलोहितपांसौ वैश्यस्य कृष्णपांसौ वास्तुशास्त्रमते वैश्यस्य पीतपांसौ शूद्रस्य कृष्णपांसौ स्थिरा श्रेष्ठा एकवर्णे अशुष्के अभूधरे मरौ निर्जले देशे ब्रह्मवर्चसकामस्य तृणयुक्ते पशुकामस्य मृदुतृते शालासंमिते मंडलाढीपसंमितं वा स्वयं खातञ्चभवति वा यशस्कामस्य बलकामस्य प्राग्द्वारां पुत्रपशुकामस्योद्गद्द्वारां सर्वकामस्य दक्षिणद्वारां न प्रत्यक्द्वारां मुख्यद्वाररहितां पूर्वादितः प्रदक्षिणक्रमेणाश्वत्स्थश्लक्षवटौदुंबरवृक्षवर्जितं कारयेत् भवनस्य पूर्वादौवटौदुंबराश्वत्स्थश्लक्षाः सार्वकामिकाः विपरीतास्त्वसिद्धिदाइति मत्स्यपुराणे तथा “कंटकीक्षीरवृक्षश्च आसन्नः सफलोद्गमः” धनहानिं प्रजाहानिं कुर्वति क्रमशस्तथा ॥ न छिंद्याद्यादितानंद्या नंतरे स्थापयेच्छुभान् । पुंनागाशोकबकुल शमीतिलकचंपकान् ॥ दाडिमीपिप्पलीद्राक्षा तथा कुसुममंडपं ॥ जंबीरपूगपनसद्गुममंजरीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः ॥ यन्नालिकेरकदलीदलपाटलादिभिर्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति ॥ तस्याअवटमभि जुहोत्यच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ अत्रावटमित्येकवचनं अन्येषां त्रयाणामुपलक्षणार्थं । खातं अभिमुखेन जुहोति अच्युताय भौमाय स्वाहेति अत्रावटमित्येकवचनं अन्येषां त्रयाणामुपलक्षणार्थं संस्कार्यत्वाविशेषात् गृहं संमार्ष्टीतिवदेकवचनं चत्वारोवटाः कुतइति चेत् धवलगृहस्य स्तंभशालारूपस्य चतुर्षु कोणेषु चत्वारोमूलस्तंभा भवति ते च शिलामुद्धीयन्ते शिलाश्च अवटेष्वित्यतएव चत्वारः यतश्चतुर्षु कोणेषु आग्नेयादिषु चत्वारोवटाभवन्ति तेष्वन्येनैवाज्येन होमः स्तंभमुच्छ्रयतीमामुच्छ्रयामीत्यादिस्तंभमुच्छ्रयति उत्थापयति अवटे मिनोतीत्यर्थः केन मंत्रेण इमामुच्छ्रयामीत्याश्रेयोवसानाइत्यनेन चतुरः

ततोनेनैव मंत्रेण नैऋत्यावटे वायव्यावटे चतुरः स्तंभानुच्छ्रयति इतर-
 गृहेषु चतुर्षु कोणेषु शिलान्यासएव न भवति एभिर्मंत्रैः प्रपद्यते यत-
 शालां प्रपद्यते प्रविशति अभ्यंतरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मा-
 णमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकठं श्रपयित्वा निष्क्रम्य
 द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्मानुज्ञातः
 प्रविशत्यृचं प्रपद्ये शिवं प्रपद्यइति अभ्यंतरतः अर्द्धनिष्पन्नायाः
 शालायामध्ये अधिमावसथ्यं उपसमाधाय पंचभूसंस्कारपूर्वकं स्थाप-
 यित्वा दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरतः अग्नेरुत्तरप्रदेशे उदपात्रं
 जलपूर्णताम्रादिभाजनं प्रतिष्ठाप्य निधाय अत्र पुनर्ब्रह्मोपवेशनवचनं
 उदपात्रप्रतिष्ठापनाऽवसरज्ञापनार्थं स्थालीपाकचरुठं श्रपयित्वा यथा-
 विधि पंचया ब्रह्माणं ऋत्विजं आमंत्रयते संबोधयति कथं ब्रह्मन्प्रवि-
 शामेति आंमंत्रितेन ब्रह्मणा प्रविशस्वेत्यनुज्ञातः प्रसूतः प्रविशति शालां
 प्रपद्ये ऋतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्यइति मंत्रेण आज्यठं संस्कृत्येहरतिरित्याज्या-
 हुतीर्हुत्वा पराजुहोतिवास्तव्य इत्यादि अत्र प्राप्तमप्याज्यसंस्कारविधानं
 आधारादर्वाक् इहरतिरिति आज्यहोमप्राप्त्यर्थं आज्यसंस्कारानंतरं पर्यु-
 क्षणाति इहरतिहरमध्वग्नि धृतिस्वाहेत्येकां उपसृजमित्यादि सुदीधरत्स्वा-
 हेति द्वितीयामाहुतिं जुहोति वास्तोष्पतइति चतमृभिः ऋग्भिरपराः प्रत्यृच-
 वतस्त आज्याहुतीर्जुहोति तत आधारावाज्यभागौ स्थालीपाकस्य जुहोति
 अग्निमिंद्रमित्यादि ततः स्थालीपाकस्य चरोरग्निमिंद्रमित्यादिभिः षड्-
 भिमंत्रैः प्रतिमंत्रं मंत्राहुतीर्जुहोति प्राशनांते काठं स्ये संभारानौदुंबरपला-
 शानि ससुराणि शाड्वलं गोमयं दधि मधु घृतं कुशान् यवांश्चासनोपस्थानेषु
 प्रोक्षेत् ततः स्विष्टकृदादिसंस्त्रवप्राशनावसानकांस्ये कांस्यमये पात्रे
 संभारान् वक्ष्यमाणानोप्य कृत्वा औदुंबरपत्राणि ससुराणि सक्षीराणि
 शाड्वलं दूर्वा गोमयं अरोगिण्यदि गौः सकृत् दधि मधु घृतं यवान्
 निगदव्याख्यातान् आसनानि च उपस्थानानि च आसनोपस्थानानि

वास्तुशास्त्रोपदिष्टानि प्रोक्षेत् अभिषिचेत् इत्यर्थः अत्र आसनानि नागदंतादीनि स्थाना न्युपस्थानानि देवतास्थानानि पूर्वसंधावृत्तिमृशति श्रीश्रत्वेति ततः शालायाः पूर्वे संधौ अभिमृशति पूर्वसंधिप्रवेशं आलभते श्रीश्रत्वेति मंत्रेण एवं दक्षिणे संधौ यज्ञस्य त्वेति मंत्रेण तथैव पश्चिमे संधौ अन्नं च त्वेति तद्दुत्तरे अर्कत्वेति निष्क्रम्य दिशउपतिष्ठते एवं शालायाः पूर्वाभिसंधि अत्र अभिमर्शनं कृत्वा बहिर्निष्क्रम्य दिशः प्राचीप्रमुखाश्चतस्रः केता च मासुकेताचेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः प्रदक्षिणक्रमेण प्रतिमंत्रं तूपतिष्ठते स्तौति निष्ठितां प्रपद्यते धर्मं स्थूणेति निष्ठितां निर्मितां संपूर्णामिति यावत् प्रपद्यते प्रविशति धर्मस्थूणेत्यादिना सतुर्वसतइत्यंतेन मंत्रेण ततोब्राह्मणभोजनमिति सूत्रार्थः अथ प्रयोगपद्धतिलिख्यते ॥

अथशालाकर्मोच्यते ॥ तत्र पुण्याहे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्तंभस्थानावटेषु चतुर्षु प्रत्यवटमाग्नेयकोणादारभ्य अच्युताय भौमायेति प्रत्याहुतित्यागः अथ होमक्रमेण अवटेषु तूर्णीं शिलां स्थापयित्वा तदुपरि इमामुद्ध्यामीत्यादिना मंत्रेण श्रेयोऽवसानइत्यंतेन इमामुद्ध्यामिभुवनस्य नाभिं वसोद्धारां प्रत्युरणी वसूनां इहैव ध्रुवांनिमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमानां अश्रावती गोमती सूत्रतावत्युद्धयस्व महते सौभगाय आत्वा कुमारस्तरुणआवसोजगदैः सह आत्वापरिवृतः कुंभआआध्नः कलशैरुप क्षेमस्य पत्नी बृहती सुवासारयिं नोधेहि सुभगे सुवीर्यम् अश्रावद्रोमदुर्जस्वत्पर्णं वनस्पतेरिव अभितः पूर्यतार्थः रयिदिदमुनश्रेयोवसान इत्यनेन मंत्रेण होमक्रमेणैव चतुर्षु अवटेषु चतुरः स्तंभानुच्छ्रयति मिनोति स्तंभाभावे अनेनैव मंत्रेण प्रत्यवटं शिलां स्थापयेत् अर्द्धनिष्पन्नायां शालायां तन्मध्यप्रदेशे पंचभूसंस्कारपूर्वकं आवसथ्याग्निं स्थापयित्वा

ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरतउदपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रणीता प्रणयनं विधाय
 कुशकंडिकापूर्वकं चरुं श्रपयित्वा प्रोक्षण्युत्पवनाते बहिर्निष्क्रम्य
 द्वारसमीपे गृहाभिमुखं स्थित्वा ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्माणमामंत्र्य
 प्रविशस्वेति ब्रह्मणानुज्ञातः ऋतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्यइति मंत्रेण
 शालायां प्रविशेत् अथ स्वासने उपविश्य उपयमनकुशानादाय
 समिदाधानपर्युक्षणानि कृत्वा इहरतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः
 स्वाहेति आज्याहुतिं जुहुयात् इदमग्नये इति त्यागं विधाय उपसृजं
 धरुणं मात्रे धरुणोमातरं धयन् रायस्पोषमस्मासुदीधरत्स्वाहेति मंत्रेण
 पुनर्जुहुयात् इदमग्नये अपराश्रतस्त्रआहुतयो वास्तोष्पते प्रतिजा-
 नीह्यस्मान्स्वावेशोअनमीवोभवानः यत्वेमहेप्रतितन्नोजुषस्व श-
 न्नोभव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा इदं वास्तोष्पतये वास्तोष्पते
 प्रतरणोन एधि गयस्फानोगोभिरश्वेभिर्रिदो अजरासस्ते सख्ये
 स्याम पितेव पुत्रान्प्रति तन्नोजुषस्व स्वाहेति द्वितीयां इदं वा-
 स्तोष्पतये वास्तोष्पते शग्मयासर्ठ-सदा ते सक्षीमहिरण्वयागा-
 तुमत्पापाहि क्षेमउतयोगे वरन्नोयूयं पात स्वस्तिभिः सदानः
 स्वाहेति तृतीयां इदं वास्तोष्पतये अमीवहावास्तोष्पतेविश्वारूपा-
 ष्याविशन् सखामुसेव एधि नः स्वाहे त्यनेन चतुर्थीं जुहुयात्
 इदं वास्तोष्पतयइति चतसृषु त्यागः ततः आघारावाज्यभागौ हुत्वा
 चरुणा अग्निमिंद्रं इत्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः षडाहुतीर्जुहुयात् तद्यथा
 अग्निमिंद्रं बृहस्पतिं विश्वांश्च देवानुपव्हये सरस्वतीं च वाजिनीं
 च वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा इदमग्नये इंद्राय बृहस्पतये विश्वे-
 भ्यो देवेभ्यः सरस्वत्यै वाज्यै च सर्पदेवजनान् सर्वान् हिमवंतर्ठ-सु-
 दर्शनं वसूंश्चरुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह एतान्सर्वान्प्रपद्येहं
 वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा इदं सर्पदेवर्जनभ्योहिमवते सुद-
 र्शनाय वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य ईशानाय जगदेभ्यश्च

पूर्वाह्नमराह्नं चोभौ मध्यंदिना सह प्रदोषमर्धरात्रं च व्यु-
 ष्टां देवीमहापथां एतान्सर्वान्प्रपद्येहं वास्तु मे दत्तवाजिनः
 स्वाहा इदं पूर्वाह्नाय मध्यंदिनाय प्रदोषायार्द्धरात्राय व्युष्टायै देव्यै
 महापथायै च कर्त्तारं च विकर्त्तारं विश्वकर्माणमोषधीश्च वन-
 स्पतीन् एतान्सर्वान्प्रपद्येहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा इदं
 कर्त्रे विकर्त्रे विश्वकर्मणे ओषधीभ्योवनस्पतिभ्यश्च धातारं च वि-
 धातारं निर्धानां च पतिर्ठे-सह एतान्सर्वान्प्रपद्येहं वास्तु मे दत्त
 वाजिनः स्वाहा इदं ब्रह्मणे प्रजापतये सर्वाभ्योदेवताभ्यश्च ततः
 स्थालीपाकेन स्विष्टकृद्धोमं निदध्यात् ततोमहाव्याहृत्यादि प्राजापत्यां-
 तानवाज्याहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणां दत्त्वा कांस्यपात्रे अ-
 नुपहते सक्षीराण्यौद पत्राणि द्वयं गोमयं दधि मधु घृतयवांश्च संभारा-
 न्कृत्वा आसनानि नागदंतादीनिउपस्थानानि प्रोक्ष्यदेवतास्थानानि तैः
 संभारैः अथ पूर्वं संधौ श्रीश्च त्वा यज्ञश्च पूर्वं संधौ गोपायेतां इति
 मंत्रेण अभिमर्शनं करोति ततोदक्षिणे संधौ यज्ञस्य त्वा दक्षिणाश्च दक्षिणे
 संधौ गोपायेतामिति अनंतरं पश्चिमे संधौ अन्नं च त्वा ब्राह्मणाश्च
 पश्चिमे संधौ गोपायेतामिति अथोत्तरसंधौ ऊर्कृत्वा मूर्चताश्चोत्तरे
 संधौ गोपायेतामिति अथ गृहान्निष्क्रम्य वक्ष्यमाणैः मंत्रैः यथालि-
 गंदिशउपतिष्ठते केताचमामुकेताच पुरस्ताद्गोपायेतामिसन्निर्वेके-
 तादिसः मुकेता तौ प्रपद्य ताभ्यां नमोस्तु तौ मा पुरस्ताद्गो-
 पायेतामिति मंत्रेण प्राचीं दिशमुपस्थायाथ दक्षिणतः गोपायमानं
 च रक्षमाणा च दक्षिणतोगोपायेतामिति दक्षिणां दिशमुपस्थायाथ
 पश्चिमां दीदिविः सहर्वै गोपायमानर्त्त-रात्रीरक्षमाणा तौ प्रपद्ये
 ताभ्यां नमोस्तु ते मा दक्षिणतोगोपायेतामिति प्राणोजागृ-
 विस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोस्तु ते मा पश्चाद्गोपायेतामिति मंत्रे-
 णोपस्थाय अथोत्तरं अस्वप्नश्च प्राणवद्रागश्चोत्तरतोगोपायेतामिति

चंद्रमावा अस्वप्नोवायुरनवद्राणस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोस्तु तौ
मोत्तरतोगोपायेता मिति मंत्रेण उपतिष्ठते ततः समाप्तायां शालायां
ज्योतिर्विदुपदिष्टे पुण्येहनि प्रवेशे नववेश्मन इति वचनात् मातृपू-
जाभ्युदयिके विधाय ब्राह्मणैः कृतस्वस्त्यनोमंगलतूर्यगीतशांतिपाठेन
सजलकलशे ब्राह्मणपुरःसरः शुक्लमाल्यानुलेपनस्तादृशसकलपुत्रपौ-
त्रादिसमेतः सुशकुनसूचिताभ्युदयः तोरणाद्यां शालां द्वारेण प्रविशति
धर्मस्थूणाराजर्ठःश्रीस्तूपमहोरात्रे द्वारफलके इंद्रस्य ग्रहा वसुमंतो
वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह प्रजया सह पशुभिर्यन्मे किंचिदस्युपहतः
सर्वगणः सखायः साधुसंवृतस्तां त्वा शालैरिष्टवीरान् गृहांतः संतु
सर्वत इत्यनेन प्रविशेत् ततोब्राह्मणभोजनं ॥ इति शालाकर्म ॥

अथातोमणिकावधानं ॥ १ ॥ उत्तरपूर्वस्यां

दिशि यूपवदवटं खात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्ट-
कार्ठःश्रान्यानि चाभिमंगलानि च तस्मिन् मिनोति
मणिकर्ठःसमुद्रोसीति ॥ २ ॥ अपआसिंचति । आ-
पोरेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं विभृथामृतं
च रायश्च स्थ स्थपत्यस्य पत्नी सरस्वती तद्गृणते
वयोधादिति ॥ ३ ॥ आपोहिष्टेति च तिसृभिः
॥ ४ ॥ ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

अथातोमणिकावधानं ॥ अथ शालाकर्मानंतरं यतः शाला-
यां मणिकेन भवितव्यं अतः मणिकावधानं व्याख्यास्यते ॥ उत्तरपूर्व
स्यां दिशि यूपवदवटं खात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकार्ठःश्रान-
न्यानि चाभिमंगलानि च तस्मिन्मिनोति मणिकर्ठःसमुद्रोसीति ॥
तत्र शालायां उत्तरपूर्वस्यां ऐशान्यां दिशि यूपवत् अश्र्यादानपरि-

लेखपूर्वकमवटं मणिकबुधोवस्थानपर्याप्तं गर्तस्यखात्वा निखायांततः प्राचः पांसूनपोह्यावटस्योपरि प्रागग्रान् दीर्घान्कुशानास्तोर्यं कृत्वा अक्षतान्यवान् अरिष्टकान् अरिष्टफलानि अन्यानि च मंगलानि शङ्खवृद्धिसिद्धार्थकादीनि ओप्य चकारः समुच्चयार्थः तस्मिन्नवटे मणिकं उदकधानीं भिनोति स्थापयति समुद्रोसि नभस्वानार्द्रदानुः शंभूरित्येतावता मंत्रेण ॥ अपआसिंचत्यापोरेवतीः क्षयथाहिवस्वः क्रतुं च भद्रं विभृथामृतं चारायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वतीतद्रृणते वयोधादिति ॥ तस्मिन्मणिके अपोउदकं नद्यादेः अशूद्रा हतं आसिंचति अपोरेवतीरितिमंत्रेण प्रक्षिपति ॥ आपोहिष्टेति च तिसृभिः ॥ आपोहिष्टामयोभुवइत्यादिभिस्तिमृभिर्ऋग्भिः पुनर्मणिके सकृदपआसिंचति ॥ ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ अथ पद्धतिः ततो मणिकावधाननिमित्तमातृपूजापूर्वकं आभ्युदयिकंश्राद्धं कृत्वाअग्नेरीशानप्रदेशे देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेश्विनोबाहुभ्यां पूण्णोहस्ताभ्यां आददे नार्यसीति मंत्रेणाग्निमादाय इदमहर्ठ-रक्षसां ग्रीवाअपि कृन्ताभीत्यवटं भांडानुमानं परिलिख्य उदकस्पर्शं कृत्वा खात्वा प्रत्यचः पांसूनपास्य कुशानास्तोर्यं अक्षतान् अरिष्टकान् ऋद्धिवृद्धिहरिद्रादुर्वादिमंगलद्रव्यं निक्षिप्य तदुपरि समुद्रोसि नभस्वानाद्र दानुः शंभूरित्येतावता मंत्रेण मणिकमवटे अवधाय आपोरेवतीः क्षयथाहिवस्वः क्रतुं च भद्रं विभृथामृतं च रायश्चस्थ स्थपत्यस्य पत्नी सरस्वती तद्रृणते वयोधाइत्येतेन मंत्रेण आपोहिष्टामयोभुवइत्यादितृचेन च मणिके अपआसिंचति ब्राह्मणमेकं च भोजयेदिति मणिकावधानम् ॥

अथातः शीर्षरोगभेषजं ॥ १ ॥ पाणी प्रक्षाल्य भ्रुवौ विमार्ष्टि जक्षुभ्यार्ठ-श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधि ॥ यक्ष्महर्ठ-शीर्षण्यर्ठ-रराटाद्विवृहामी

ममिति ॥ २ ॥ अर्द्धचेदवभेदकविरूपाक्षः श्वेतपक्षो-
महायशाः॥ अथो चित्रपक्षः शिरोमास्याभिप्ताप्सी-
दिति॥ ३ ॥ क्षेम्योह्येवभवति ॥ ४ ॥ ॥ ६ ॥

अथातः शीर्षरोगभेषजं ॥ अथ मणिकावधानानंतरं शिरो-
रोगवान् किञ्चित्कर्म कर्तुं न शक्नोति अतः शीर्षणि मूर्धनि रोगस्त-
स्य भेषजं प्रतीकारः व्याख्यास्यते पाणी प्रक्षाल्य भ्रुवौ विमार्ष्टि
चक्षुर्भ्यां श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधियक्ष्मर्त्तः शीर्षण्यर्त्तः ररा-
टाद्विवृहामीममिति ॥ यदि स्वस्य परस्य वा शिरसि पीडा भवति
तत्र पाणी स्वकीयौ हस्तौ प्रक्षाल्य अङ्गिरवनेनिज्य भ्रुवौ युगपत्ता-
भ्यां पाणिभ्यां विमार्ष्टि प्रोक्षति अन्यस्य वा स्वयं करोति चक्षुर्भ्यां
श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधियक्ष्मर्त्तः शीर्षर्त्तः रराटाद्विवृहामीममित्यने-
नमंत्रेण अर्द्धचेदवभेदकविरूपाक्षः श्वेतपक्षोमहायशाः अथोचि-
त्रपक्षः शिरोमास्याभिप्ताप्सीरिति ॥ अर्द्धं चेत् शीर्षं व्यथते तदा
पूर्ववत् पाणी प्रक्षाल्य दक्षिणेन पाणिना यदि शिरसोदक्षिणभागे
रुक् तदा दक्षिणं वामे वामं अवभेदकविरूपाक्षः श्वेतपक्षोमहायशाः
अथो चित्रपक्षः शिरोमास्याभिप्ताप्सीरित्यनेन मंत्रेण एकां भ्रुवं विमा-
र्ष्टि ॥ क्षेम्योह्येव भवति ॥ हि स्फुटं एवं कृते क्षेम्यः शिरोरो-
गरहित एव भवति ॥

उतूलपरिमेहः ॥ १ ॥ स्वपतो जीव विषाणे
स्वमूत्रमासिञ्च्यापसलवित्त्रिः परिषिचन्परीयात् परि-
त्वागिरेरेहंपरिमातुः परि स्वसुः परिपित्रोश्च भ्रा-
त्रोश्च सखिभ्यो विसृजाम्यहम् ॥ उतूलपरिमीढो-
सिपरिमीढः क्रगमिष्यसीति ॥ २ ॥ स यदि भ्रम्या-

दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेंड्वानि जुहु-
यात् परित्वाह्वलनोह्वलनिवृत्तेन्द्रवीरुधः ॥ इन्द्र-
पाशेन छित्वा मह्यमुक्त्वान्यमानयेदिति ॥ ३ ॥
क्षेम्योह्येव भवति ॥ ४ ॥ ७ ॥

उतूलपरिमेहः उतूलस्य दुर्विनीतस्य दासस्य परिसमं
तात् मेहः सेवनं वशीकरणं कर्म कथ्यते तथा स्वपतो जीव
विषाणे स्वं मूत्रमासिच्यापसवित्रिः परिषिचन्परीयात्परित्वा-
गिरेरहं परिमातुः परिस्वसुः परि पित्रोश्च भ्रात्रोश्च सखि-
भ्योविसृजाम्यहं उतूलपरिमीढोसि परिमीढः क्वगमिष्यसीति ॥
ततः सदासः यदा स्वपिति तदा गवादेः पशोर्जीवतः विषाणे शृंगे-
स्वं मूत्रं आसिच्य कृत्वा तस्य स्वपतः अपसलवित्त्रिः अप्रादक्षिणेन
विषाणस्थं मूत्रं परिसमंतात् सिचन् उक्षन् त्रिस्त्रीन्वारान्परीयात्
परिभ्रमेत् परित्वा गिरेरहं परिमातुः परिस्वसुः परिपित्रोश्च भ्रात्रोश्च
सखिभ्योविसृजाम्यहं उतूलपरिमीढोसि परिमीढः क्व गमिष्यसीत्यनेन
मंत्रेण संयदि भ्राम्यद्दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेंड्वादीनि
जुहुयात् परित्वाह्वलनोह्वलनिवृत्तेन्द्रवीरुधइंद्रपाशेन छित्वा
मह्यामुक्त्वास्थान्यमानयेदिति सदासः यदि अस्मिन्कर्मणिकृतेपि
भ्रम्यात् स्वेच्छया विचरेत्तदा तद्वश्यार्थमिदं कर्म कुर्यात् तथा
पंचभूसंस्कारपूर्वकं दावाग्निं वनदहनं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादि
पर्युक्षणाति आधारावाज्यभागौ महाव्याहृतिःसर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्य-
स्विष्टकृदंताश्रतुर्दशाहुतीर्हुत्वा कुशेन्द्र्वानि जुहुयात् कुशानां इन्द्र्वानि
कुंडलाकाराणि पत्राणि घृताक्तानि त्रीणि परत्वाह्वलइत्यादिना
अथान्यमानयेदित्यनेन मंत्रेण सकृदेव जुहुयात् इदमिन्द्रयेति त्यागः
ततः संस्त्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कुर्यात् क्षेम्योह्येव भवति

अस्मिन् कर्मणि कृते हि स्फुटं क्षेम्यः वश्यः दासएव भवति
संपद्येत ॥ इत्युतूलदासवश्यकर्म ॥

शूलगवः ॥ १ ॥ स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो-
धन्योयशस्यआयुष्यः ॥ २ ॥ औपासनमरण्यठ-
हृत्वा वितानठ.साधयित्वा रौद्रं पशुमालभेत ॥ ३ ॥
साण्डं ॥ ४ ॥ गौर्वाशब्दात् ॥ ५ ॥ वपार्ठ.श्रपयित्वा
स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि च रुद्रायवपामन्तरि-
क्षायवसार्ठ.स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्यग्न-
ये रुद्रायशर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवायमहा-
देवायेशानायेति ॥ ६ ॥ वनस्पतिः ॥ ७ ॥ स्विष्टकृ-
दंते ॥ ८ ॥ दिग्व्याधारणं ॥ ९ ॥ व्याधारणांते
पत्नीः संयाजयंतीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या
अग्निगृहपतिमिति ॥ १० ॥ लोहितंपलाशेषु
रुद्राय सेनाभ्योबलिठ.हरति यास्ते रुद्र पुरस्तात्से-
नास्ताभ्यएषते बलिस्ताभ्यस्ते नमः यास्ते रुद्र
दक्षिणत सेनास्ताभ्य एष बलिताभ्यस्ते नमःयास्ते
रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्यएष बलिताभ्यस्ते नमःयास्ते
रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्यएष बलिस्ताभ्यस्ते नमः
यास्ते रुद्रोपरिष्ठात्सेनास्ताभ्यएषबलिस्ताभ्यस्ते
नमः यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्यएष बलिस्ता-

भ्यस्ते बलिस्ताभ्यस्ते नमइति ॥ ११ ॥ उवध्यं
लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यत्यधोवा निखनन्ति ॥ १२ ॥
अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्त-
माभ्यां वानुवाकाभ्यां ॥ १३ ॥ नैतस्य पशोर्ग्रा-
मर्ठःहरति ॥ १४ ॥ एतेनैव गोयज्ञोव्याख्यातः ॥ १५ ॥
पायसेनानर्थलुप्तः ॥ १६ ॥ रसस्य तुल्यवयागौर्द-
क्षिणा ॥ १७ ॥ ॥ ८ ॥

॥ शूलगवः ॥ स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्योधन्योयशस्य आयुष्यः
अथ स्वर्गादिकामस्य शूलगवाख्यं कर्म यागविशेषमनुविधास्यन्नाह
शूलगवइति सच स्वर्ग्यः स्वर्गायहितः पशव्यः पशुभ्योहितः
पुत्र्यः पुत्रेभ्योहितः धन्यः धनाय हितः यशस्यः यशसे हितः आयुष्यः
आयुषे हितः अयमर्थः यदा यजमानः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयु-
ष्याह्यन्यतमकामो भवति तदाऽनेन शूलगवाख्येन यजेत अनेककामानां
युगपदुत्पत्त्यसंभवात् औपासनमरण्यर्ठःहृत्वा तत्र वितानं त्रेता-
ग्निविन्यासं साधयित्वा शुल्बोक्तप्रकारेण विरचय्य रुद्रं रुद्रोदेवता
अस्येति रौद्रस्तं रौद्रं पशुं छागं आलभेत् संज्ञपयति कथंभूतं सांडं-
सहअंडाभ्यां वर्त्ततइति अनपुंसकमित्यर्थः गौर्वा शब्दात् वाशब्दः
पक्षव्यावृत्तौ नैव छागः पशुरौद्रः अपि तु सांडोगौःकुतः शब्दात्
शूलगवइत्येतस्माच्छब्दात् वपाठःश्रपयित्वा स्थालीपाकमिश्राण्य-
वदानानिच रुद्राय वपामंतरिक्षायवसाठःस्थालीपाकमवदानानि
जुहोति अग्नय इत्यादि वपां पक्ता स्थालीपाकं अवदानानि च
हृदयादीनि सहैव श्रपयित्वा ननु पशुतंत्रे विहृत्य शामित्रेग्नौऽवदानं
श्रपणं वपाश्रपणं चाहवनीये दृष्टं अत्र तन्माभूदिव वपाठःश्रपयित्वा

स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि सह श्रपणमुच्यते रुद्राय वषामंतरिक्षाय
वसां तत्र रुद्राय वषां जुहोति अंतरिक्षाय वसां जुहोत्यध्याहारः स्थाली-
पाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्यग्नयइत्यादि अवदानहोमावसरे हृदया-
दीन्यवदानानि स्थालीपाकेन चरुणा मिश्राणि संयुतानि जुहोति अग्नौ
प्रक्षिपति नवकृत्वअग्नये स्वाहेत्यादिभिर्वक्ष्यमाणैर्नवभिर्मंत्रैः ॥ अग्नये
रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवाय ईशानाये-
ति वनस्पतिस्विष्टकृदंते दिग्गव्याघारणं ॥ वनस्पतिश्च स्विष्टकृच्च
वनस्पतिस्विष्टकृतौ तयोर्वनस्पतिस्विष्टकृतोरंते व्याघारणं कर्त्तव्यं तत्र
व्याघारणं दिशां वसया कुर्यात् तत्र वनस्पतिहोमः स्विष्टकृद्धोमादर्वाकृ
ष्टषदाज्येन भवति पशौ तथादृष्टत्वात् स्विष्टकृद्धोमश्च सर्वावदानपक्षे
त्र्यंगेभ्यः असर्वावदानपक्षे त्र्यंगेभ्यएवावशिष्टेभ्यः अत्र मूत्रे व्याघारण-
मेव निबद्धं तत्र द्रव्यदेवतापेक्षायां सर्वपशुप्रकृति भूताग्नीषोमीये दर्शनात्
वसाद्रव्यं दिशोदेवव्याघारणधर्मतया लभ्यते व्याघारणांते पत्नीः
संघाजयंतीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्याअग्निं गृहपतिमिति
व्याघारणस्य दिशामभिघारणस्य अंतेऽवसाने पत्नीः पंचवक्ष्यमाणाः
संघाजयंति जायापत्यापश्वंगेन कथं इन्द्राण्याइत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः
स्वाहाकारांतैः प्रतिमंत्रं लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्राय सेनाभ्यो-
बलिर्ठ-हरति यास्ते रुद्रेत्यादि ततोमहाव्याढत्यादि होमांते लोहितं
तस्यैव पशोरुधिरं पालाशेषु पलाशपत्रेषु कूर्चेषु आसनेषु प्राक्सं-
स्थेषु उदक्संस्थेषु वा रुद्राय सेनाभ्यः रुद्राय देवतायै सेनारुद्राय
सेनाः अलुकस्मासः ताम्योबलिमुपहारं हरति ददाति यास्तइत्यादिभिः
षड्भिर्मंत्रैः षट्सु पलाशकूर्चेषु प्रतिमंत्रं प्रत्येकं उवध्यं लोहितलिप्त-
मग्नौ प्राश्यति अथोवा निखनति उवध्यं पुरीषाधानी पोटीतिप्रसिद्धं
लोहितेन रक्तेन लिप्तं संसृष्टं लोहितलिप्तं अग्नौ आहवनीये प्राश्यति
प्रक्षिपति वा अधः भूमौ निखनति निदधाति अनुवातं पशुमव-

स्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां अनुवातमनुलक्षीकृत्य वाता-
 भिमुखमित्यर्थः पशुं अवशिष्टं पशुशरीरं अवस्थाप्य निधाय रुद्रै-
 र्नमस्तइत्यध्यायेनाम्रातैः उपतिष्ठते यद्वा प्रथमोत्तमाभ्यां मंत्रसमु-
 दायाभ्यां प्रथमोनुवाकः नमस्तइत्यारभ्य षोडशर्चः उत्तमोअंतिमः
 द्रापे अंधसस्पतइत्यारभ्य विंशतिकंडिकात्मकः नैत्रस्य पशोर्ग्रा-
 मर्ठ-हरति एतस्यरौद्रस्य पशोर्मांसं ग्रामं न हरंति ग्रामं प्रति न नयंति
 याज्ञिकाः किं तु अरण्यएवोत्सृजंति एतेनैव गोयज्ञोव्याख्यातः
 एतेनैव शूलगवोऽनेनैव गोयज्ञोगोयज्ञनामधेयोयागः व्याख्यातः
 कथितः तत्र द्रव्यविशेषमाह पायसेनानर्थलुप्तः पायसेन पयसा
 संसिद्धेन चरुणा अनर्थलुप्तः शूलगवप्रधानदेवताहोमलोपरहितः
 तस्य तुल्यवयागौर्दक्षिणा तस्य पशोः तुल्यवया शूलगवपशोः
 वयसा तुल्यं समं वयोजन्मातिक्रांतकालोयस्य गौः सतुल्यवयागो-
 पुंगवः दक्षिणा परिक्रयद्रव्यं ब्रह्मणे देयमिति सूत्रार्थः ॥ अथप्रयोगः॥
 स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्कामानां शूलगवपशुबंधोविहितः तत्र मातृ-
 पूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा औपासनाग्निमादायारण्यं गच्छेत्
 तत्र शुचौ देशे गार्हपत्यायतनं सप्तविंशत्यंगुल्यं वृत्तं विधाय
 तन्मध्यनिखातशंकोः अष्टौ एकादश द्वादश वा स्वकीयानि पदानि
 प्रार्चां गत्वा तदंते शंकुं निखाय तयोः शंकोः उभयतःपाशां रज्जुं
 प्रसार्याहवनीयायतनं रचयेत् तद्यथा “ यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावा-
 नैवागमोभवेत् । आगमाद्धे च शंकुः स्यात्तदद्धे च निरंछनमिति ” शुल्ब-
 वचनानुसारेण अत्रायं रचनाप्रकारः पूर्वस्माच्छंकोः द्वादशांगुष्टपर्व-
 परिमितं देशं पूर्वतः पश्चिमतश्च परित्यज्य तत्र शंकुद्वयं निखाय
 चतुर्विंशत्यंगुलां रज्जुं परिमाय तावतीमेवमधिकां गृहीत्वा उभयतः
 पाशौ कृत्वा रज्जोरागमार्धे शंकुस्थानं सूत्रादिनांकयित्वा अपरागमाद्धे
 निरंछनं आकर्षणसूत्रगुणमोप्य पूर्वाद्धीपरार्द्धयोः शंकोः तस्यारज्जाः

पाशद्वयं निक्षिप्य निरञ्छेन गुणेन दक्षिणतआकृष्य शंकुस्थाने शंकुं
 निखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतोनीत्वा तथैवाकृष्य शंकुस्थाने अपरं
 शंकुं निहन्यात् अथ रज्जाः पाशौ परिवर्त्य पूर्ववत् निरञ्छनगुणेन
 दक्षिणतआकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतोनी-
 त्वा तथैवाकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निहन्यात् एवं चतुरस्रं चतुर्विंश-
 त्यंगुलायामविस्तारमाहवनीयायतनं संपद्यते ततोगार्हपत्याहवनीयां-
 तरालसंमितां रज्जुं षड्गुणां सप्तगुणां वा विधाय षष्टांशं सप्तमं वा
 तत्राधिकं निक्षिप्य प्रसार्य त्रिगुणकृत्य अपरवितृतीये शंकुस्थानज्ञा-
 नार्थमंकयित्वा गार्हपत्याहवनीयमध्यगतयोः शंकोः पाशौ प्रतिमुच्य
 गार्हपत्यायतनात्दक्षिणतआकृष्य अपरवितृतीये शंकुं निखाय त-
 स्मिन्शंकौ अन्यरज्जुपाशं प्रतिमुच्य षोडशांगुलानि परिमाय वृत्त-
 मंडलं विरच्य तन्मध्यशंकोश्चत्वार्यंगुलान्युत्तरतः परित्यज्य तत्र पूर्वा-
 परायतां मंडलसंमितां रज्जुं निपात्य रेषामुल्लिखेत् एवं धनुराकृतिदक्षि-
 णाग्न्यायतनं संपद्यते अथ तामेव रज्जुं परिवर्त्य आहवनीयादुत्तरतः
 वितृतीयेनाकृष्य वितृतीयस्थाने उत्करं कुर्यात् एवं वितानं साधयित्वा
 तेषु पंचभूसंस्कारान्कृत्वा गार्हपत्यायतने औपासनाग्निं स्थापयित्वा
 मृन्मयेन पात्रेण गार्हपत्यैकदेशमादायाहवनीयायतने आहवनीयं
 प्रणयेत् ततः एवमेव दक्षिणाग्निरवरे दक्षिणाग्निं आहवनीयस्य दक्षि-
 णतोब्रह्मासनमास्तीर्य शूलगवेन रौद्रेण पशुनाहं यक्ष्ये तत्र मे
 त्वं ब्रह्मा भवेति ब्राह्मणं प्रार्थ्य भवामीति तेनोक्तः आसने तं उपवेश्य
 उत्तरतः प्रणीताः प्रणिय पवित्रच्छेदनादि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं वज्रं
 अंतर्द्धानतृणं इत्येतानि पंच आसादयेत् ततः रज्जुं शंकुं शम्यां अग्निं
 पुरीषाहरणं उदकं सिकताः आच्छादनवस्त्रं इत्यष्टौ उपकल्पयेत् ततः
 पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य वज्रमंतर्द्धानतृणं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीं
 निधाय वस्त्रमादाय वेदीं मिमीते स्फयेन आहवनीयस्य दक्षिणतः

प्राचीं त्र्यरलिं पश्चिमतश्चतुरलिं उत्तरतस्त्र्यरलिं पूर्वतश्च त्र्यरलिं एवं परिमितां वेदिं त्रिभिः कुशैः परिसमुह्य उत्तरतोवज्रेणोत्करं परिलिख्य तदंतिके वज्रं निधाय तदुपरि वेदितृणं कृत्वा सतृणं वज्रमादाय दक्षिणहस्तेन सव्येपाणावाधायदक्षिणेनालभ्य तेन वज्रेण पृथिवीमात्मानं वा संस्पृशन् वेद्यामुदगग्रं निधाय तदुपरि वेदितृणं कृत्वा सतृणं वज्रमादायदक्षिणहस्तेन सव्ये पाणावाधाय दक्षिणेनालभ्य तेन वज्रेण पृथिवीमात्मानं वा संस्पृशन् वेद्यामुदगग्रं निधाय तदुपरि तेन प्रहृत्य तदग्रेण पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्य पुरीषमुत्करे कृत्वा पुनस्तथैव प्रहृत्य पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्यामुं पुरीषमुत्करे करोति एवमेव द्वितीयं करोति पुरीषकरणात्ते दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां उत्करेभिन्यासं करोति ततस्तृतीयं प्रहरणादि चतुर्थं कृत्वा ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं परीग्रहीष्यामीत्यामंत्रितेन ब्रह्मणा परिग्रहाणेत्यनुज्ञातः स्फयेन वेदिं दक्षिणतः प्राचीं पश्चिमतः उदीचीं उत्तरतः प्राचीं परिगृह्णाति अथ वेद्यां प्राचींस्त्रिलेखाउल्लिख्य अनामिकांगुष्ठाभ्यां दक्षिणाप्रभृतिभ्योलेखाभ्यः ष्थक् ष्थक् पुरीषमादायोत्करे प्रक्षिप्य क्रमेण लेखाः संमृशति तत्रैते वेदिमानादिपदार्थाः स्वयंकर्तृकाः मंत्ररहिताश्च ऋत्विगंतरात्समाम्नायाभावाच्च अथाहवनीयस्य पुरस्तादुत्तरवेदिस्थाने पंचभूसंस्कारान्कृत्वा पूर्वाद्धे शंकुं निखाय द्वात्रिंशदंगुलं शम्यामादाय चतुरस्रां उत्तरवेदिं शम्यामात्रां मिमीते ततस्तथैव शम्यायां उत्तरतश्चात्वालं मिमीते तद्यथा पश्चादुदीचीं शम्यानिपात्य लेखामुल्लिखेत् पुरस्तात्स्फयेन तावतीलेखामुल्लिख्य तथैव दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतः प्राचीं शम्यां निपात्य रेखा उल्लिखेत् उदीचीं शम्यां निपात्य एवं चतुरस्रशम्याप्रमाणं चात्वालं संपद्यते ततश्चात्वालमध्ये स्फयाग्रेण प्रहृत्य पुरीषमादाय उत्तरवेदौ शंकुसमीपे प्रक्षिप्य अभिन्यासं निधाय पुनरेवं द्विरपरं प्रहृत्य पुरीषमादायोत्तरवेदिपुरीषप्रक्षेपातिन्यासा-

न्कृत्वा चतुर्थवेलायां अध्याचात्वालंखात्वा यावता पुरुषेण शम्यामा-
 त्रीउत्तरवेदिः ऊर्ध्वापर्यते तावत्पुरीषाहरणेन चात्वालादादाय प्रक्षिपेत्
 एवमुत्तरवेदिं रचयित्वा मध्ये प्रादेशमात्रीं चतुरस्रां नाभिं कृत्वा
 प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य सिकतामुपकीर्य वाससाच्छादयति अथ गार्हपत्ये
 पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य पंचगृहीतं गृहीत्वा आज्यप्रोक्षण्याहवनीय-
 सोपयमनीकाधिशुष्मस्थाग्नीनुद्यम्य उत्तरवेदिसमीपं गत्वा पुरस्तात्प-
 श्राद्दक्षिणतउत्तरतश्चोत्तरवेदिं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषमुत्तरवेदेः
 आग्नेयकोणसमीपे बहिर्वेदीं निनीय पंचगृहीतेन नाभिं व्याघारयति
 कोणे हिरण्यं पश्यन् यथापूर्वदक्षिणस्यां स्वक्त्यां आघार्योत्तरापरस्यां
 ततोदक्षिणापरस्यां ततः पूर्वोत्तरस्यां मध्येऽवधार्य शेषमाज्यं स्रुवमु-
 द्यम्योर्ध्वमुत्क्षिपति ततोनाभिं पौतुद्ररवैः परिधिः परिदधाति यथा
 प्रथमं उदगत्रेण पश्चिमतः ततः प्रागत्रेणोत्तरतः ततोनाभिमध्ये गुग्गु-
 लुं सुगंधि तेजनं वृष्णेस्तुकाःशीर्षधन्याः अभावेऽन्यानि दधाति
 तदुपरि यउपयमनीगतमग्निं स्थापयति उपयमनीं तत्समीपे निवपति
 चात्वाले प्रणीयमानमग्निं ब्रह्मानुगच्छति ततोयजमानः प्रणीताउत्त-
 रवेदेः उत्तरेण कुशासने प्रणीयाहवनीयं परिस्तीर्य गार्हपत्यं च
 पात्राण्यासादयति आज्यस्थालीसंमार्गकुशाः सन्नहनावच्छादनानि परि-
 धाय उपयमनकुशाः समिधः स्रुवः आज्यं वपाश्रपण्यौ चरुस्थालीशू-
 लं उखा तंडुलाः दक्षिणार्थतुल्यवयागौश्चेति उपकल्पनीयान्युपकल्पयति
 बहिः षडक्षशाखा पलाशशाखा त्रिगुणंरशना उपाकरणंत्रिगुणं द्विगुण-
 रशनागोपशुः असिः पात्रेजनिः दधिहिरण्यशकलानि षट् पलाशप-
 त्राणि चेति ततः आसादनक्रमेण पात्रेण पात्राणि प्रोक्षति रुद्राय
 त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तंडुलान्प्रोक्षति आज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्य
 गार्हपत्येऽधिश्चित्य पर्यग्निं कुर्यात् ततोवेदिं मध्यसंग्रहीतां अध्या खा-
 त्वाब्रह्मन्नुत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माणमामंत्र्य परिग्रहाणे

ति तेन अनुज्ञातः पूर्ववत्स्फ्येन दक्षिणपश्चिमोत्तरतो वेदिं परिगृह्याऽ
नुमार्ष्टि आहवनीयमपरेण प्रोक्षणीरासाद्य प्रणीतोदकेन पाणी अव-
निज्य प्रणीतां पश्चिमतः प्रागग्रं स्फ्यं निधाय तदुपरि इध्मार्वाहिणी
आसादयति ततः स्रुवं प्रथमं संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्
आज्यमुद्रास्याप्रोक्षणीनामपरेण कृत्वा उत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षण्येकदेशेन
वर्हिर्मूलानि सित्कार्वाहिर्विस्त्रस्य संनहनं च विस्त्रस्य दक्षिणस्यां वेदि-
श्रोणौ निधाय संहननावच्छादनैरवच्छाद्य वेदिं स्तृणाति तद्यथा बर्हिः
पूलकं त्रिधा विभज्य प्रथमं भागं दक्षिणेनोत्थाप्यांके कृत्वा हि द्वि-
तीयं भागं दक्षिणेनोत्थापितं सव्येन संगृह्य अंकस्थितं प्रथमभागं
दक्षिणेनादाय वेद्यां स्तृणान्युदकसंस्थं तथैव तृतीयं भागं गृहीत्वा
अंके कृत्वा सव्यथितं दक्षिणेनादाय अंकगतं सव्येन संगृह्य पूर्वस्तृ-
तवर्हिर्मूलानि द्वितीयवर्हिर्भागाग्रैश्च्छादयन् स्तृत्वा तृतीयभागं दक्षिणे-
नादाय स्फ्योपग्रहेण तथैव तृणाति पश्चादपवर्गं ततउपरिष्ठक्षशाखा-
स्तृणाति अथाहवनीयं कल्पयति ततो मध्यमदक्षिणोत्तरान्परिधी-
न् आहवनीये परिधाय आहवनीयमवेक्ष्य अग्रेणाहवनीयं परीत्य पला-
शशाखां निखनति तां त्रिगुणरशनया त्रिः परिव्ययति तत्र शकल-
मुपगूहति रुद्राय त्वोपाकरोमीत्युपाकरणतृणेन पशुमुपाकरोति ततो-
द्विगुणरशनयांतराशृंगं पशुं बध्वा रुद्राय नियुनज्मीति शाखायां
नियुनक्ति अथ रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य
शेषं आस्य उपगृह्य अधस्तादुपोक्षति ततउपयमनकुशानादाय समिधो-
ऽभ्याधाय प्रोक्षणीभिः पर्युक्ष्य पुर्वीघारमाघार्य उत्तरांते स्रुवाग्रेणाल-
लाटांसश्रोणिषु पशुं समानक्ति ततः चात्वाले स्वर्वसिभ्यां पशोर्ललाट
मुपस्पृशति स्वरुममवगूह्य अंसि एकतः घृतेनाभ्यज्य निदधात् अथा-
हवनीयस्योत्तरतः स्फ्येन शामित्राय परिलिख्य आहवनीयस्योल्मुकेन
पश्वाज्यशामित्रदेशशाखाचात्वालाहवनीयान् पर्याग्निं कुर्यास्त्रिः उल्मु-

कमाहवनीये प्रक्षिप्य तावत्प्रतिगच्छेत् पुनराहवनीयादुल्मुकमादाय पशुं कंठे बध्वा वपाश्रपणीभ्यामन्वारभ्य उद्गच्छेत् तत्र वेदितृण-
 द्वयमादाय शामित्रे उल्मुकं निधाय शामित्रस्य पश्चात् एकं तृणं
 आस्तीर्य तत्र पशुं प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं उदक्पादं निपात्य
 अवास्थ्यमानं मुखं संगृह्य तमनेन शामित्रेण संज्ञपयति सत्यन्यस्मिन्
 पुरुषे शमितरि यजमानआहवनीयं प्रत्येत्य पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य
 स्वाहा संज्ञप्ते पशौ देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन अपरां हुत्वा
 तूष्णीमपराः पंच जुहोति अथ वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीयं चात्वाले
 प्राश्य पात्रेजनीभिः पशोः प्राणशोधनं स्वयमेव करोति यथा
 मुखं नासिके चक्षुषी द्वे कर्णौ द्वौ नाभिं मेढूं पायुं संहत्य पादान्
 एकैकं पात्रेजनीजलेन स्पृशति शेषेण शिरःप्रभृति मुखनासिके
 प्रभृति कर्णपर्यंतं पुनस्तथैवाप्पाय्य ततोऽंगानि निषिच्य शेषं पशोः
 पश्चाद्भागे निषिचति ततउत्तानं पशुं कृत्वा नाभ्यग्रे तृणं निधाय
 प्रज्ञातया ऽसिधारयाभिनिधाय तृष्णां त्वचं छित्वा तृणमूलं उभय-
 तोलोहितेनाडूत्कातृणं भूमौ निरस्य तदुपरि स्वयं पादौ कृत्वा
 पुनरागत्योपविश्य वपामुत्खिद्य वपाश्रपणीभ्यां प्रोर्णूय सित्वाऽज्ये-
 नाभिघार्य प्रक्षाल्य पशुं विशास्ति हृदयादीनि सर्वाणि त्रीणि वा
 यथाकामं अवदानान्यवद्य जाघनीं चावद्य श्वभ्रे उपद्ध्यामवधाय
 लोहितं चावधाय चरौ तंडलानोप्य वपां शामित्रे प्रतप्य आहव-
 नीयस्योत्तरतः स्थित्वाऽहवनीये च प्रतप्य शाखाग्न्योरंतरेणाहत्य
 दक्षिणतः स्थित्वा स्तुवेणाज्येनाभिधारयन् श्रपयति गार्हपत्ये स्थालीपाकं
 शामित्रे हृदयादीनि अवदानानि चरुं च तत्र हृदयं शूलं चरुं पर्यङ्गि
 कृत्वा वपामभिधारयति अथ त्रिः प्रच्युते पशौ हृदयं उपरि कृत्वा
 षष्ठदाज्येन हृदयान्यवधार्य इतरान्यवदानान्याज्येन सर्वाणि चत्र्यगंव-
 र्जमभिघार्य स्थालीपाकमुद्वास्य अनंतरमुखां वपाया अंगानां च प्राणादानं

कृत्वा वपादीनि क्रमेणासाद्य अंगानि शाखाग्न्योरंतरेणाहृत्य वेद्यामासा-
द्य वपामवदानानि चालभ्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धवाज्यभागौ हुत्वा वपाहो-
माय स्रुवे आज्यमपस्तीर्य हिरण्यमवधार्य वपां गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलं
दत्त्वा द्विरभिघार्य रुद्राय स्वाहेति वपां जुहोति वपाश्रपण्यौ चाग्नौ
प्रास्यति ततउखातोवसां गृहीत्वा अंतरिक्षाय स्वाहेति जुहुयात्
अथावदानहोमार्थं स्रुवे उपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय हृदयाद्यंगेभ्यः
प्रत्येकं द्विर्द्विरवदायावदाय स्रुवे क्षिप्त्वा उपरि हिरण्यशकलं
दत्त्वा सकृदभिघार्य असर्वाणिचेक्षताभ्यंगं कृत्वा अग्नये स्वाहेति जु-
होति एवं पुनः स्रुवे उपस्तरणहिरण्यशकलावधानद्विर्द्विरवदानग्रहणस-
कृत्स्थालीपाकावदानधारणानि कृत्वा रुद्राय सर्वाय पशुपतये
उग्राय अशनये महादेवाय ईशानायेत्येतैर्नाममंत्रैः स्वाहाकारातैः
एकैकस्मै जुहोति एवं नवप्रधानहोमाः संपद्यंते ततः षष्ठदाज्येन
वनस्पतये स्वाहेति होमं विधाय स्विष्टकृद्धोमार्थं स्रुवमुपस्तीर्य
हिरण्यशकलं दत्त्वासर्वावदानपक्षे तेभ्यएव प्रधानार्थेभ्योद्विर्द्विरवदाय
सकृच्चरोरवदाय हिरण्यशकलमवधाय द्विरभिघार्याग्नये स्विष्टकृते
स्वाहेत्यग्नये उत्तरप्रदेशे जुहुयात् ततः स्रुवेण वसां गृहीत्वा हव-
नीयस्य पुरस्तात् दिशः स्वाहा इदं दिग्भ्यः दक्षिणतः प्रदिशः स्वाहा
इदं प्रदिग्भ्यः पश्चिमतः आदिशः स्वाहा इदमादिग्भ्यः उत्तरतः
विदिशः स्वाहा इदं विदिशः स्वाहा इदं विदिग्भ्यः मध्यतः उदिशः
स्वाहा इदमुदिग्भ्यः जाघर्नी गृहीत्वा गार्हपत्यं प्रत्येत्य जाघन्याः
स्रुवेणावदायावदाय इंद्राण्यै स्वाहा इदमिन्द्राण्यै रुद्राण्यै स्वाहा इदं
रुद्राण्यै शर्वाण्यै स्वाहा इदं शर्वाण्यै भवान्यै स्वाहा इदं भवान्यै अग्नये
गृहपतये स्वाहा इदमग्नये गृहपतये एताः पंचपत्नीसंयाजाहुतीर्जुहुयात्
ततः आहवनीये महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यहोमांते सठ-स्रवप्राशना-
नंतरं शूलगवपशुना तुल्यवयसं गां ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् ततः

पलाशपत्रेषु षट्सु प्राक्संस्थेषु उदक्संस्थेषु वा पशुलोहितेन यास्ते
 रुद्रपुरस्तात्सेनास्ताभ्यएवबलिस्ताभ्यस्ते नमः इदं रुद्राय सेना-
 भ्यइति सर्वबलिषु त्यागः एवं यास्ते रुद्रदक्षिणतः सेनास्ताभ्यए-
 षबलिस्ताभ्यस्ते नमः इदं रुद्राय सेनाभ्यः यास्ते रुद्र पश्चात्से-
 नास्ताभ्यएषबलिस्ताभ्यस्ते नमः इदं रुद्राय सेनाभ्यः यास्ते
 रुद्रोपरिष्ठात्सेनास्ताभ्यएषबलिस्ते नमः इदं रुद्राय सेनाभ्यः
 यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्यएषबलिस्ताभ्यस्ते नमः इदं
 रुद्राय सेनाभ्यः ऊवध्यस्य लोहितलिप्तस्याग्नौ प्रक्षेपः अधोनिख-
 ननं वा कृत्वा अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्राध्यायेन नमस्तइत्यादिना
 प्रथमोक्ताभ्यां वानुवाकाभ्यां रुद्रानुपस्थाय उदमुपस्पृशेत् एतस्य
 पशोर्मांसं ग्रामं नानयेत् समाप्तः शूलगवः ॥ अथ गोयज्ञपद्धतिः ॥ तत्र
 विहितमातृपूजाभ्युदयिकः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुषफलानामन्यतम-
 फलकामः औपासनमरण्यं नीत्वा तत्र परिसमूहनादिभिः संस्कृ-
 तायां भूमौ स्थापयेत् ततोब्रह्मोपवेशनांति विशेषः सक्षीरं प्रणयनं
 कृत्वा पायसं श्रपयित्वा आज्यभागाविद्धा शूलगवदेवताभ्यअग्निरुद्रस-
 र्वपशुपत्युग्रेशानभवमहादेवे मनोभ्यः स्वाहाकारांतैर्नामिश्चतुर्थ्यै-
 तैर्नवभिर्मंत्रैः पायसेन प्रत्येकं जुहुयात् ततः स्विष्टकृदादिप्राजापत्य-
 होमांति संस्त्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् ॥ इतिगो-
 यज्ञपद्धतिः ॥

अथतृषोत्सर्गः ॥ १ ॥ गोयज्ञेन व्याख्यातः
 ॥ २ ॥ कार्तिक्यां पौर्णमास्याः रेवत्यां वाश्वयुज
 स्य ॥ ३ ॥ मध्ये गवाः सुसामिद्धमग्निं कृत्वाज्यः
 सः स्कृत्येह रतिरिति षट्जुहोति ॥ ४ ॥ पूषागा-
 अन्वेतु नः पूषा रक्षतु सर्वतः ॥ पूषा वाजः सनोतु

न इति पौष्णस्य जुहोति ॥ ५ ॥ रुद्रांजपित्वैकवर्णं
द्विवर्णं वायोर्वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादये-
द्रोहितोवै व स्यात्सर्वगैरुपेतोजीववत्सायाः पय-
स्विन्याः पुत्रोयूथे च रूपवत्तमः स्यात्तमलंकृत्य
यूथे मुख्याश्चतस्रोवत्सतर्यस्ताश्चालंकृत्य एतं युवा-
नं पतिं वोददामि तेन क्रीडंती श्वरत प्रियेण ॥
मानः साप्तजनुषा सुभगा रायस्पोषेण समिषा-
मदेमेत्येतथैवोत्सृजेरन् ॥ ६ ॥ नाभ्यस्थमभिमं-
त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ॥ ७ ॥ सर्वासां
पयसि पायसर्ष-श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥
८ ॥ पशुमप्येकेकुर्वति ॥ ९ ॥ तस्य शूलगवेन
कल्पोव्याख्यातः ॥ १० ॥ ९ ॥

अथ वृषोत्सर्गः अथ शूलगवानंतरं वृषोत्सर्गः वृषस्य
वक्ष्यमाणलक्षणस्य उत्सर्गः उत्सर्जनं व्याख्यास्यते सच कामाधिका-
रात् फलस्य वानभिधानात् किं विश्वजिह्वयायेन सर्गः फलं कथ्यते
उत पूर्वोक्तशूलगवानंतराभिधानात्तत्फलमिति संदेहः तत्र विश्वजि-
ह्वास्य सर्वथा श्रुतफलकर्मविषयत्वात् नात्र प्रवृत्तिः कुतः सन्निधि-
श्रुतस्य शूलगवफलस्य स्वर्गादेः स्वान्वययोग्यत्वात् तस्मात् अयमपि
पशुः स्वर्गपशुपुत्रघनयशआयुष्कामस्यैवेत्यभिप्रेत्याह गोयज्ञेन व्या-
ख्यातः सच गोयज्ञेन गवा रौद्रेण पशुना यज्ञः गोयज्ञः तेन
व्याख्यातः गोयज्ञफलेतिकर्तव्यतामित्यर्थः ततश्चास्मिन्नपि स्वर्ग-
पशुपुत्रघनयशआयुष्कामस्याधिकारः सकदा कर्तव्यइत्यपेक्षायामाह

कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां आश्विनस्य रेवत्यां रेवतीनक्षत्रे वा
 कर्त्तव्यः शास्त्रान्तरात्तु चैत्र्यमाश्वयुज्यं वा मध्ये गवार्ठःसुसमिद्ध-
 मग्निं कृत्वाज्यर्ठःसंस्कृत्येहरतिः षट् जुहोति प्रतिमंत्रं मध्येगवं
 गोष्ठे पंचभूसंस्कारपूर्वकं आवसथ्याग्निं सुममिद्धं प्रज्वलितं कृत्वा
 आज्यसंस्कारानंतरं पर्युक्षणांते इहरतिरित्यादिभिः बन्दिमंत्रैः
 प्रतिमंत्रं षडाज्याहुतीर्जुहोति अत्र मध्येगवमिति देशविशेषनियमा-
 नुविधानात् देशान्तरस्येह यागानंगत्वं पूषागाअन्वेतु नः पूषा रक्षतु
 सर्वतःपूषा वाजर्ठः सनोतु नः स्वाहेति पौष्णस्य जुहोति पूषा
 देवताऽस्येति पौष्णः चरुः तस्य पूषागाइत्यादिमंत्रेण जुहोति हो-
 मसंख्यानभिधानात्सकृत्श्रपणानुपदेशात्सिद्धएवोपादीयते अयं पौष्णः
 चरुः पिष्टमयोभवति कुतः तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वते प्रपिष्टानामेव
 कुतः श्रुतेः रुद्रान् जपित्वैकवर्णं द्विवर्णं वा योवा यूथं छादयति
 यं वा यूथं छादयेद्रोहितोवै व स्यात्सर्वगैरुपेतोजीववत्सायाः
 पयस्विन्याः पुत्रोयूथे च रूपवत्तमः स्यात्तमलंकृत्य यूथे मुख्याः
 चतस्रोवत्सतर्यस्ताश्चालंकृत्यैतं युवानं पतिं वोददामि तेन
 क्रीडंती श्वरत प्रियेण मानः साप्तजनुषामुभागारायस्पोषेण समि-
 षामदेमेत्सेतयैवोत्सृजेरन् रुद्रान्नमस्तइत्यध्यायान्नातान् जपित्वा सप्त-
 जन्मजपधर्मेण पठित्वा अत्र शूलगातिदेशप्राप्तोपि रुद्रजपविधिः
 प्रथमोत्तमानुवाकजपविकल्पनिवृत्त्यर्थः जपावसरज्ञापनार्थोवा तन्न
 अपूर्वश्चायं जप्यत्वेनाप्राप्तत्वात् आकृतौ हि रुद्राणां शूलगवस्थाने
 करणत्वे त्वविहितत्वात् एकएव शुक्लादिवर्णोरूपं यस्यसएकवर्णः तं
 अथ वा द्वौ वर्णौ यस्यसद्विवर्णः विशेषनियममभिधाय अथ वृषस्य
 परिमाणविशेषनियममाह योवृषः यूथं कृत्स्नं वर्गं छादयति स्वप-
 रिमाणेन अधः करोति वा यं वृषं यूथवर्गः छादयेत् अधः करोति
 तं वा यूथादधिकपरिमाणं वा न्यूनपरिमाणं वेत्यर्थः रोहितः

लोहितोवा एव स्यात् एवकारेण लोहितस्य एकवर्णद्विवर्णाभ्यां प्राशस्त्यमुच्यते पुनः कीदृक् सर्वः अंगैः उपेतः समन्वितः न पुनः हीनांगः अधिकांगोवा तथा जीवाः प्राणवंतोवत्साः प्रसूतिर्यस्याः साजीववत्सा तस्यागोः तथा पयः बहुक्षीरं विद्यते यस्याः सा पयस्विनी तस्याः बहुक्षीरायाइत्यर्थः तथा यूथे वर्गविषये रूपमस्यास्तीति रूपस्वी अतिशयेन रूपस्वीतमः वृषः स्यात् तं उक्तगुणविशिष्टं च वृषं अलंकृत्य वस्त्रमाल्यानुरूपहेमपदिकात्रैवेयकघंटादिभिर्वृषोचितभूषणैः भूषयित्वा न केवलं वृषमलंकृत्यताश्रवत्सतरीः अलंकृत्य अलंकृताः कार्यायूथे स्ववर्गे मुख्यागुणैः श्रेष्ठावत्सतरीः कति चतस्रः चतुःसंख्योपेता एतं युवानमित्येतयैवोत्सृजेरन् त्यजेयुः नाभ्यस्थमभिमंत्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण नाभ्यस्थं वत्सतरीणां मध्ये तिष्ठतं अभिमंत्रयते अभिमुखोनमंत्रयते मंत्रैः स्तौति केन मयोभूरभिमावाहि स्वाहेत्यारभ्य स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्येतदतेन अनुवाकशेषेण अथ पायसप्राशनं नामांतरं कर्म सर्वासां पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् यस्य यावंत्वोगावः दोग्ध्यः संति सः तासां सर्वासां पयसि दुग्धे पायसं श्रपयित्वा साधयित्वा ब्राह्मणान् त्रिप्रभृतीन् यथाशक्ति भोजयेत्तर्पयेत् पशुमप्येके कुर्वति तस्य शूलगवेन कल्पोव्याख्यातः एके आचार्याः पशुमपि छागं च कुर्वति आलभंते उक्तविधिना पायसश्रपणपूर्वकं ब्राह्मणान् वा भोजयंति तस्य पशोः शूलगवेन शूलगवारूपेण कर्मणा कल्पः इतिकर्तव्यताकलापोव्याख्यातः कथितः इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र स्वर्गादीनामन्यतमफल कामः कार्त्तिक्यां पौर्णिमास्यां आश्वयुजस्य रेवत्यां वा शास्त्रांतराच्चैत्र्यां आश्वयुज्यां वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं कृत्वा गोष्ठे गवां मध्ये पंचभूसंस्कारान्कृत्वा आवसथ्याग्निं स्थापयेत् प्रणीताप्रणयने प्रणीतापात्रस्य मध्ये पिष्टादिना अंतर्धानं विधाय मूलदेशे पयः इतरत्र जलं

प्रक्षिप्य प्रणये त्तंडुलानंतरं पौष्णं पिष्टकरुं सिद्धमासादयेत् प्रणीतेन
 पयसा पायसं श्रपयेत् पर्युक्षणांते सुसमिद्धेभ्यो इहरतिः स्वाहा इदमग्नये
 इह रमध्वं स्वाहा इदमग्नयेइहधृतिः स्वाहा इदमग्नये इह स्वधृतीः स्वाहा
 इदमग्नये रायस्पोषमस्मास्तु दीधरत्स्वाहा इदमग्नये इति त्यागसहिताः
 षडाज्याहुतीर्जुहोति ततआधारावाज्यभागांते पायसेन शुलगवदेव-
 ताभ्योऽग्न्यादिभ्यः ईशानांतेभ्यः पायसेन नवाहुतीर्हुत्वा पिष्टकचरोः
 पूषा गाअन्वेतु नः पूषा रक्षतु सर्वतःपूषा वाजसनोतु नः स्वाहेति मं-
 त्रेण एकामाहुतिं हुत्वा इदं पूष्णे इति त्यागं विधाय पायसपौष्णाभ्यां
 स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिहोमसंस्त्रवप्राशनांते पूर्णपात्रवरयो-
 रन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् अथ नमस्ते रुद्रमन्यवइत्यारभ्यासमाप्तेः रु-
 द्रान्जपित्वा एकवर्णादिगुणविशिष्टं वृषभं चतसृभिर्वत्सतरीभिः सहितं
 वस्त्रमाल्यहेमालंकारादिभिरलंकृतं एतं युवानं पतिं वोददामि तेन
 क्रीडंती श्ररथप्रियेण मानः साप्तजनुष्यास्तुभगारायम्पोषेण समिषा-
 मदेमेत्येतया ऋचा उत्सृजेरन् ततोवत्सतरीमध्यस्थं वृषभं मयोभूर-
 भिमावहिस्वाहेत्यारभ्य वर्णः सूर्यः स्वाहेत्यंतेन अनुवाकशेषेण
 अभिमंत्रयते इति वृषोत्सर्गः अत्र यत् प्रेतकृत्यं तदन्योक्तं लिख्यते
 तत्र प्रेतपित्रादिगतनानाविधसमुचितस्वर्गादिफलकामस्य स्वगतपुण्या-
 पुण्यातिशयाशोकमोक्षगतिकामस्य वाधिकारः तत्र प्रथमसंवत्सराभ्यं-
 तरे कृतसर्पिंडीकरणस्य च मातृस्थापनपूजनश्राद्धानि भवंति सूतकांतं
 द्वितीयमहरेवापरं तस्य वृषोत्सर्गकालः न कार्त्तिक्यादिः प्रथमसंवत्सरे
 काम्यकर्माभ्युदयिकयोरनधिकारात् कुतः “तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरा-
 त्प्रथमादत्” इतिवचनात् सूतकांते द्वितीयेऽन्विह इति तु वचनं तथैव
 काम्यं यत्कर्मेति वचनं बाधित्वैव प्रवर्त्तते इति अनन्यविषयत्वात् का-
 र्त्तिक्यादि तु संवत्सरोत्तरकालीनकार्त्तिक्यादिषु संकोच्य अन्यथाबाधा-
 पक्षत्वाभ्यां वैषम्यापत्तेः ततश्च संवत्सरानंतरं कार्त्तिक्यादौ पित्रागत-
 नानाविधनृत्यादिकामेन क्रियमाणोवृषोत्सर्गोमातृस्थापनपूजनश्राद्ध-

पूर्वकएव कर्त्तव्यः तस्य च कार्तिकी चैत्री आश्वयुजीरेवत्यां कालः
 अथ फलश्रुतिः “उत्सृष्टोवृषभोयस्मिन्पिबत्यथजलाशये । शृंगेणो-
 छिखते भूमिं यत्र कचन दर्पितः ॥ पितृणामन्नपानं तत्प्रभृतिमुपतिष्ठते ।
 वृषोत्सर्गाद्वेते नान्यत्पुण्यमस्ति महीतले ॥ तथा । वृषभस्य तु शब्देन
 पितरः सपितामहाः । आवर्त्तमानादृश्यन्ते स्वर्गलोके न संशयः ॥
 जले प्रक्षिप्य लांगूलं तोयं योद्धरते वृषः । दशवर्षसहस्राणि पितर-
 स्तेन तर्पिताः ॥ कूले समुद्धृतायावच्छृंगे तिष्ठति मृत्तिका । भक्ष्यभो-
 ज्यमयैः शैलैः पितरस्तेन तर्पिताः ॥ गवां मध्ये यदा चैव वृषभः क्रीडते
 तुयत् । अप्सरोषसहस्रेण क्रीडन्ति पितरस्ततः ॥ लांगूलमुद्यमं यावत्तोयेषु
 क्रीडते तु सः । अप्सरोगणसंघैश्च क्रीडन्ति पितरः सदा ॥ सहस्ररत्नपा-
 त्रेण कनकेन यथाविधि । तृप्तिस्तु या पितृणां वै सा वृषेण समोच्यते ॥”
 एतानि चार्थवादकफलानि समुचितान्येवकामनाविषयः अथ वृषस्वरूपं
 जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रं मुखपुच्छपादेषु सर्वशुक्लः नीलोलो-
 हितोवा वृषः तथा “उन्नतस्कंधककुद्धान् ऋजुलांगूलभूषणः । महा-
 कटितटस्कंधोवैडूर्यमणिलोचनः ॥ प्रवालगर्भशृंगाग्रसुदीर्घऋजुवालधिः ।
 नवाष्टदशसंख्यैस्तु तीक्ष्णाग्रैर्दर्शनैः शुभैः ॥ मल्लिकाख्यश्च मोक्त-
 व्यस्तथा वर्णस्तु ताम्रकः । कपिलोवृषभः श्रेष्ठोब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥
 श्वेतोरक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटलएव च । तथा पृथुकर्णो-
 महास्कंधः सूक्ष्मरोमा च योभवेत् ॥ रक्ताख्यः कपिलोयश्च रक्त-
 शृंगगलोभवेत् । श्वेतोदरः कृष्णष्टोब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥ स्नि-
 ग्धवर्णेन रक्तेन क्षत्रियस्य प्रचक्षते । कांचनाभेन वैश्यस्य कृष्णः
 शूद्रस्य शस्यते ॥ यस्य प्रागायते शृंगे श्वमुखाभिमुखे सदा । सर्वेषामेव
 वर्णानां सच सर्वार्थसाधकः ॥ “तथा” मार्जारपादकपिलः तथा
 कपिलर्षिगलः । श्वेतोमार्जारपादश्च तथा मणिनिभेक्षणः ॥ तथा गौ-
 रतित्तिरकृष्णतित्तिरसंनिभा तथा आकर्णमूलात् श्वेतं यस्य मुखं

सनादीमुखः विशेषतोरक्तवर्णः तथा यस्य जठरं श्वेतवर्णं च पृष्ठं च समुद्रनामा अतसीवर्णोजघन्यः तथा “भूमौ कर्षति लांगूलं पुनश्च स्थूलवालधिः । पुरस्तादुन्नतोनीलः सश्रेयान् वृषभः स्मृतः” तथा रक्तशृंगाग्रनयनः श्वेतदंतः प्रवालसदृशमुखैर्धन्यतरः एते सर्वे धनधान्यविवर्द्धनाः तथा “चरणानि मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः । लाक्षारससवर्णश्चतं नीलमिति निर्दिशेत् ॥ तथा । लोहितोयस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां सवृषोनीलउच्यते ॥ नीलाधिकारे “एवं वृषं लक्षणसंप्रयुक्तं गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् । मुक्तो न शोचेन्मरणं महात्मा मोक्षे मर्तिं चाहमतो विधास्ये” ॥ तदर्थमेव गाथेयं “एष्टव्या बहवः पुत्रायद्येकोपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्” ॥ तथा अथ वर्जनीयावृषाः “कृष्णतालवोष्टदशना रुक्षशृंगशफाश्रये ॥ अशक्तदंताह्रस्वाश्च व्याघ्रभस्मनिमाश्रये ॥ ध्वाक्षगृध्रसवर्णाश्च तथा मूषकसंनिभाः । कुब्जाः काणाश्च खंजाक्षाः केकराक्षास्तथैव च ॥ अत्यंतश्वेतपादाश्च उद्धांतनयनास्तथा । नैते वृषाः प्रमोक्तव्याः गृहे धार्याः कथंचन” उपादेयश्च वृषस्त्रिहायनः तथा वत्सतयोपि त्रिहायन्यएव अथ स्नातआचांतः प्रेतपुत्रादिरन्योवा होता ब्रह्मा च तत्रान्यपक्षे ॐ अद्यामुकमासीयामुकतिथौ पित्रादिगतस्वर्गकामोवृषोत्सर्गमहंकरिष्ये इति प्रतिज्ञाय अद्यकर्त्तव्ये वृषोत्सर्गहोमकर्मणि भवान्मया निमंत्रितः तथैव होमकर्मणि कृतावेक्षकत्वेन मया भवान्निमंत्रितइति वस्त्रचंद्रनतांबूलादिहोतृब्राह्मणैः वृणुयात् ततः स्वयं गवां गोष्ठे पंचभूसंस्कारान् कृत्वाग्नेः स्थापनं कुर्यात् होतृब्रह्मप्रणीतानामासनं ब्रह्मोपवेशानादि प्रणीतादि क्षीरोदकप्रणयनं उदकमात्रप्रणयनमिति केचित् आज्यतंडुलाः पौष्णः पिष्टमयः सिद्धएव चरुः होतुर्वस्त्रयुगं सुवर्णकांस्थानि दक्षिणः ब्रह्मणः पूर्णपात्रं वरोवा प्रोक्षण्युदकेन

पात्रप्रोक्षणं पवित्रस्य च प्रणीतासु निधानं प्रणीतेत पयसा यथाविधि
 पायसचरुश्रपणं ततउद्घासनादि उपयमनकुशानादाय तिष्ठन्समिधस्ति-
 स्त्रस्तूष्णीमग्नौ निक्षिपेत् आज्येन होमः इहरतिरित्याद्याः षडाहुतयः
 इदमग्नये इति त्यागः आधारावाज्यभागौ ततः पायसेन अग्नये
 रुद्रायेत्यादि ततः पिष्टचरुः पूषागाइत्यादि ततः पायसपिष्टचरुभ्यां
 स्विष्टकृद्धोमः ततोभूरित्यादिनवाहुतयः संस्त्रवप्राशनादिदक्षिणाते
 रुद्रान्जपित्वा एकस्मिन्पार्श्वे चक्रेण परस्मिन् शूलेन वृषभमंक-
 यित्वा वत्सतरी, वृषभश्च हिरण्यवर्णेति चतुसृभिः शन्नोदेवीरिति च
 स्नापयित्वा लोहघंटिकानूपूरकनकपटादिभिः पंचाप्यलंकृत्य वृषस्य
 दक्षिणे कर्णे जपेत् “वृषोहि भगवान्धर्मश्चतुपादः प्रकीर्तितः । वृणोमि
 तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वत ॥” इति ततः उत्सर्गः ॐ
 अद्यामुकमासीयामुकतिथौ एनं युवानमित्यादि समिधामदेत्यंतेन पार-
 स्करेण एतयैवोत्सृजेरन्निति एवकारेण निषेधात् तथा च ऋगर्थः
 हेवत्सतरींनोयुष्माकं एनं युवानं पतिं ददामीत्यर्थः हेवत्सतरीं-
 यूयमपि न मयोपयोक्तव्याः किंतु तथा त्यक्ताःसत्यउपवनेषु अनेन
 प्रियेण पत्या सह चरथ स्वच्छंदं भ्रमथ चरत तृणानि खादथेति
 वा चरगतिभक्षणयोः नोस्माकं गृहेषु साप्तजनुषा सप्तजन्मपर्यंतं
 असुभगामाचरथ किंच युष्मत्प्रसादात् रायस्पोषेन धनपुष्ट्या इषा
 अन्नेन च संमदेम सम्यक्तृप्येम इत्याशंसा तदुक्तं ततः प्रमुदिता-
 स्तेन वृषेण च समन्विताः वनेषु गावः क्रीडन्ति वृषोत्सर्गः प्रसिद्धः
 ततोवत्सतरीमध्यस्थं मंत्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ततोयवतिलयुतं
 जलं पित्रादिभ्यःपितृतीर्थेन दद्यादनेन मंत्रेण “स्वधापितृभ्योमातृभ्यो-
 बंधुभ्यश्चापि तृप्तये । मातृपक्षाश्च ये केचित् ये चान्ये पितृपक्षाः ॥
 गुरुश्वसुरबंधूनां ये कुलेषु समुद्भवाः । ये प्रेतभावमापन्नायेचान्ये श्राद्ध-
 वर्जिताः ॥ वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां तृप्तिमुत्तमां । दद्यादनेन मंत्रेण

तिलाक्षतयुतं जलं । उत्सृष्टान्नोपयुंजीत स्वामीवान्योपि मानवः ” इति वापीकूपतडागादौ उत्सर्गे कृते परस्मिंश्च स्वीकारिते निरिष्टके तज्जलगोचरतया सर्वेषामौपादानिकं स्वत्वं भवति तथेहापि त्यक्तानां वृषादीनां केनचिदप्यस्वीकृतानां निरिष्टकानामौपादानिकं स्वत्वं कुतोन भवतीत्याह “नचाज्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित्कचित् । नवाह्योसौ वृषश्चैषामृते गोमूत्रगोमये” ततश्च यथेष्टविनियोगनिषेधात्मके श्लोके न किञ्चिदप्युपादानं कार्यं औपादानिकस्वत्वानंतरं विक्रीय कपर्दिकादानमेवास्त्विति चेत् ननु वाह्यइत्यस्य विनियोगपरूपत्वात् किंतु गोपशुविक्रयस्य निषेधः श्रुतेः कथं तदर्थमुपादानं उच्छंघितमर्यादोविक्रयं करोति चेत् तस्योच्छृंखलत्वेन हेयत्वात् शास्त्रानधिकृत्य शास्त्रप्रवृत्तेः संकल्पविरोधाच्च तर्ह्यनेन प्रियेण वनेष्वनवच्छिन्नकालं चरथेति संकल्पः न तु परोपेतं गोबलीवर्द्धरूपं मुंचतामिति संकल्पः वापीकूपादौ तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनादीनि यथेष्टमिह कुर्वत्वित्यनेन संकल्पः यदपि तु वत्सतरीणां अपत्यानि केनचिदुपादाय दोह्यंते तदा न दोषः तत्पर्यंतं दोहनवाहननिषेधवाक्यस्य तात्पर्यात् भवेद्धचनमिति न्यायात् अथ पायसप्राशनं नाम कर्मानंतरं प्रकरणैक्यात्स्वर्गाद्यन्यतमकामस्याभिधीयते तत्र कालविशेषानभिधानात् प्रकृतोत्सर्गकालएव गृह्यते ततश्च वृषोत्सर्गविहितकार्तिकाद्यन्यतमसमये मातृपूजाभ्युदयिकपूर्वकमावसथ्याग्नौ स्वकीयानां सर्वासां दोग्ध्रीणां गवां पयआदाय तस्मिन्पयसि तंडुलान्प्रक्षिप्य पायसं श्रपयित्वा त्रिप्रभृतीन् यथाशक्तियथासंभवं ब्राह्मणान्भोजयेत् अथ वा शूलगवविधिना छागं पशुं च कुर्यात् इतिपायसश्रपणं एषवृषोत्सर्गविधिः स्वर्गादिकामस्यौपासनाग्नौ साग्नेर्भवति यः पुनःप्रेतगतः स्वर्गादिफलस्य साधनभूतोब्राह्मणादीनां वर्णानां एकादशत्रयोदशवा षोडशैकात्रिंशत्तमेष्वस्ति वृषोत्सर्गः स्मृत्यंतरे विहितः तत्रापि द्विजातीनां

साग्निनिरग्नीनां काण्वमाध्यंदिनीयशाखानुसारिणां लौकिकाग्निनाने-
नैव विधिना मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धरहितः कर्त्ता भवतिप्रेतसर्पिंडीनां
प्रथमेऽब्देकाम्याभ्युदयिकयोर्निषेधात् शूद्रस्य मंत्रवर्जं क्रियामात्रं
निरग्नीनां तु स्वर्गादिकामानां कार्त्तिक्याद्यन्यतमकाले लौकिकाग्नौ-
कर्त्तव्योभवतीति शेषः अत्र केचिदाहुः “ एकादशेऽह्नि संप्राप्ते यस्य
नोत्सृज्यते वृषः । प्रेतत्वं हि स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपी ॥ ”
त्यादिस्मृतिवचनात् क्षत्रियवैश्यशूद्रैरपि एकादशाहएव आशौचमध्ये
नियतकालीनत्वाद्बृषोत्सर्गः कर्त्तव्यइति तदयुक्तं अत्र प्रकरणे
एकादशाहद्वादशाहादिशब्दाः आशौचसूतकांतकालोपलक्षकाः अन्य-
था ‘ अहन्येकादशेनाम ’ तथा “ आनंत्यात्कुलधर्माणामायुषश्च
परिक्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥ ” इत्या-
दिभिर्वचनैर्नामकरणसर्पिंडनादिक्रिया क्षत्रियादीनां त्रयोदशे षोडशे
एकत्रिंशत्तमे दिने भवति तस्मादेकादशाहइत्यादिशब्दाः सूतकांतमु-
पलक्षयन्ति ॥

अथोदककर्म ॥ १ ॥ अद्विवर्षे प्रेते माता-
पित्रोराशौचं ॥ २ ॥ शौचमेवेतरेषां ॥ ३ ॥ एकरात्रं
त्रिरात्रं वा ॥ ४ ॥ शरीरमदग्ध्वा निखनन्ति ॥ ५ ॥
अंतः सूतके चेदुत्थानादाशौचठ-सूतकवत् ॥ ६ ॥
नात्रोदककर्म ॥ ७ ॥ द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्मशाना-
त्सर्व्वेनुगच्छेयुः ॥ ८ ॥ यमगार्था गायंतोयमसूक्तं
च जपंतइत्येके ॥ ९ ॥ यद्युपेतोभूमिजोषणादि
समानमाहिताग्नेरोदकांतस्यगमनात् ॥ १० ॥ शाला-
ग्निना दहंत्येनमाहितश्चेत् ॥ ११ ॥ तूष्णीं ग्रामाग्नि-

नेतरं ॥ १२ ॥ संध्युक्तं मैथुनं वोदकं याचेरन्नदकं
 करिष्यामहइति ॥ १३ ॥ कुरुध्वं मा चैवं पुनरि-
 त्यशतवर्षे प्रेते ॥ १४ ॥ कुरुध्वमित्येवेतरस्मिन्
 ॥ १५ ॥ सर्वज्ञातयोपोभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषाद्-
 शमाद्वा ॥ १६ ॥ समानग्रामवासे यावत्सम्बन्ध-
 मनुस्मरेयुः ॥ १७ ॥ एकवस्त्राःप्राचीनावीतिनः ॥
 १८ ॥ सव्यस्यानामिकयापनोद्यापनःशोशुचदधमि-
 ति ॥ १९ ॥ दक्षिणामुखानिमज्जंति ॥ २० ॥
 प्रेतायोदकं सकृत्प्रसिंचत्यंजलिनासावेतत्तदुदक-
 मिति ॥ २१ ॥ उत्तीर्णाञ्छुचौ देशे शाड्वलवत्युप-
 विष्टांस्तत्रैतानपवदेयुः ॥ २२ ॥ अनपेक्षमाणाग्रा-
 ममायांतिरीतिभूताःकनिष्ठपूर्वाः ॥ २३ ॥ निवेश-
 नद्वारे पिचुमन्दपत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं
 गोमयं गौरसर्षपांस्तैलमालभ्याश्मानमाक्रम्यप्रवि-
 शंति ॥ २४ ॥ त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोधःशायिनो न
 किञ्चन कर्म कुर्युर्न प्रकुर्वीरन् ॥ २५ ॥ क्रीत्वा
 लब्ध्वावादिवात्नमश्रीयुरमार्थःसम् ॥ २६ ॥ प्रेता-
 य पिंडं दत्त्वावनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं
 ॥ २७ ॥ मृन्मये तार्थःरात्रीं क्षीरोदके विहायसि
 निदध्युःप्रेतात्र स्नाहीति ॥ २८ ॥ त्रिरात्रं शाब-

माशौचं ॥ २९ ॥ दशरात्रमित्येके ॥ ३० ॥ न
 स्वाध्यायमधीयीरन् ॥ ३१ ॥ नित्यानि निवर्तेर-
 न्वैतानवर्जं ॥ ३२ ॥ शालाग्रौचैके ॥ ३३ ॥
 अन्यएतानि कुर्युः ॥ ३४ ॥ प्रेतस्पर्शिनोग्रामंनप्र-
 विशेषुरानक्षत्रदर्शनात् ॥ ३५ ॥ रात्रौचेदतीतस्य
 ॥ ३६ ॥ प्रवेशनादिसमानमितरैः ॥ ३७ ॥ पक्षं
 द्वौ वा शौचं ॥ ३८ ॥ आचार्ये चैवं ॥ ३९ ॥
 मातामहयोश्च ॥ ४० ॥ स्त्रीणांचाप्रत्तानां ॥ ४१ ॥
 प्रत्तानामितरेकुर्वीरन् ॥ ४२ ॥ ताश्च तेषां ॥ ४३ ॥
 प्रोषितश्चे त्रेयाञ्छ्रवणप्रभृतिकृतोदकाः कालशेषमा-
 सीरन् ॥ ४४ ॥ अतीतश्चेदेकरात्रं त्रिरात्रं वा ॥ ४५ ॥
 अथकामोदकान्यृतिकृत्वश्वशुरसखिसम्बन्धिमातुलभा
 गिनेयानां ॥ ४६ ॥ प्रत्तानांच ॥ ४७ ॥ एकाद-
 श्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयित्वामार्ठसवत् ॥ ४८ ॥
 प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्ति ॥ ४९ ॥ पिंडकरणे-
 प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेत् ॥ ५० ॥
 निवर्तेत चतुर्थः ॥ ५१ ॥ संवत्सरं पृथगेके ॥ ५२ ॥
 न्यायस्तुनचतुर्थः पिंडो भवतीति श्रुतेः ॥ ५३ ॥ अह-
 रहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुंभं च दद्यात् ॥ ५४ ॥
 पिंडमप्येके निष्ठांति ॥ ५५ ॥ १० ॥

॥ अथोदककर्म ॥ अथ पुरुषसंस्कारकर्म क्रमप्राप्तं उदक-
 कर्म उदकेन जलेन कर्म क्रिया अंजलिदानमित्यर्थः व्याख्यास्यते
 इति सूत्रशेषः उपलक्षणमेतत् येन आशौचादियमनियमापि वक्ष्यते
 । अद्विवर्षे प्रेते । मातापित्रोराशौचर्षः शौचमेवेतरेषामेकरात्रं
 त्रिरात्रं वा द्वे वर्षे वयोयस्यसद्विवर्षः न द्विवर्षः तस्मिन् प्रेते
 प्रकर्षेण इतोगतः प्रेतोमृतः तस्मिन्निमित्ते माताचपिता च पितरौ
 तयोः मातापित्रोः आशौचं अशुद्धिः वर्णाश्रमविहितः कर्मानुष्ठानसं-
 कोचावस्था इतरेषां मातापितृभ्यामन्येषां शौचमेव नाशुद्धिः कियंतं
 कालं एकरात्रं एकमहोरात्रं वा अथवा त्रिरात्रं अयं विकल्पः प्रेतस्य
 अकृतकृतचूडत्वेन व्यवस्थितः इतरेषां सद्यः शौचमिति गृह्यकारस्य
 मतं स्मृत्यंतरे तु तेषामथाशौचस्य विहितत्वात् आदंतजननात्सद्यङ्-
 स्यादिना यच्च पुंसउपनयनात्प्राक् स्त्रियाश्च विवाहात्प्राक् वयो-
 वस्थाविशेषेण सद्यएकरात्रत्रिरात्रादिकमाशौचमुक्तं तत्सवर्णं वर्ण
 साधारणं विशेषावगमस्याशक्यत्वात् शरीरमदग्ध्वा निखनन्ति
 ऊनद्विवर्षस्य प्रेतस्य शरीरं कुणपं अदग्ध्वा अग्निदाहमकृत्वा निख-
 नन्ति गत्तं प्रक्षिपन्ति अंतःसूतके चेदौत्थानादाशौचं सूतकवत्
 चेद्यदि अंतर्मध्ये सूतके जनननिमित्ताऽशौचै उत्थानात् उत्थानं
 सूतकांतं यावत् आशौचं जननाशौचांतरमापतति तदा सूतकवत्
 एवं मरणाशौचमध्ये यदा मरणाशौचमेवापतति तदाऽपि पूर्वशेषेणैव
 उत्तरस्य शुद्धिः एतच्च सर्पिडविषयोमातापित्रोस्तु विशेषः मातरि
 पूर्वमृतायां आशौचमध्ये पिता म्रियेत तदा पितृमरणनिमित्तशौ-
 चांतोऽशुद्धिः यदा पुनः पितरि मृते तदा पक्षिप्यन्ते द्वादशप्रहरांते
 शुद्धिः किंच यदि सूतके रात्रिमात्रावशिष्टे सूतकांतरमापद्यते शाबे
 वा रात्रिमात्रावशिष्टे शाबांतरमात्रावशिष्टे सूतकांतरमापद्यते शाबे
 वा रात्रिमात्रावशिष्टे शाबांतरमापद्यते तदा द्व्यहमधिकं वर्त्तते

यदि पुनर्याममात्रावशिष्टे सूतके शाबे वा सूतकं शाबं सजातीयं वा पतति तदा त्र्यहमधिकं वर्त्तते तथा च स्मृतिः “मातयग्नें प्रमीतायाम-शुद्धौ म्रियते पिता । न पूर्वशेषाच्छुद्धिः स्यान्मातुः कुर्याच्च पक्षिणी ॥ रात्रिशेषेद्व्यहच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिरुग्रहात् ” । इति अन्ये तु इदं सूत्रं अन्यथा व्याचक्षते अंतःसूतके चेद्यदि बालस्य मरणमापद्यते तदाआदुत्थानात् आशौचं अशुद्धिः सूतकवद्भवति नत्वाशौचनिवृत्तिः अन्ये बालमरणनिमित्ताशौचस्याकालीनत्वे बहुकालीनजनननिमित्ताशौचशोधनासमर्थत्वात् यतः समानजातियस्य समानकालीनस्यैव पूर्वेत्पन्नस्य अंतरापतितस्य वा शोधकत्वं नात्रोदककर्म अत्र उनद्विवार्षिके प्रेते उदककर्म उदकांजलिदानं न भवति द्विवर्षप्रभृति प्रेतमाश्मशानात्सर्वेनुगच्छेयुर्यमगाथां गायंतोयमसूक्तं जपंत इत्येके द्विवर्षे वयोयस्य सद्द्विवर्षः तत्प्रभृतिः तदादिर्यः प्रेतः तं आश्मशानात् श्मशानावधि सर्वे सर्पिडा अनुगच्छेयुः श्मशाननयनविधानादाह उपलक्ष्यते श्मशानशब्देन हि प्रेतदाह भूमिरुच्यते तस्मादाहमपि कुर्युः दाहसंनियोगशिष्टं उदकं च दद्युः एके आचार्याः यमगाथां यमदैवत्यायामृषिगीतं साम गायंतः पठंतः तथा यमसूक्तं यमदैवत्यानामृचां समुदायं सूक्तशब्दवाच्यं जपंतोऽनुगच्छेयुरित्याहुःपुत्रपेतोभूमिजोषणादिसमानमाहिताग्नेरोदकांतस्य गमनात् यदि उपेतः उपनीतः प्रेतः स्यात् एहोक्तसंस्कारेषु तस्याधिकारात् वैतानिकस्य च मंत्रब्राह्मणकल्पसूत्रेषु पृथक्संस्कारान्नात् तदा भूमिजोषणादिकर्म समं तुल्यं केन आहिताग्नेः कर्मणा यथा आहिताग्नेः औपासनिकस्य किं पर्यंतं आ उदकं तस्य उदकसमीपस्य गमनात् एतदुक्तं भवति यद्युपनीतः प्रेतोभवति तदा यथाहिताग्नेर्भूमिजोषणादि उदकांजलिदानपर्यंतं कर्म तथैव कुर्यात् शालाभिना दहंसेनमाहितश्चेत् चेद्यदि असौ

प्रेतः आहितः कृतावसथ्याधानः स्यात् तदा एनं प्रेतं शालाग्निना
 औपासनेन हन्ति पुत्रादयः तूष्णीं ग्रामाग्निनेतरं तूष्णीं मंत्रवर्जं
 ग्रामाग्निना लौकिकेन पावकेन इतरमकृतावसथ्याधानं दहन्तीत्यनुषंगः
 संयुक्तं मैथुनं वोदकं याचेरन्नुदकं करिष्यामहइति संयुक्तं केनचित्
 यौनेन संबन्धेन संबन्धो मैथुनः एकदेशलक्षणया मैथुनशब्दवाच्यायाभा-
 र्यायाः भ्राता श्यालइत्यर्थः तं वा उदकं जलं याचेरन् प्रार्थयेरन्
 उदकं करिष्यामहइत्यनेन मंत्रेण कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्थशतवर्षे
 प्रेते एवं पृष्टः संयुक्तः शालोवा प्रतिब्रूयात् किं कुरुध्वं क अशतवर्षे
 प्रेते शतवर्षेभ्योऽर्वाकृ मृते सति कुरुध्वमेवेतरस्मिन् इतरः शतवर्षप्र-
 भृतिः तस्मिन् मृते कुरुध्वंइत्येव तावदेवं प्रतिब्रूयात् न सा चैवं पुनरिति
 सर्वे ज्ञातयो योभ्यवयंसासप्तमात्पुरुषाद्दशमाद्वा ज्ञातयः सर्पिडाः
 समानोदकाश्च सर्वे एव अपोभ्यवपन्ति स्नानार्थं नद्यादेर्जलं प्रविशन्ति किं
 यावत् आसप्तमात्पुरुषात् सप्तमं पुरुषमभिव्याप्य यावंतः सर्पिडाः
 दशमाद्वा पुरुषात् आदशमं पुरुषमभिव्याप्य यावंतः समानोदकाश्च
 तावंतइत्यर्थः समानग्रामवासे यावत्संबन्धमनुस्मरेयुः समाने एकस्मिन्
 ग्रामे वासः समानग्रामवासः अवस्थानं ग्रामवासइति तस्मिन् सति
 यावत् यदवधि संबन्धः सर्पिड्यं समानोदकत्वं सगोत्रत्वं वा अनुस्मरेयुः
 अस्मिन्पुरुषे वयं संबन्ध्यामहे इति जानीयुः तावंतः अपोभ्यवपन्ति
 एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्यानामिकयापनोद्यापनः शो-
 शुचदधमिति दक्षिणमुखानि मज्जन्ति कथमित्याह एकं परिधा-
 नीयमेव येषां ते एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः कृतापसव्याः प्राचीना-
 वीतं विद्यते येषां ते प्राचीनावीतिनः सव्यस्य वामस्य पाणेः अना-
 मिकया उपकनिष्ठिकया उदकमपनोद्य अपनः शोशुचदधामित्ये-
 तावता मंत्रेणापसार्य दक्षिणामुखाः निमज्जन्ति युगपत्सकृत्स्नांति प्रेता-
 योदकं सकृत्प्रासिंचसंजलिनासावेतत्ते उदकमिति प्रेताय उदकां-

जलिं सकृत्प्रसिंचन्ति शुद्धायां भूमौ प्रक्षिपन्ति कथं असौ प्रेतएतत्ते
उदकं इत्यनेन मंत्रप्रयोगेण उत्तीर्णान् शुचौ देशे शाङ्ग
लवत्युपविष्टास्तत्रैव तानपवदेयुः उत्तीर्णान्जलाद्बहिर्निर्गतान् शुचौ
देशे मूत्रपुरीषमस्मृतुषांगारास्थ्याद्यशुचिद्रव्यरहिते देशे भूभागे पुनः
कीदृशे शाङ्गलवति शाङ्गलं हरिततृणं तदस्मिन्नस्तीति शाङ्गलवान्
तस्मिन् शाङ्गलवति उपविष्टान् आसीनान् अन्ये लोकयात्रिकाः सुहृदः
एतान् प्रेतपुत्रादीन् अपवदेयुः प्रेतस्य गुणानुकथनेन इतिहासपुरा-
णादिविचित्रकथाभिः संसारासारताख्यापनेन तान् शोकरहितान् कुर्युः
अनपेक्षमाणाग्राममायांति रीतिभूताः कनिष्ठपूर्वाः अनपेक्षमाणाः
पश्चादनवलोकयंतः रीतिभूताः श्रेणीभूताः पंक्तीभूताः कनिष्ठपूर्वाः क-
निष्ठोलघीयान् पूर्वः अग्निमोक्षेषां ते कनिष्ठपूर्वाः स्वस्वकनिष्ठानुसारि-
णइत्यर्थः ग्रामं आयांति आगच्छन्ति निवेशनद्वारे पिचुमंदपत्राणि
विदश्याचम्योदकमग्निं गौरसर्षपांस्तैलमाचम्याश्मानमाक्रम्य
प्रविशन्ति निवेशनस्य गृह्यपतिविहितगृहस्य द्वारे पिमुचंदस्य
निवस्य पत्राणि छदनानि विदश्य दंतैरवखंड्य आचम्य स्मार्त्त-
माचमनं विधाय उदकं जलं अग्निं द्वारिषृतं तथा गोमयमार्द्रं
सर्षपान् गौरान् तिलतैलसंभवं एतानि प्रत्येकमालभ्य स्पृष्ट्वा अश्मानं
प्रस्तरमाक्रम्य पादेनालभ्य प्रविशन्ति गृहं त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽधः
शायिनो न किंचन कर्म कुर्युर्न कुर्वीरन् त्रीण्यहोरात्राणि याव-
द्ब्रह्मचारिणः अकृतस्त्रीप्रसंगाः अधः खट्वाव्यतिरेकेण शेरतइत्येवं
शीलाः अधःशायिनः किंचन किमपि कर्म गृहव्यापारादि लौकिकं न
कुर्युः न प्रकुर्वीरन् अन्यैर्न कारयेयुः अंतर्भूतोऽत्र णिच् ज्ञेयः क्रीत्वा
लब्ध्वा वा दिवान्नमश्नीयुरमांसं प्रेताय पिंडं दत्त्वाऽवनेजनदान-
प्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं क्रीत्वा मूल्येन गृहीत्वा लब्ध्वा वा अन्यतः
प्राप्य दिवा दिवसे न रात्रौ अश्रीयुः भुंजीरन् अमांसं मांसवर्जं किं कृत्वा

प्रेताय पिंडं अवयवपूरकं दत्त्वा कथं नामग्राहं प्रेतस्य नाम गृहीत्वा केषु
 अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु अवनेजनं दानं च प्रत्यवनेजनं च अवनेजनदा-
 नप्रत्यवनेजनानि तेषु त्रिरात्रमयं मृन्मयेतार्ठः रात्रिक्षीरोदकेवि-
 हायसि निदध्युः प्रेताऽत्र स्नाहीति मृन्मये शरावादौ पात्रे कृत्वा तां
 यस्मिन् दिने प्रेतोऽभूत्तत्संबन्धिनं रात्रिक्षीरं च उदकं च रात्रिक्षी-
 रोदके दुग्धपानीये पात्रैकसामार्थ्यादेकीकृते विहायसि आका-
 शे निदध्युः स्थापयेयुः प्रेतात्रस्नाहीत्यनेन मंत्रेण विज्ञानेश्वराचार्यस्तु
 द्रव्यद्वयनिधानसामर्थ्याद्वयोः पात्रयोः भेदेन निधानं मन्यते मंत्रं चोहति
 प्रेतात्र स्नाहि पिवस्वेदमिति त्रिरात्रशावमाशौचं दशरात्रमित्येके एवं
 प्रेतस्य पुत्रादीनां मरणदिनकृत्यमभिधायाशौचकालनिर्णयार्थमाह त्रि-
 रात्रं त्रीण्यहोरात्राणि कालाध्वनोरत्यंतसंयोगइत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया
 तेन संततं आशौचं अशुचित्वं एके आचार्याः मन्वादयः उपनयनप्रभृति
 दशाहे मन्यन्ते दशाहं दशाहोरात्राणि अत्र प्रकरणे अहः शब्दो-
 रात्रिशब्दश्च अहोरात्रोपलक्षकः एके त्रिरात्रं एके दशरात्रं तच्च
 व्यवस्थितं वृत्तिस्वाध्यायापेक्षया यथाह “ एकाहाच्छुध्यते विप्रो
 योत्रिवेदसमन्वितः । त्र्यहातकेवलवेदस्तु निर्गुणोदशभिर्दिनैरिति ”
 एतदपि वृत्तिसंकोचे व्यवस्थापकं तद्यथा यदात्र्यहैकोऽश्वस्तनिकोवा
 स्वाध्यायाग्निसंपन्नो भवति तदा तस्य वृत्तिसंपादनाय सद्यः शौचं
 भवति यदा तु कुशूलकुंभीधान्यस्तु केवलस्वाध्यायसंपन्नश्च तदा
 त्रिरात्रं यदा दशरात्रकुटुंबवृत्तिपर्याप्तातिरिक्तधान्योवृत्तस्य स्वाध्या-
 यवांश्च तदा दशरात्रं वृत्तिस्वाध्यायरहितस्य वृत्तिहीनस्यापि सर्वदा
 दशरात्रं अयं वृत्तिसंकोचात् वृत्तिस्वाध्यायापेक्षयाऽयं आशौचका-
 लसंकोचः स वृत्तिसंपादनविषय एव न पुनः कर्मांतराधिकारसंपादन-
 स्तेन यस्याशौचिनः आपद्भवति तदपाकरणार्थं वृत्तस्वाध्याय
 संपन्नस्य च आशौचसंकोचोनेतरेषां जनानां शौचेप्येवं न स्वाध्या-

यमधीयीरन् स्वाध्यायं वेदं नाधीयीरन् न पठेयुः न चाध्यापयेयुः
 येषां यावदाशौचं नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जं नित्यान्यावश्य-
 कानि संध्यावंदनादीनि निवर्त्तेरन् अनधिकारा न प्रवर्त्तते कथं
 वैतानवर्जं वितानोगार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां विस्तारस्तत्र साध्यं
 अग्निहोत्रादि कर्म तद्वैतानं तद्वर्जयित्वान्यन्नवर्त्ततइत्यर्थः शालाग्नावेके
 अन्यएतानि कुर्युः शालाग्निः आवसथ्यः तत्र शालाग्नौ साध्यानि
 सायंप्रातर्होमस्थालीपाकादीनि वर्जयित्वा नित्यानि निवर्त्तेरन्नित्येके
 आचार्याः मन्यन्ते तस्मिन्पक्षे न स्वयं कुर्यात् किंत्वन्ये न कारयेयुः
 गृहकारपक्षे न कुर्यान्न च कारयेत् यथाह कात्यायनः “ सूतके मृतके
 चैव स्मार्त्तं कर्म निवर्त्तते । पिंडयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ”
 ‘वैतानिकं स्वयं कुर्यात्तच्चागोन प्रशस्यते’ तथा “ स्मार्त्तकर्मपरि-
 त्यागोराहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिम-
 वामुयात्” इति स्मरणात् राहुदर्शने तु राहोरन्यत्र सूतकावचनात्
 यावद्वाहुदर्शनं तावद्वाहुदर्शननिमित्तकं स्नानतर्पणदेवार्चनजपहो-
 मदानं कुर्यात् प्रेतस्पर्शिनोग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनात् प्रेत-
 स्पर्शोविद्यते येषां ते प्रेतस्पर्शिनः सर्पिंडाः ग्रामं न प्रविशेयुः
 नागच्छेयुः किं यावत् आनक्षत्रदर्शनात् नक्षत्राणां दर्शनं नक्षत्र-
 दर्शनं तस्मात् आअवधेः रात्रौ चेदादित्यस्य चेद्यदि रात्रौ दिशि
 प्रेतस्पर्शः तदा आदित्यस्य सूर्यस्य दर्शनात्प्राक् न प्रविशेयुरित्यनुषंगः
 प्रवेशनादि समानमितरैः प्रवेशनमादौ यस्य निवपत्रादिदंशनस्य
 तत्प्रवेशनादि कर्म इतरैरसर्पिंडैः समानं तुल्यं असर्पिंडानामयं नियमः
 प्रणायामः एव ब्राह्मणस्य आशौचमभिधाय असर्पिंडानां तु “प्रवेशना-
 दिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शानामपि । इच्छतां तत्क्षणच्छुद्धिः परेषां स्नानसं-
 यमात्” इतियाज्ञवल्क्योक्तेरिच्छतां विकल्पः संयमः प्राणायामः एवं
 ब्राह्मणस्य आशौचमभिधायानुना इतरवर्णानामाशौचकालनिर्णयार्थमाह

पक्षं द्वौ वा ऽशौचं पक्षं पंचदशाहोरात्राणि वैश्यस्याशौचं भवति
 द्वौ पक्षौ त्रिंशदहोरात्राणि शूद्रस्य वाशब्दात् द्वादशाहोरात्राणि
 क्षत्रियस्य तथा च स्मृत्यंतरे ॥ शूद्रस्य वाशब्दात् द्वादशाहोरात्राणि
 क्षत्रियस्य तथा च स्मृत्यंतरे ॥ शुध्येद्विप्रोदशाहेन द्वादशाहेन
 भूमिपः । वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रोमासेन शुध्यती ॥ ति आचार्ये
 चैवं आचार्ये उमनयनपूर्वकं वेदाध्यापके च इदं उदकदानाद्दि
 कर्त्तव्यं मातामहयोश्च च शब्दादेवमेवेति द्विवचनं मातामहपेक्षया
 मातामही च मातामहश्च मातामहौ तयोः स्त्रीणांचाप्रत्तानां अप्र-
 त्तानामपरिणीतानां च स्त्रीणां च कन्यानां चकारात् एषैव निखन-
 नदहनोदकदानप्रभृतीतिकर्त्तव्यता आशौचेपि विशेषोऽप्यकारम-
 ते नास्त्यभिधानात् स्मृत्यंतरे तु पुनर्दृश्यते अहस्तदत्तकन्यास्त्विति
 एतच्चूडाकरणानंतरं दानात्प्राकृतः ॥ स्त्रीणां चूडात्तथादानात्सं-
 स्कारादप्यधः क्रमात् ॥ सद्यः शौचमथैकाहस्त्रयहः स्यात्पितृबंधुषु ॥
 इतिस्मृतेः तस्मादपरिणीतानांस्त्रीणांचूडाकरणात्प्राक्सद्यः शौचं चूडा-
 करणात् उपरि दानात् प्राक् एकाहं ततः उपरि विवाहात्प्राक्
 त्र्यहमिति निर्णयः प्रत्तानामितरे कुर्युः ताश्च तेषां प्रत्तानां परि-
 णीतानां स्त्रीणां इतरे भर्त्रादयोदाहादि कर्म कुर्युः न पित्रादयः ताश्च
 प्रत्ताः स्त्रियस्तेषां भर्त्रादीनां यथाधिकारमुदकदानादि कर्म कुर्युः
 पित्रादीनां अत्र विशेषः “ दत्ता नारी पितुर्गेहै सूयते म्रियतेऽपिवा ।
 तद्भ्रुवर्गस्त्वेकेन शुध्यते जनकस्त्रिभि ॥ रिति वचनात् प्रत्तानामपि
 पितुर्बंधूनां च आशौचापत्तिमात्रं प्रोषितश्चेत्प्रेयांश्छ्रवणप्रभृतिकृतो
 दकाः कालविशेषमासीरन् प्रोषितः प्रवासं गतः चेद्यदि प्रेयान् म्रि-
 यते तदा पुत्रादयः तन्मरणश्रवणकालमारभ्य कृतं दत्तं स्नानपूर्वकमु-
 क्तविधिना उदकं यैः तेकृतोदकाः कालशेषमासीरन् आशौचसमयशे-
 षमासीरन् आशौचधर्मेण वर्त्तेरन्नित्यर्थः अतीतश्चेदकरात्रं त्रिरात्रं वा

चेद्यदि आशौचकालोऽतीतः प्रोषितमरणे च श्रुते तदा एकरात्रमाशौचं
 त्रिरात्रं वा चेद्यदि आशौचकालोतीतः प्रोषितमरणे च श्रुते तदा एक-
 रात्रमाशौचम् वा अत्र यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि स्मृत्यंतराद्विशेषो
 ऽवगंतव्यः कथं “मासत्रये त्रिरात्रंस्यात् षण्मासंपक्षिणीभवेत् । अहस्तु
 नवमादर्वाक् सद्यः शौचमतः परं ॥ तथा । पितरौ यन्मृतौस्यातां
 दूरस्थोपि हि पुत्रकः । श्रुत्वातद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति”
 अथ कामोदकानृत्विक्श्वशुरसंबन्धि मातुलभागिनेयानां प्रत्ता-
 नां च अथ नियमेन कृत्यमभिधाय अधुना कामतः कृत्यमाह-
 कामोदकानि कामेन इच्छया उदकानि उदकदानानि भवन्ति केषां
 ऋत्विक् याजकः श्वशुरौ भार्याया मातापितरौ सखा मित्रं संबन्धिनः
 वैवाह्या मातुला मातृभ्रातरः भागिनेयाः भगिनीपुत्राः एतेषां
 प्रत्तानां ऊढानां दुहितृभगिन्यादीनां पंच स्त्रीणां इच्छया उदकदानं
 अतोऽदाने प्रत्यवायोनास्ति एकादश्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोज-
 यित्वा श्राद्धविधिना मांसवत् मासेन सहितं पायसौदनादि एके
 आचार्याः प्रेतमुद्दिश्य गामपि घ्नन्ति शाखापशुविधानेन तन्मासेन
 श्राद्धं कुर्वन्ति तच्छ्राद्धमग्ने वक्ष्यति नद्यंतरे नावं कारयेत् नवेति
 पिंडकरणे प्रथमः आद्यः प्रेतः स्यात् तत्प्रभृति पिंडदानमित्यर्थः
 चेद्यदि सप्रेतः पुत्रवान् अधिकृतेन साग्निना पुत्रेण पुत्रीभवति
 अयमर्थः साग्नेः पुत्रस्य यदि पिता म्रियेत तदा पिंडपितृयज्ञानुष्ठाना-
 नुरोधेन द्वादशेहनि सपिंडीकरणं विधाय अमावास्यायां तत्प्रभृति
 पिंडपितृयज्ञे पिंडदानं पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं च तत्प्रभृतिपार्वणमेव
 श्राद्धं भवतीति एकोद्दिष्टं तु निरग्निविषयं निवर्त्तेत चतुर्थः सपिंडने
 कृते पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः पिंडादिदानं चतुर्थः पिंडोनिवर्त्तेत पिंडा-
 दिस्त्रिषु इति श्रुतेः त्रिषु पिंडः प्रवर्त्तेतइति स्मृतेश्च संवत्सरं
 पृथगेके एके आचार्याः साग्नेरपि पुत्रस्य संवत्सरं यावत् पृथक्

एकस्यैव पितुः पिंडदानमिति संवत्सरे सपिंडीकरणमिति स्मरणात् न च असपिंडीकृतस्य इतरैः सहदानं युज्यते सपिंडीकरणमिति शब्दः सह पूर्वैः समं पिंडीकरणं एकीकरणं मेलनमिति यावत् इति व्युत्पत्त्या अन्वर्थः तेन संवत्सरं यावत् असपिंडीकृतस्य पितुः प्रेतस्य पृथक्दानमिच्छंत्येके तथा सति संवत्सरे सपिंडीकरणमिति स्मृतेरनुग्रहः कृतो भवति एवं प्राप्त उच्यते न्यायस्तु तुशब्देन पूर्वपक्ष-व्यावृत्तिः नैतदेवं स्मृत्यनुग्रहन्यायेन इदं परिकल्प्यते कुतः श्रुतिवि-रोधात् कासौ श्रुतिः न चतुर्थः पिंडो भवतीति श्रुतिः कथं श्रुतिवि-रोधः तेनाधिकृतस्य पुत्रस्य साग्नेः पृथक् पृथक् क्रियमाणे चतुर्णा-मपि निर्वपणेधिकारो भवति अमावास्यायां पृथक् प्रेतस्य पार्वणं च त्रयाणामिति भवति श्रुतिविरोधः तेनाधिकृतस्य पुत्रस्य साग्नेः सपि-ंडीकरणादूर्ध्वं एकोद्दिष्टं कर्त्तव्यं न भवति सपिंडीकरणं तु द्वादशा-ह एव नियतं अनधिकृतस्य निरग्नेस्तु संवत्सरादिषु सपिंडीकरणकालेषु कृतस्य सपिंडनस्यापि पितुः संवत्सरादूर्ध्वमपि प्रति संवत्सरं एकोद्दिष्टमेव अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुंभं च दद्यात् अहरहः प्रतिदिनं अस्मै प्रेतायोदिश्य ब्राह्मणाय संप्रदानभूताय अन्नं भोजनपर्याप्तं उदकुंभं च जलपूर्णं च घटं संवत्सरं च यावद्दद्यात् प्रयच्छेत् पिंडमप्येके निर्गृणंति एके आचार्याः अहरहः पिंडनिर्वपणमपीच्छंति तच्चानधिकृ-त्याग्निरग्निविषयं अधिकृतस्य हि साग्नेः पार्वणमेव भवति नैकः पिंडः न चैतत्प्रतिदिनमन्नोदककुंभदानं संवत्सरसपिंडीकरणपक्ष एव प्रागपि संवत्सरात् यदि वा वृद्धिरापद्येत इत्यादि स्मृतिविहितकालान्तरे सपिंडीकरणेऽपि तदूर्ध्वं संवत्सरं द्विज इति तस्मात्साग्निना निरग्निना च पुत्रेणाहरहअन्नोदककुंभदानं कर्त्तव्यं पक्षे यत्पिंडदानं तन्निरग्नेरेव इतरस्य त्रिभ्यः पिंडदानं प्रसज्येत एकपिंडनिर्वपणनिषेधात् तर्हि त्रिभ्योऽपि ददातु न प्रेतस्य हि तत् स्मर्यते “ मृतेहनि तु कर्त्तव्यं

प्रतिमासं तु वत्सरं । प्रतिसंवत्सरं चैव माद्यमेकादशे हनी” त्येतदेको-
द्विष्टं साग्नेः सर्पिंडीकरणात् प्राक् उर्ध्वं तु पार्वणमेव यथाह मनुः “अ-
सर्पिंडक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु । अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिंडमेकं
तु निर्वपेत् । तथा । सहापिंडक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवा-
वृताकार्यं पिंडनिर्वपणं सुतैरिति स्मृत्यंतरं च यः सर्पिंडीकृतं प्रेतं पृथक्
पिंडेन योजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहाचोपजायते” इति एतच्च
औरसक्षेत्रजसाग्निपुत्रविषयं यतः स्मरन्ति ॥ औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ
विधिना पार्वणेन तु । दद्यातामितरे कुर्युरेकोद्विष्टं सुता दशे ॥ ति
अत्राशौचप्रसंगात् स्मृत्यंतरोक्तआशौचापवादोलिख्यते ॥ “ऋत्विजां
दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वतां ॥ सत्रव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां
तथा ॥ कारवः शिल्पिनोवैद्यादासीदासास्तथैव च ॥ राजानोराजभृत्या-
श्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिता ॥ इति एतच्च यज्ञादौ आरब्ध एव कुतः ।
आरब्धे सूतकं नास्ति अनारब्धे तु सूतकं इति वचनात् आरंभश्चैवं
“आरंभोवरणं यज्ञे संकल्पोव्रतसत्रयोः ॥ नांदीश्राद्धं विवाहादौश्राद्धे
पाकपरिक्रिये ॥ ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥ तत्र ऊनद्विवा-
र्षिकं प्रेतं अरण्यं नीत्वा भूमौ निखनेत् द्विवर्षप्रभृति उपनयनादर्वाक्
प्रेतं श्मशानं नीयमानं एव सर्पिंडाः यथा ज्येष्ठाः पुरःसरं पंक्तिभूताः
अनुगच्छन्ति पक्षे यमगाथां गायंतोयमसूक्तं च जपंतः ततस्तत्र तं
प्रेतं भूमिजोषणादिरहितं दग्ध्वा वक्ष्यमाणविधिना स्नात्वा उदकां-
जलिच दत्त्वा गृहमागता यथोक्तमाशौचमाचरेयुः उपनयनादूर्ध्वं
भूमिजोषणादिरहितं उदकांतगमनपर्यंतं यथाहिताग्नेः कर्म तथैव
यथासंभवं भवति अत्र औपासनिकं पुत्रादिरधिकारी दुर्बलं ज्ञात्वा
स्नापयित्वा शुद्धवस्त्रेणाच्छाद्य दक्षिणशिरसं दर्भवत्यां भूमौ निवेश
येत् पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृत्युशंकाग्निहोत्रिणः ॥ हुत्वाऽवशिष्टाः
पक्षेस्मिन् जुहुयात्सकलाहुतीः । दर्शं तत्र वैतरणीं यथाशक्ति यथाश्राद्धं

हिरण्यं भूम्यादिकं सर्वपापक्षयार्थं दापयित्वा अथ गतासुं घृतेना-
भ्यज्य उदकेनाप्लाव्य सुवस्त्रमुपवीतिनं चंदनोक्षितसर्वांगं पुष्पमाला-
विभूषितं मुखनासिकाचक्षुःश्रोत्ररंध्रेषु निक्षिप्तहिरण्यं सकलं वस्त्रे-
णाच्छाद्य पुत्रादयोनिर्हरेयुः एतच्चावसथ्याग्निसन्निधौ गृहमरणपक्षे
यदा तु गंगादितीर्थेऽग्निसन्निधौ अर्द्धजले मरणं तत्र तत्रैवेदं स्नपना-
दिहिरण्यशकलनिधानांतं कर्म कुर्यात् निर्हरणपक्षे आमपात्रे संतापाग्नि-
मादायाग्निपुरःसरं प्रेतं यमगाथां यमसूक्तं वा जपंतः पुत्रादयःशमशानं
नयंति तत्राधिकारी पुत्रादिराहृत्य भूमिजोषणपूर्वकं दक्षिणोत्तरायतं
दारुचयं विधाय चितौ कृष्णाजिनं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्यतत्रोत्तानं
दक्षिणशिरसमेनं निपात्य दक्षिणनासारंध्रे आज्यपूर्णं स्त्रवं विधाय
पादयोरधरारणिं प्राग्ग्रामुरस्युत्तरां पार्श्वयोः सव्यदक्षिणयोः शूर्पचमसौ
मुसलसहितमुलूखलं न्युब्जमूर्वोरंतराले तत्रैवं चात्रप्रोक्षणीं च अरुदन्
भयरहितोनिदध्यात् अपसव्येन वाग्यतोदक्षिणामुखः सन् अथोपविश्य
सव्यं जान्वाऽच्यौपासनाग्निं गृहीत्वा अस्मात्त्वमधिजातोसीत्यनयच्चा
स्वाहांतया दक्षिणतः शनैरग्निं दद्यात् अनावसथिकं तु एवमेव ग्रामा-
ग्निना अमंत्रकं दहति ततोदाहांते नद्याद्युदकसमीपं गत्वा समीपस्थयो-
निसंबंधं स्थालकं वा उदकं करिष्यामहइत्यनेन मंत्रेण उदकं याचेरन्
सर्पिंडादयः एवं याचिते यदि शतवर्षादर्वाक् प्रेतो भवति तदा कुरुध्वं
मा चैवं पुनरित्येवं प्रतिवचनं दद्यात् अथ शतवर्षादूर्ध्वं प्रेतो भवति
तदा कुरुध्वमित्येतावदेव ततः सप्तपुरुषसंबंधिनः सर्पिंडाः दशपु-
रुषसंबंधाः समानोदकाश्चैकग्रामवासे यावत्स्मृतेः संप्रविशंति एकवस्त्राः
प्राचीनावीतिनः सव्यहस्तस्थानामिकायांगुल्या उदकमपनोद्यापनः शोशु-
चदधमित्येतावता मंत्रेण दक्षिणमुखं तूर्णीं निमज्जंति ततः प्रेतमुद्दि-
श्यामुकगोत्रामुकशर्मन् प्रेतैतत्ते उदकमुच्चार्यैकैकमंजलिं सकृत् भूमौ
प्रक्षिपंति ततउदकादुत्तीर्य शुचौ देशे शाड्वलवत्युपविष्टान् सर्पिंडान्

अन्ये सुद्ध इतिहासपुराणादिविदग्धकथाभिः संसारानित्यतां दर्शयं
तोपवदेयुः तथा हि ॥ कृतोदकात्समुत्तीर्णान्मृदुशाद्दलसंस्थितान् ॥
स्नातानपवदेयुस्तानितिहासपुराणकैः ॥ मानुष्ये कदलीस्तंभनिःसारे
सारमार्गणं । करोति यः ससंमूहोजलबुद्बुदसन्निभे ॥ पंचधा संभृतः का-
योयदि पंचत्वमागतः कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र कापरिवेदना ॥ गंत्री
वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ॥ केन प्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलो-
कोन यास्यति ॥ श्लेष्माश्रुवांधवैर्मुक्तं प्रेतोभुंक्ते यतोऽवशः । अतो न
रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ इति संश्रुत्य गच्छेयुः ग्रहं
बालपुरः सराः । विदश्य निंबपत्राणि नियताद्धारि वेश्मनः ॥ मा शोकं
कुरुतानित्ये सर्वस्मिन्प्राणधारिणि ॥ धर्मं कुरुत यत्नेन योवः सद्गति-
मेप्स्यति ॥ विष्णुः । यदुदगयनं तदहः दक्षिणायनं रात्रिःसंवत्सरोह्यहो-
रात्रं तत्रिंशता मासोद्वादश मासा वर्षे द्वादशवर्षशतानि दिव्यानि क-
लियुगं द्विगुणानि द्वापरं त्रिगुणानित्रेतायुगंचतुर्गुणानि कृतयुगं द्वाद-
शसहस्राणि दिव्यानि चतुर्गुगसहस्रं तु कल्पः सच पितामहस्याह-
स्तावतीचास्यरात्रिरेवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्वश्रेष्ठस्यै
व ब्रह्मणोवर्षशतमायुरेवं ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषोदिवसस्त-
स्याति महाकल्पस्तावत्येव चास्य निशा पुरुषाणामहोरात्राणामतीतानां
संख्यैव नास्ति च भविष्याणामनाद्यंतत्वात्कालस्य “एवमस्मिन्निरालंबे
काले सततयायिनि । न तद्रूपं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद्भ्रुवा” गं-
गायाः सिकताधारा तथा वर्षति वासवे । शक्या गणयितुं लोके न
व्यतीताः पितामहाः ॥ चतुर्दश विनश्यंति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः
सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥ बहूनींद्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियु-
तानि च । विनष्टानीह कालेन मनुष्याणां तु का कथा ॥ राजर्षयश्च
बहवः सर्वे समुदितागुणैः । देवर्षयश्च कालेन सर्वे ते निधनं गताः ॥
ये समर्थाजगन्नाणाः सृष्टिसंहारकारिणः । तेऽपि कालेन नीयंते कालो-

हि बलवत्तरः ॥ आक्रम्य सर्वे कालेन परलोकाय नीयते । कर्मपथ्यो-
 दनोजंतु स्तत्र का परिवेदना ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्ममृतस्य
 च । अर्थे दुःपरिहार्येऽस्मिन्नास्ति शोकसहायता ॥ शोचंतोनोपकुर्वति
 मृतस्येह जनायतः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥
 सुकृतं दुष्कृतं यस्य सहायौ यस्य गच्छतः ॥ बांधवैस्तस्य किं कार्यं
 शोचद्भिरथवा तथा ॥ बांधवैर्नाम शोचद्भिः स्थितिं प्रेतोन विंदति ।
 अस्वस्थपतितान्येव पिंडतोयप्रदायिनः ॥ अर्वाक्सर्पिंडीकरणात् प्रेतो-
 भवति वै मृतः । प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुंभं प्रयच्छति ॥ देवतायतन-
 स्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च । मनुष्येषु तथा प्रैति श्राद्धं दत्तं स्वबांधवैः
 ॥ प्रेतश्च श्राद्धकर्तुश्च पृथक् श्राद्धे कृते ध्रुवं । तस्माच्छ्राद्धं सदा
 कार्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकं ॥ एतावदेव कर्त्तव्यं सदा प्रेतस्य
 बंधुभिः । नोपकुर्यान्नरः शोचन् प्रेतस्यात्मनएवच ॥ दृष्ट्वालोकमनानंदं
 म्रियमाणांश्च बांधवान् ॥ धर्ममेकं सहायार्थे वरयध्वं सदा नराः ॥
 मृतोपि बांधवः शक्तो नानुगंतुं मृतं नरः ॥ जायावर्जं हि सर्वस्वं याम्यः
 पंथाश्च चिभ्यते । धर्मएकोनुयात्येनं यत्र कचन गामिनं । तत्रासारे
 त्रिलोकेऽस्मिन् धर्मं कुरुते माचिरं ॥ श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चा
 पराह्णिकं । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतं ॥ क्षेत्रापण्य-
 हासक्तं अन्यत्र गतमानसं । वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ न
 कालस्य प्रियः कश्चिदप्रियोवा न विद्यते ॥ आयुष्ये कर्मणि क्षीणे
 प्रसह्य हरते जनं ॥ नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि । कुशाग्रे-
 णापि संसृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ नौषधानि न मंत्राश्च नहोमान-
 पुनर्जपाः । त्रायंते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवं ॥ यथा धेनुसहस्त्रेषु
 वत्सो विंदति मातरं । तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनु विंदति ॥ आगामिनमनर्थं
 हि प्रतिष्ठानशतैरपि । न निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिवेदना ॥ भारते
 यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ । समेत्य च व्यपेयातां

तद्बद्ध भूतसमागमः रामायणे शोचमानास्तु सन्नेहावांधवाः सुहृदस्तथा ।
 पातयन्ति जनं स्वर्गादश्रुपातेन राघव ॥ श्रूयते हि नरव्याघ्र पुरा
 परमधार्मिकः । भूरिद्युम्नोगतः स्वर्गं राजा पुण्येन कर्मणा ॥ सपुनर्बन्धु-
 वर्गस्य शोकव्याजेन राघव । कृत्स्ने च क्षयिते धर्मे पुनः स्वर्गा-
 न्निपातितः ॥ अतः शोकाग्निना दग्धः पिता ते स्वर्गतः प्रभोः । शपे
 त्वां मन्युनाविष्टः तस्मादुत्तिष्ठ माशुच ॥ ततः पश्चादनवलोकयंतः
 कनिष्ठानग्रतः कृत्वा पंक्तीभूताग्राममायांत्यागम्य च गृहद्वारे स्थित्वा
 निवपत्राणि दंतैरवखंड्याचम्योदकमग्निगोमयगौरसर्षपांस्तैलमित्यनुक्र-
 मेणालभ्य पादेनाश्मानमाक्रम्य गृहं प्रविशन्ति ततः प्रभृति त्रिरात्रं
 यावत् ज्ञानिनां यमनियमाउच्यन्ते ब्रह्मचर्यमधः शयनं लौकिकक-
 र्माकरणमन्येषां कुरु इत्यप्रेरणं कृत्वा लब्ध्वा वा दिवैव भोजनं मां-
 सवर्ज एते च नियमाः ज्ञातीनां पुत्रादीनां पुनर्यावदाशौचं अधमस्तेषां
 मध्ये प्रेतक्रियाधिकारी पुत्रादिः दशरात्रं यावत् प्रत्यहमेकैकमव-
 यवपूरकं पिंडं प्रेताय दद्यात् आशौचदिनहानौ वृद्धौ वा दशैव पिंडान्
 दिनानि विभज्य दद्यात् कथं अमुकगोत्र अमुकशर्मन् प्रेत अवने-
 निक्ष्व ततोदर्भानास्तीर्थ अमुकगोत्र अमुकशर्मन् प्रेतैषते शिरःपूरकः
 पिंडोमयादीयतइति पिंडं दत्त्वा पूर्ववत्पुनरवनेजनं दत्त्वा ततोनुलेपनं
 पुष्पधूपदीपशीतलतोयऊर्णातंतुदानं पिंडे स्मृत्यंतरोक्तमपि कुर्यात् अथ
 यस्मिन्नहोरात्रे स म्रियते तस्यां रात्रौ मृन्मये क्षीरोदके कृत्वा य-
 ष्ट्यादिकमवलंब्याकाशे धारयेत्प्रेतात्र स्नाहि पिव क्षीरमित्यनेन
 मंत्रेण ततोद्वितीयादिषु नवसु दिनेषु प्रत्यहं अनेनैव विधिना एकैकं
 पिंडमवयवपूरकं दद्यात् ब्राह्मणः क्षत्रियश्च नवमेऽहानि नवमं पिंडं दत्त्वा
 दशमं द्वादशेहनि दद्यात् वैश्यश्चेत्पंचदशाऽहनि शूद्रश्चात्रिंशत्तमे तथैव
 एकैकमंजलिं एकैकं वर्द्धयेत्तत्र वाक्यं अमुकसगोत्र अमुकशर्मन् अमु-
 कप्रेतएषते तिलतोयांजलिर्मयादत्त तवोपतिष्ठतां अमुकगोत्र प्रेतएतत्ते

तिलतोयांजलिर्मयादत्तः तवोपतिष्ठतां अमुकगोत्रं प्रेत एतत्तेतिलतोय-
पात्रं मया दत्तं तवोपतिष्ठतां सद्यः शौचपक्षे तु एकस्मिन्नेव दिने क्रमेण
रुशपूरकान् तथा पंच पचाशत्तोयांजलीन् पंचपंचाशत्तोयपात्राणि
त्र्यहाशौचे पुनः प्रथमदिने त्रीन् पिंडान् षडंजलीन् षट् पात्राणि
च दद्यात् द्वितीयदिने चतुरः पिंडान् रिक्तानाम्प्रेतानांनिर्हरणादिकं
न कुर्यात् यथाह याज्ञवल्क्यः “आदिष्टीनोदकं कुर्याद्भूतस्य तु
समापनात् । समाप्तेतूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ तथा आचार्य
पित्रुपाध्यायान्निहत्यापि व्रती शकटान्नं न च तैः सह संविशेत्
इति यदि मोहात्करोति तदा व्रतात्च्यवते पुनरुपनयनेन शुद्धयति
तथाऽस्थिसंचयनं ब्राह्मणस्य चतुर्थेऽहनि पंचमेहनि क्षत्रियस्य नवमे
बैश्यस्य एकादशे शूद्रस्य त्र्यहाशौचे द्वितीयेन्हि सर्वेषां सद्यः शौचे तु
दाहानंतरमेव तत्रास्थिसंचयननिमित्तं एकोद्दिष्टं विधाय पुष्पधू-
पनैवेद्यानि संभृत्य ॐ क्रव्यादमुखेभ्योदेवेभ्योनमइति अर्घादिपूजां
कुर्यात् श्मशाने ततः नमः क्रव्यादमुखेभ्योदेवेभ्यइति बलिदानं
तत्र मंत्रः देवायस्मिन् देव्याः स्युर्भवंतः सनातनाः ‘तस्मात्सकाशा-
दृग्क्षीयुर्बलिमष्टांगमक्षयं’ एवं बलिं कृत्वा विसर्जयेत् ततोऽपसव्यं
पलाशवृतेनास्थीनि परिवृत्यंगुष्ठकनिष्ठाभ्यां आदाय पलाशपुटेधारयति
तत्र शमीशैवालं कर्दमं च धारयति ततोऽवृतेनाक्तसर्वोषधीमिश्राण्य-
स्थीनि दक्षिणपूर्वायतान् यवाकारान् कर्षुन् खात्वा तत्र कुशाना-
स्तीर्य हरिद्रया पीतवस्त्रखंडं निपात्यैतद्दक्ष्यमाणमंत्रेण निक्षिपेत् ॐ
वाचा मानसा आर्त्तेन ब्राह्मणाः त्रय्या विद्यया ष्टिविद्यामपार्ठ-रसेन
निपित्राम्यसाइति मंत्रेण असौ स्थाने प्रेतनामादेशः ततः कुम्भे
निधाय तूष्णीं तं कुम्भं अरण्यवृक्षमूले वा भूमौ खात्वा धारयेत् भस्म
चित्तास्थितं सर्वमेव तोये निक्षिपेत् चिताभूमिं गोमयेन विलिप्य तत्र
तेनैव पूर्वोक्तबलिमंत्रेण बलिं दद्यात् तं च बलिं क्षीरेणाभ्यज्य

देवताविसर्जयेत् चिताभूमिं छादनार्थं तत्र वृक्षं पदकं वा कारयेत्
सभाविश्रामार्थं काष्ठपाषाणविन्यासविशेषः पदकः कट्टहरः इतिका-
न्यकुब्जे प्रसिद्धः लोकाचारादेवं कुटीं वा ततः कदाचिदस्थिकुम्भं
उत्पाद्यादाय तीर्थं गच्छेत् “अस्थीनि मातापितृवंशजानां नयन्ति
गंगामपि ये कदाचित् । सद्बांधवास्थीनि दयाभिभूतास्तेषां च तीर्थानि
फलप्रदानि” ॥ ततश्च गंगां गत्वा स्नात्वा ततः पंचगव्येन सिक्त्वा हिर-
ण्यमध्वाज्यतिलैः संयोज्य ततस्तु मृत्पिण्डे पुटे निधाय दक्षिणां दिशं
पश्यन् नमोऽस्तु धर्मायेति वदन् जलं प्रविश्य समे प्रीतइत्यभिधाय
गंगांभसि निक्षिप्य जलादुत्थाय सूर्यमवेक्ष्य विप्रमुख्याय यथाशक्ति
दक्षिणां दद्यात् एवं कृते प्रेतक्रियाकर्त्रोः स्वर्गः स्यात् तथा चोक्तं
“विगाह्य गंगां समियाय तोयमीहास्थिराशिं सकलैश्च गव्यैः । हिर-
ण्यमध्वाज्यतिलैस्तु युक्तं ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय ॥ यस्यां दिशि
प्रेतगणोपगूढोविलोकयंस्तां सलिले क्षिपंतं । उत्तीर्य दृष्ट्वा रविमात्मश-
क्त्या सुदक्षिणां मुख्यद्विजाय दद्यात् ॥ एवंकृते प्रेतपुरःस्थितस्य
स्वर्गे गतिः स्याच्च महेंद्रतुल्या । क्षीणेषु पुण्येषु पतन्दिविस्था नैवं
व्युदस्य च्यवनं द्युलोकात् ॥ यावदस्थिमनुष्याणां गंगातोयेषु तिष्ठति
तावद्धर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते । यमः । गंगातोये च यस्यास्थि
ल्लवते शुभकर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन ॥ गंगातोये
च यस्यास्थि नीत्वा संक्षिप्यते नरैः । युगानां तु सहस्राणि तस्य स्वर्गे
भवेद्गतिः ॥ मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः । अस्थीन्यन्यकु-
लोत्थस्य नीत्वा चांद्रायणाच्छुचिः ” एतच्च द्रव्यादिलोभेन यतः न-
श्रेयोर्थिनः अथ साग्नेः पत्नी यदि जीवद्भर्तृका म्रियेत तदा केचिद्दे-
शाचारात् क्षौरं नाहुः अन्योविधिः सर्वोयुक्तोभवति भर्त्सरि मृते यदि
म्रियते तदा अरण्यंतरं संपाद्य ततोनिर्मथ्येनाग्निना पात्रैर्विना तां दहेत्
तदलाभे लौकिकाग्निना एवं पश्चान्मृतस्य पुंसोऽपि भवति अन्वारोहणे तु

प्रथमाहुतिः पात्रासादनं तु यजमानदेहे एव अथ यदि साग्नेः शबस्य दाहे क्रियमाणे वृष्ट्याद्याघातेनाग्निनाशे ऊर्द्धदग्धदेहशेषं वृष्टौ शांतायां अर्द्धदग्धा रणी निर्मथ्य तदलाभेर्द्धदग्धकाष्ठं निर्मथ्य तदलाभे अश्व-
त्थादिवविक्रकाष्ठमथनोत्थेनाग्निना पुनर्दहेत् अथ प्रोषिते तु मृतेग्निहो-
त्रिणि तदस्थीन्यानीयोक्तविधिना त्रेतया पुनर्दहेत् अस्थनामप्यलाभे षष्ट-
यधिकत्रिंशतमिति पलाशवृंतान्युचित्य कृष्णसारचर्मणि पुरुषाकारेण प्रसारिते तदुपरि पुरुषाकारं प्रसार्य तत्र पलाशवृंतानि चत्वारिंशता दशभिर्ग्रीवा त्रिंशता उरः विंशत्योदरं शतेन भुजद्वयं दशभिर्हस्तांगुलीः षड्भिर्वृषणौ चतुर्भिः शिश्रं शतेनोरुद्वयं त्रिंशता जानुनी जंघे च दशभिः पादांगुलीः परिकल्प्योर्णसूत्रेण सम्यग्बध्वा तेनैव मृगचर्मणा संवेष्ट्य ऊर्णासूत्रेणैव बध्वा यवपिष्टजलेन संप्रलिप्य मंत्रपूर्वकं पूर्ववत्पात्रैर्दहेत् एवं पर्णशरे दग्धे तस्य दैवात्पुनारगमने पुनराधानं कृत्वा आयुष्यार्थमिष्टिं कुर्यात् पर्णशरदाहानंतरं तु तदस्थनां लाभेऽर्द्धदग्धकाष्ठा-
ग्निमुत्पाद्य तेनाग्निनास्थीनि पुनर्दहेत् निरग्नेस्तु नास्ति संस्कारः एवं साग्नेः दहनदिनात् निरग्नेर्मरणदिनाद्गणना अथैषां प्रेतदेहानां रजस्वलादिस्पर्शे मृन्मये कुम्भे पूर्णजले पंचगव्यं प्रक्षिप्य कृतस्नानं शवं तेनोदकेनाभिषिञ्चते आपोहिष्टेत्यादिभि रब्रह्मैर्भैर्त्रैर्वाग्निदेव्यादि-
भिर्ऋग्भिस्तिष्ठभिरभिषिञ्चेत् एवं सूतिकां रजस्वलां चापि एकादशे चतुर्थेवाऽहनि प्रायश्चित्तं कृत्वा पंचगव्येन प्रक्षाल्य वाससा संवेष्ट्य उक्तविधिना दहेदिति एवंतावत्प्रेतायोद्दिश्य गोपश्वालंभो भिहितस्तत्प्रसंगादन्येपि यावंतः अर्घपशवस्तत्कर्माभिधातुमिदमारभ्यते

पशुश्वेदाप्लाव्यागामग्नेणाग्नीन्परीत्य पलाश-
शाखान्निहन्ति ॥ १ ॥ परीव्ययणोपाकरणानियो-
जनप्रोक्षणान्यावृताकुर्याद्यच्चान्यत् ॥ २ ॥ परिपश-

व्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पंच ॥ ३ ॥ वपोद्धरण
 चाभिधारयेद्देवतांचादिशत् ॥ ४ ॥ उपाकरणनियो
 जनप्रोक्षणेषु स्थालीपाके चैवं ॥ ५ ॥ वपाठः हु-
 त्वावदानान्यवद्यति ॥ ३ ॥ सर्वाणि त्रीणि पंच
 वा ॥ ७ ॥ स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति
 ॥ ८ ॥ पश्वंगं दक्षिणा ॥ ९ ॥ यद्देवते तद्देवतं यजेत्तस्मै
 च भागं कुर्यात्तं च ब्रूयादिममनुप्रापयेति ॥ १० ॥
 नद्यंतरे नावं कारयेन्न वा ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥

पशुश्वेदाल्पाव्यागामग्रेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखां नि-
 हंति चेद्यदिस्मार्त्तः पशुः क्रियते तदा तं पशुं गोपशुं आप्लाव्य
 स्नापयित्वा नियुंज्यात् गोपशौ आप्लाव्याभावः पशुनियोजनं यूपे
 श्रूयते अस्य कुत्रेत्यपेक्षायामाह अस्य अग्रेण पुरस्तात् अग्नीन्
 वितानपक्षे गार्हपत्यादीन् आवसथ्यपक्षे एकमग्निं परीत्य प्रादक्षिण्येन
 गत्वा पलाशस्य ब्रह्मवृक्षस्य शाखा तां निहंति निखनन्ति आसादना-
 नंतरं यूपकार्यत्वाच्छाखायापरिव्ययणोपकारणनियोजनप्रोक्षणान्या-
 वृत्या कुर्याद्यच्चान्यत् परिव्ययणत्रिगुणरशनया शाखायाः उपाक-
 रणं तृणेन पशोः नियोजनं द्विगुणरशनया अंतरा शृंगबद्धस्य पशोः
 पलाशशाखायां बंधनं प्रोक्षणीभिरद्भिः पशोरासेचनं एतानि परिव्य-
 यणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि आवृता पशुप्रकरणविहितया
 मंत्रावर्जितया क्रियया कुर्यात् विदधीत न केवलमेतान्येव अन्यदपि
 संस्कारकं पशुसमंजनपर्याग्निकरणादिकं तथैव कुर्यात् परिपशव्येन
 हुत्वा तूष्णीमपराः पंच पशुसंज्ञपनं परि उभयतः हूयेते येते

परिपशव्ये स्वाहा देवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहेति परिपशव्ये ते हुत्वा
तूष्णीं मंत्रवर्जं अपराः अन्याः पंच आज्याहुतीर्जुहोति वपोद्धरणं
चाभिधारयेत् पशोर्वपायाः उद्धरणं यथोक्तं कृत्वा तां वपां अभि-
धारयेत् उद्धृत्यैव देवतां त्वादिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेपु
उपाकरणं च नियोजनं च प्रोक्षणं च उपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि
तेषु देवतां यद्वैवत्यः पशुर्भवति तां देवतां आदिशेत् अमुष्मै त्वा
उपाकरोमि अमुष्मै त्वा नियुनज्मि अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति
तंडुलप्रोक्षणे देवतोद्देशः वपार्थं हुत्वाऽवदानान्यवद्यति सर्वाणि
त्रीणि पंच वा वपां विधिना हुत्वा अवदानानि पशोः हृदयादीनि
अवद्यति छिनत्ति कति सर्वाणि हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यबाहुपा-
श्वद्वयं यकृत् वृक्ष्यौ गुदमध्यं दक्षिणश्रोणिरित्येकादशप्रधानार्थानि
दक्षिणबाहुं गुदतृतीयनिष्ठं सव्या श्रोणि इति त्रीणि सौविष्टकृतानि
यद्वा त्रीणि हृदयं जिह्वां क्रोडानि अथ वा पंच हृदयजिह्वाक्रो-
डसव्यबाहुदक्षिणपार्श्वानि अत्र पंच अवदानपक्षे त्रीणि पक्षे वा तेभ्य
एव स्विष्टकृद्यागः वपार्थं हुत्वावदानान्यवद्यतीतिवदता सूत्रकृता पशु-
पुरोडाशोनिरस्तः स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति स्थाली-
पाकेन चरुणा मिश्राणि संयुक्तान्यवदानानि जुहोति स्थालीपाकस्य
श्रपणं वचनात्सहैव पाकः पश्वंगं दक्षिणा पशोः अंगं पश्वंगं द-
क्षिणा अस्य पशुबंधस्य यद्वैवते तदेव तं यजेत्तस्मै च भागं कु-
र्यात् तं च ब्रूयादिममनुप्रापयेदिति एतदर्धपशून्प्रकृत्य कर्माभिहितं
तत्र यस्यार्घस्य आचार्यादेः या देवता तद्वैवतः सपशुयागः तस्मि-
स्तद्वैवते यागे तद्वैवतं अर्घ्यद्वैवतं बृहस्पत्यादिकं च यजेत् तत्रार्घ्याः
देवताः आचार्यस्य बृहस्पतिः ब्राह्मणश्रंद्रमाः उद्गातुः पर्जन्यः अ-
ग्निर्होतुः अश्विनावध्वर्योः विवाह्यस्य प्रजापतिः राज्ञइंद्रः प्रियस्य
मित्रः स्वातस्य विश्वेदेवाः इंद्राग्नी वेति तस्मै च अर्घ्याय आचार्या-

दयोभागं च पशोः किञ्चिदगं कुर्यात् तं च अर्घ्यं आचार्यादिकं इम-
मनुप्रापयेति ब्रूयात् नद्यंतरे नावं कारयेन्नवा इदानीं प्रेतोद्देशेन
गामप्येके घ्नन्तीति यदुक्तं तस्य देशविधानार्थमाह नद्यन्तरे नद्यंतरे
द्वीपे नावं नवं एकादशाहश्राद्धं तदर्थमिमं नावं गोपशुं कारयेत् अ-
नुतिष्ठेत् कोर्यः प्रेतोद्देशेन गोपशुः एकादशेद्वि नद्यन्तरे आलभेत
नवा आलभेत इति सूत्रार्थः ॥ एवं तावन्नद्यंतरे नावं कारयेदित्यनेन
नवश्राद्धप्रयोजनपशुरुक्तस्तत्प्रसंगान्नैमित्तिकं पश्चन्तरं व्याख्यातुमाह ।

अथातोवकीर्णिप्रायश्चित्तं ॥ १ ॥ अमावा-
स्यायां चतुष्पथे गर्दभंपशुमालभेत ॥ २ ॥ निर्ऋ-
तिं पाकयज्ञेन यजेत ॥ ३ ॥ अप्सवदानहोमः
॥ ४ ॥ भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणं ॥ ५ ॥ तां छविं
परिदधीत ॥ ६ ॥ ऊर्ध्ववाळामित्येके ॥ ७ ॥
सम्बत्सरंभिक्षाचर्यचरेत्स्वकर्मपरिकीर्त्तयन् ॥ ८ ॥
अथापरमाज्याहुतीर्जुहोति । कामावकीर्णोऽस्म्यव-
कीर्णोऽस्मिकामकामाय स्वाहा । कामाभिदुग्धोऽस्म्य-
भिदुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति ॥ ९ ॥ अथो-
पतिष्ठते सम्मासिंचतु मरुतः समिन्द्रः सम्बृह-
स्पतिः सं मायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन चेति
॥ १० ॥ एतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथातोवकीर्णिप्रायश्चित्तं अथ इदानीं यतः पशुरभि-
हितः अतस्तत्प्रसंगात् अवकीर्णिनः स्वलितब्रह्मचर्यस्य ब्रह्म-
चारिणः प्रायश्चित्तं शुद्धिसंपादकं कर्म व्याख्यास्यते आमावा-

स्यायां चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभते ॥ योब्रह्मचारी सन्
 अवकीर्णी भवति स्त्रीगमनात् सः अमावास्यायां कस्यांचित् कृष्ण-
 पंचदश्यां चतुष्पथे चत्वारः पंथानः यत्र असौ चतुष्पथः तस्मिन्
 चतुष्पथे देशे गर्दभं रासभं पशुं आलभते संज्ञपयति ॥ निर्ऋतिं
 पाकयज्ञेन यजेत् निर्ऋतिं पाकयज्ञविधानेन पशुना यजेत् तत्रावकी-
 णिनः अन्योपि हविर्यज्ञरूपः पशुरस्ति तेन हेतुना पाकयज्ञेन यजेत्
 इत्युक्तं अप्सवदानहोमः अप्सु जलेऽवदानानां होमः प्रक्षेपोदेवतो-
 द्वेशेन भवति नाग्री अवदानग्रहणात् आचारादीनां लौकिकाग्नावेव
 होमः भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणं भूमौ एव न कपालेषु पुरोडाशस्य
 श्रपणं पाको भवति शाखापशौ पुरोडाशाभावात् इहापूर्वपुरोडाशोऽ-
 र्यात् विधीयते तस्य च संस्कारः आज्येन सह क्रियते तां छविं
 परिदधीतोद्धवालाभिलेके संवत्सरं भिक्षाचर्यं चरेत्स्वकर्म परि-
 कीर्त्तयन् तां आलब्धस्य गर्दभस्य छविं कृत्ति परिदधीत प्रोर्णवीत
 आच्छादयतेति यावत् एके आचार्याः तां ऊर्द्धवावा उपरिपुच्छां
 परिदधीतेति वर्णयन्ति अपरे तिर्यग्बालं ततश्च विकल्पः गर्दभपश्चालं-
 भानंतरं तच्छविं परिदधानः संवत्सरं यावद्भिक्षाचर्यं चरेत् किंकुर्वन्
 स्वकर्म परिकीर्त्तयन् अवकीर्णित्वं कथयन् अहमवकीर्णी भवति!
 भिक्षां देहीत्येवं स्वकर्मपरिख्यापनं कुतइतिचेत् निरुक्तं वा एनः क-
 नीयो भवति इति श्रुतेः अथापरमाज्याहुतीर्जुहोति कामावकीर्णीऽ
 स्म्यवकीर्णीऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामाभिदुग्धोऽस्मि
 कामकामाय स्वाहेति अथ इदानीं अपरं अन्यत् प्रायश्चित्तं अव-
 कीर्णिनो विधीयते कामावकीर्णीस्मि कामाभिदुग्धोस्मित्येताभ्यां प्रतिमंत्र
 माज्याहुतीर्जुहोति इदं कामायेति त्यागः ते च द्वे आगंतुत्वाच्चतुर्द-
 शाहृत्येते आगंतूनामंते निवेशइति न्यायात् अथोपतिष्ठते सम्मा
 सिंचतु मरुतः शर्मिद्रः शं बृहस्पतिः समायमाग्निः सिंचतु प्रजया

धनेन चेति एतदेव प्रायश्चित्तं ॥ अथ होमानंतस्मुपतिष्ठते
ऊर्द्धीभूय समासिंचंत्वित्यादि सौत्रमंत्रेण लिङ्गोक्तादेवताः प्रार्थयते
संवत्सरमित्यत्राप्यनुवर्त्तते अतः प्रतिदिनं पंचभूसंस्कारपूर्वकं लौकिक-
कामिं स्थापयित्वा आधारादिस्विष्टकृदताश्रतुर्दशाहुतीर्हुत्वा कामाव-
कीर्णोस्मि कामावदुग्धोस्मीत्येताभ्यां प्रतिमंत्रं आज्याहुतिद्वयं हुत्वा
समासिंचंत्विति मंत्रेण उपतिष्ठति संवत्सरं यावत् एतदेव यदुक्तं
गर्दभपश्वालंभरूपं आज्याहुतिहोमात्मकं च अवकीर्णिनः प्रायश्चि-
त्तद्वयं विज्ञेय इति सूत्रार्थः ॥

अथातःसभाप्रवेशनं ॥ १ ॥ सभामभ्येति
सभाङ्गिरसि नादिर्नामासि त्विषिर्नामासि तस्यै
ते नमइति ॥ २ ॥ अथप्रविशति सभा च मा
समितिश्चोभे प्रजापतेर्दुहितरौ सचेतसौ ॥ योमा
न विद्यादुपमासतिष्ठेत्सचेतेनोभवतु शठं सधेजन-
इति ॥ ३ ॥ पर्षदमत्ये जपेदभिभूरहमागमं विराड-
प्रतिवाच्यः ॥ अस्याःपर्षदईशानः सहसा सुदुष्ट-
रोजनइति ॥ ४ ॥ सयदि मन्येत क्रुद्धोयमिति
तमभिमंत्रयते यातएषा रराट्यातनूर्मन्योः क्रोधस्य
नाशनी ॥ तां देवाब्रह्मचारिणोविनयंतु सुमेधसः ॥
द्यौरहं पृथिवी चाहं तौ भविते क्रोधं न यामसि
गर्भमश्वतर्यसहासाविति ॥ ५ ॥ अथ यदि मन्ये-
त् दुग्धोयमितितमभिमंत्रयते तां ते वाचमस्या
॥ ६ ॥

आदत्ते हृदयआदधे यत्र यत्र निहिताक्तां ततस्त-
 तस्तआदधे यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमधरोमत्यद्य-
 स्वेति ॥ ६ ॥ एतदेव वशीकरणम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

अथातः सभाप्रवेशनं ॥ अथावसथ्याग्निकर्मसाध्यवि-
 धानानंतरं साधारणानि कर्माणि अनुविधेयानि यतः अतोहेतोः
 सभाप्रवेशनं कर्म व्याख्यायते सभामभ्येति । सभांगिरसि
 नादिर्नामासित्विषिर्नामासि तस्यै ते नमइति यदा द्विजः
 सभां गच्छति तदा सभां अभि आभिमुख्येन एति केन मंत्रेण
 सभांगिरसीत्यादिना अथ प्रविशति सभा च मासमित्थोभे
 प्रजापतेर्दुहितरौ सचेतसौ योमा न विद्यादुपमासत्रिष्टेत्सचेतनो
 भवतु शठं सथे जनइति अथाभिमुखं एत्य सभा च मासमित्यादिना
 मंत्रेण सभां प्रविशति पर्षदमेव जपेत् पर्षदं सभां प्रत्येत्यप्रविश्य
 अभिभूरहमागमंविराडप्रतिवाच्यः अस्याः परिषदइशानः सहसा
 सुदुष्टरो जनइति पर्षदं सभां प्रविष्टः यदि चेन्मन्येत जानीयात्
 अयं सभापतिः क्रुद्धइति तं क्रुद्धं अभिलक्षीकृत्य मंत्रयते क्रोधापन-
 यनायपातएषा राधा रंराख्या तनूमन्योः क्रोधस्य नाशनी तां देवाब्रह्म-
 चारिणोविनयंतु सुमेधसः द्यौरहं तौ ते क्रोधं नयामसि गर्भमश्वतर्या
 सहासावित्यनेन मंत्रेण असाविति क्रुद्धस्य नाम ॥ अथ यदि मन्येत
 दुग्धोयमिति तमभिमंत्रयते तां ते वाचमिखादि ॥ अथ यदि
 गौदोहस्य कर्त्ता अयं मन्येत तर्हि तां ते वाचमास्य आदत्ते हृद-
 यआदधे यत्र यत्र निहिता वाक् तां ततस्ततआददे यदहं ब्रवीमि
 तत्सत्यमधरोमत्यद्यस्व इत्यनेन मंत्रेण अनुमंत्रणं अवशस्य वशीकरणं
 इति सूत्रार्थः ॥

अथात्तोरधारोद्घणं ॥ १ ॥ युंकेति संप्रेष्य यु-
 क्तइत्युक्ते साविराडित्येत्यचक्रे अभिमृशाति ॥ २ ॥

रथंतरमसीति दक्षिणं ॥ ३ ॥ बृहदसीत्युत्तरं ॥ ४
 ॥ वामदेव्यमसीति कूबरीम् ॥ ५ ॥ हस्तेनापस्थे-
 मभिमृशति अंकौन्यं कावभितोरथं यौ ध्वांतं वाता-
 ग्रमनुसंचरंतौ दूरे हेतिरिन्द्रियावान्पतत्रिस्ते नोग्र-
 यः पप्रयः पारयन्त्विति ॥ ६ ॥ नमोमाणिचराये-
 ति दक्षिणं धुर्य्यं प्राजति ॥ ७ ॥ अप्राप्य देवताः
 प्रत्यवरोहेत्संप्रति ब्राह्मणान्मध्ये गाभिक्रम्य पि-
 तृन् ॥ ८ ॥ नस्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी स्यातां
 ॥ ९ ॥ मुहूर्त्तमतीयाय जपेदिहरतिरिह रमध्यं ॥
 १० ॥ एके मास्त्वह रंत्विति च ॥ ११ ॥ स यदि
 दुर्बलो रथः स्यात्तमास्थाय जपेदयं वामश्विनार-
 थोमादुर्गे मास्तरोरिषदिति ॥ १२ ॥ स यदि भ्रम्या
 त्तंभमुपस्पृश्य भूमिं वा जपेदेषवामश्विना रथो-
 मादुर्गे मास्तरोरिषदिति ॥ १३ ॥ तस्य नकाच-
 नात्तिर्न्नरिष्टिर्भवति ॥ १४ ॥ यात्वाध्वानं विमुच्य
 रथं यवसोदके दापयेदेष उहवाहनस्यानपङ्कवइति
 श्रुतेः ॥ १५ ॥ १४ ॥

अथातोरथारोहणं अथ कार्यार्थं जिगमिषोः द्विजस्य
 यतो यानारोहणं तावत् व्याख्यायते युक्तेति संप्रेष्य युक्तइत्यु-
 क्ते साविराडिसचक्रे अभिमृशति रथांतरमसीति दक्षिणं
 बृहदसीत्युत्तरं तत्र युक्तेति सारथिं संप्रेष्याऽज्ञाप्य ततः प्रेषितेन
 सारथिना युक्तोरथइति प्रोक्ते सति सा विराट् इत्यनेन मंत्रेण एत्य

रथसमीपमागत्य चक्रे रथागे अभिमृशति कथं रथंतरं अस्मि
 इत्यनेन दक्षिणं बृहदसीत्यनेनोत्तरं चक्रं वामदेव्यमसीति मंत्रेण
 कृवरीं ईषादंडाग्रं अभिमृशतीत्यनुवर्त्तते हस्तेनोपस्थमभिमृशति
 उपस्थं रथमध्ये उपवेशनस्थानं अभिमृशति आलभते हस्तेनेतिसर्वत्र
 तत्र मंत्रः अक्रौन्यंकावभितोरथं यौवातं वाताग्रमनुसंचरंतौ दूरे
 हेतिरिंद्रियावान्पतत्रिस्तेनाग्रयः पप्रयः पारयंत्विति नमोमा-
 णिचरायेति दक्षिणंधुर्यं प्राजति गवां मध्ये स्थापयति नमोमा-
 णिचरायेत्यनेन दक्षिणधुर्यं दक्षिणधुरायां युक्तं वृषभं प्राजति प्रतोदेन
 प्रेरयति तूष्णीं वामं गवां मध्ये स्थापयति अप्राप्य देवताः प्रत्यव-
 रोहेत् संप्रति ब्राह्मणान्मध्ये गाअभिक्रम्य पितृन् प्राप्य
 अनासाद्य दूरतएव देवताहरिहरब्रह्मादिकाः प्रति अवरोहेत् रथा-
 दवरोहेत् संप्रति ब्राह्मणान् संप्रति निकटे प्रत्यवरोहेत् मध्ये गाः
 सुरभीः प्राप्य मध्ये प्रत्यवरोहेत् अभिक्रम्य पितृन् अमिमुखमेत्य
 पितृन् प्रित्रादीन् मान्यान् प्रत्यवरोहेत् न स्त्रीब्रह्मचारिणौ
 सारथी स्यातां स्त्रीनारी ब्रह्मचारी उपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च
 स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी न स्यातां न भवेतां मुहूर्त्तमतीयाय जपे-
 दिह रतिरिहरमध्वमेके मास्त्विहरतिरिति च मुहूर्त्तं क्षणं अभीयाय
 अभ्येत्य जपेत् इहरतिरित्यादिकं मंत्रं सयदि दुर्बलोरथः स्या-
 त्तमास्थाय जपेत् सः रथी यदि चेदध्वानं गच्छन् दुर्बलः क्षीणो-
 रथोऽस्येति दुर्बलरथः स्यात्तदा यं रथं आस्थाय आरुह्य वक्ष्यमाणं
 मंत्रं जपेत् अयं वामश्विनारथोमा दुर्गेमास्तरोरिषत् इति सयदि
 भ्रभ्याद्दुमार्ठस्तंभमुपस्पृश्य भूमिं वाजपेदेषवाश्विनारथोमा-
 दुर्गेमास्तरोरिषदिति सरथः यदि पुनः भ्रम्यात् चलते कुटिलो-
 भवेत् तथा स्तंभं रथध्वजदंडं उपस्पृश्य जपेत् एषा वामश्विनारथ-
 इति मंत्रं तस्य न काचनार्त्तिर्भवति तस्य रथिनः न काचन आर्त्तिः

पीडा न च रिष्टिरूपसर्गो भवति य एवं दुर्बलः रथः उद्गन्तरथोवा
नपति यात्वाध्वानं विमुच्य रथं यवसोदके दापयेदेष उवाहन-
स्यानपह्ववइति श्रुतेः यात्वा गत्वा अध्वानं मार्गं विमुच्य
मुक्त्वा किं रथं रथयुक्तं वाहं यवसोदके यवसं च उदकं च यवसो-
दके द्यासपानीये ते दापयेत् यवसोदके दीयेतामिति भृत्यान् प्रेषयेत्
कुतः एष उवाहनस्य अश्वादेः अपह्ववः क्षमापने इति श्रुतेः वचनात्
एषकः कस्मात् येन वाहनेन धावयेद्विमुच्य ब्रूयात् पाययतैतत्सुहितं
कुरुतेति सूत्रार्थः ॥

अथातोहस्त्यारोहणं ॥ १ ॥ एत्य हस्तिनम-
भिमृशति हस्ति यशसमसि हस्तिर्वचसमसीति ॥ २ ॥
अथारोहतीन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वास्ति मा
संपारयेति ॥ ३ ॥ एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातं ॥
४ ॥ उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते त्वाष्ट्रोसि त्वष्ट्रदैव-
त्यः स्वास्ति मा संपारयेति ॥ ५ ॥ रासभमारोक्ष्यन्न-
भिमंत्रयते शूद्रोसि शूद्रो जन्माग्नेयो वै द्विरेताः स्वास्ति
मा संपारयेति ॥ ६ ॥ पन्थानमभिमंत्रयते नमोरु-
द्राय पथिषदे स्वास्ति मा संपारयेति ॥ ७ ॥ चतुष्प-
थमभिमंत्रयते नमोरुद्राय चतुष्पथसदे स्वास्ति मा-
संपारयेति ॥ ८ ॥ नदीमुत्तरिष्यन्नभिमंत्रयते नमो-
रुद्रायाप्सुषदे स्वास्ति मा संपारयेति ॥ ९ ॥ नाव-
मारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते सुनावमिति ॥ १० ॥ उत्तरि-
ष्यन्नभिमंत्रयते सुत्रामाणमिति ॥ ११ ॥ वनमभि-

मंत्रयते नमोरुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति
 ॥ १२ ॥ गिरिमभिमंत्रयते. नमोरुद्राय गिरिषदे
 स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १३ ॥ श्मशानमभिमंत्रयते
 नमोरुद्राय पितृषदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १४ ॥
 गोष्ठमभिमंत्रयते नमोरुद्राय शकृत्पिंडसदे स्वस्ति
 मा सम्पारयेति ॥ १५ ॥ यत्रचान्यत्रापि नमोरु-
 द्रायेत्येव ब्रूयाद्ब्रह्मवेदर्थं सर्वमिति श्रुतेः ॥ १६ ॥
 सिचावधूतोऽभिमंत्रयतेसिगसि न वज्रोसि नमस्ते-
 ऽस्तु मामाहिर्षीरिति ॥ १७ ॥ स्तनयित्नुम-
 भिमंत्रयते शिवानोवर्षाः संतु शिवानः संतु हे-
 तयः शिवानस्ताः सन्तु यास्त्वर्थं सृजसि वृत्रह-
 न्निति ॥ १८ ॥ शिवां वाश्यमानामभिमंत्रयते
 शिवोनामेति ॥ १९ ॥ शकुनिं वाश्यमानमभिमंत्रयते
 हिरण्यवर्णं शुकने देवानां प्रहितंगम ॥ यमदूत
 नमस्तेऽस्तु किन्त्वाकार्कारिणो ब्रवीदिति ॥ २० ॥
 लक्षण्यं वृक्षमभिमंत्रयते मा त्वाशनिर्म्मा परशु-
 र्मावातोमाराजप्रेषितोदंडः ॥ अंकुरास्ते प्ररोहंतु नि-
 वाते त्वाभिवर्षतु अग्निष्टे मूलम्माहिर्षीत्स्वस्तिते-
 ऽस्तुवनस्पते स्वस्तिमेऽस्तु व्वनस्पतइति ॥ २१ ॥
 सद्यदि किंचिल्लभेत्तत्प्रतिगृह्णाति द्यास्त्वा ददातु

पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति सास्य न ददतः
क्षीयते भूयसी च प्रतिगृहीता भवति अथ यद्यो-
दनंल्लभेतत्प्रतिगृह्यद्यौस्त्वेति तस्य द्विः प्राश्नाति
ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति ॥ २३ ॥
अथ यदि मन्थंल्लभेतत्प्रतिगृह्यद्यौस्त्वेति तस्य
त्रिः प्राश्नाति ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा प्रा-
श्नातु ब्रह्मा त्वा पिबत्विति ॥ २४ ॥ १५ ॥

॥ अथातोहस्वारोहणं ॥ अथ रथारोहणानंतरं रथेधिकृतस्य
हस्त्यारोहणमप्यपेक्षितं भवति अतोहेतोः हस्त्यारोहणं व्याख्यायते
एत्य हस्तिनमभिमृशति एत्य हस्तिसमीपमागत्य हस्तिनं गजं अ-
भिमृशति आलभते वक्ष्यमाणेन मंत्रेण हस्तियशसमसि हस्तिवर्च-
समसीति मंत्रेण अथारोहतींद्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति
मा संपारयेति अथ अभिमर्शनानंतरं आरोहति हस्तिनं इंद्रस्यत्वेति
मन्त्रेण एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातं एतेन हस्त्यारोहेणैवाऽश्व-
रोहणं व्याख्यातं कथितं अतश्च अश्वसमीपमेत्य अश्वमभिमृशति अश्व-
यशसमस्यवश्वर्चसमसीतिमंत्रेण ततोश्वमारोहतींद्रस्य त्वा वज्रेणा-
भितिष्ठामि स्वस्ति मा संपरयेत्यनेन मंत्रेण उष्ट्रमारोक्ष्यन्न-
भिमंत्रयते त्वाष्ट्रोसि त्वष्ट्रदेवत्यः स्वस्ति मा संपारयेति उष्ट्रं
च क्रमेलकं आरोढुमिच्छन् अभिमंत्रयते त्वाष्ट्रोसीत्यादिना मंत्रेण
रासभमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते शूद्रोसि शूद्रजन्माग्रे योवै द्विरेताः
स्वस्ति मा संपारयेति रासभं गर्दभं आरोढुमिच्छन् शूद्रोसीत्यादिना
मंत्रेणाभिमंत्रयते नमोरुद्रायेत्यादि चतुष्पथं चत्वारः पंथानोयस्मिन्
सचतुष्पथः तं चतुष्पथं चतुर्माग्यभिसरणप्रदेशस्तं एत्य नमोरुद्राय

चतुष्पथसदे स्वस्ति मा संपारयेत्यनेन मंत्रेण नदीमुत्तरिष्यन्न-
 भिमंत्रयते नमोरुद्रायाप्सुषदे स्वस्ति मा संपारयेति नदीं स्रवंतीं
 उत्तरिष्यन् पारं गंतुमिच्छन् नमोरुद्रायाप्सुषदइत्यादिना मंत्रेणाभि-
 मंत्रयते नावमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते सुनावमिति नावं तरीं आरोढुमि-
 च्छन् सुनावमारोहेत्यनयर्चाऽभिमंत्रयते उत्तरिष्यन्नभिमंत्रयते सूत्रा-
 माणमिति उत्तरिष्यन्ननुत्तर्तुं प्रत्यवरोढुं इच्छन् तामेवाभिमंत्रयते
 सुत्रामाणमित्यनयर्चा वनमभिमंत्रयते नमोरुद्राय वनसदे स्वस्ति
 मा संपारयेति वनं काननं प्रवेष्टुकामः नमोरुद्राय वनसदइत्यादिना
 मंत्रेणाभिमंत्रयते गिरिमभिमंत्रयते नमोरुद्राय गिरिषदे स्वस्ति
 मा संपारयेति गिरिं पर्वतं आरोढुकामोऽभिमंत्रयते नमोरुद्राय गिरि-
 षदइति मंत्रेण श्मशानमभिमंत्रयते नमोरुद्राय पितृषदे स्वस्ति
 मा संपारयेति श्मशानं प्रेतदहनभूमिं कार्यवशात्प्राप्य नमोरुद्राय
 शकृत्पिंडसदे स्वस्ति मा संपारयेति नमोरुद्राय पितृषदइत्यादिना मंत्रे-
 णाभिमंत्रयते गोष्ठमभिमंत्रयते नमोरुद्राय शकृत्पिंडसदे स्वस्ति मा-
 संपारयेति गोष्ठं गोवाटं नमोरुद्राय शकृत्पिंडसदैइत्यादिना मंत्रेणाभि-
 मंत्रयते यत्र चान्यत्रापि नमोरुद्रायेत्येव ब्रूयाद्दुद्रोहोवेदर्थं सर्वमिति
 श्रुतेः यत्र येषु अन्येष्वपि अनुक्तकार्येषु पूर्वं नमोरुद्रायेत्येव ब्रूयात्
 पश्चात्तत्कार्यं कुर्यात् हि यस्मात् इदं सर्वं रुद्रएव इति श्रुतेः वेदव-
 चनात् सिचावधूतोभिमंत्रयते सिगसीत्यादि सिचा वस्त्रप्रांतेनाऽ-
 वधूतः तत्वाताहतः सिचमभिमंत्रयते वक्ष्ययामेन मंत्रेण सिगसि
 नवज्रोसि नमस्ते अस्तु मामाहिर्दसी रित्यनेन मंत्रेण स्तनयि-
 त्नुमभिमंत्रयते शिवानोवर्षा इत्यादि स्तनयित्नुं मेघं गर्जंतं शिवा-
 नोवर्षाः संतु शिवानः संतु विद्युतः शिवानस्ताः संतु यास्त्वर्थ-
 सृजसि वृत्रहन्नित्यनेन मंत्रेण अभिमंत्रयते शिवां वाश्यमानामभि-
 मंत्रयते शिवां सृगालीं वाश्यमानां शिवोनामासीत्यादिना मामाहिर्द-

सीरित्यनेन मंत्रेणाभिमंत्रयते शकुनिं वाश्यमान मभिमंत्रयते हिर-
ण्यपर्णेत्यादि शकुनिं पक्षिणं लृष्णकमिति यावत् वाश्यमानं कू-
जंतं वक्ष्यमाणमंत्रेण हिरण्यपर्णं शकुने देवानां प्रहितंगमः । यम-
दूत नगस्तेऽस्तु किं त्वा कार्काणोब्रवीदित्यनेन मंत्रेणाभिमंत्रय-
ते लक्षण्यं वृक्षमभिमंत्रयते मात्वाशनिरित्यादिलक्षण्यं वृक्षं
शोभनं मंगल्यं आम्रादिकं आसाद्य मात्वाशनिर्मा परशुर्मा वातो-
माराजप्रेषितोदंडः अंकुरास्ते प्ररोहंतु निवाते त्वाभिवर्षतु
अग्निष्ठे मूलं माहिर्द.सीः स्वस्ति ते अस्तु वनस्पतइत्यनेन मंत्रेणा-
भिमंत्रयते सयदि किंचित् लभेत्तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वा ददातु
पृथिवीत्वा प्रतिगृह्णात्विति अथ यद्योदनं लभेत्तत्प्रतिगृह्य
द्यौस्त्वा ददातु पृथिवीत्वा प्रतिगृह्णात्विति अथ कदाचित् यदि
ओदनं भक्तं लभेत प्राप्नुयात्तदातं प्रतिगृह्यद्यौस्त्वा मंत्रं पठेत् मंत्र-
पाठस्तु आदानानंतरं सर्वत्र स्वसत्तापत्तये तस्य द्विः प्राश्नाति इति
प्रथमं ब्रह्मा त्वाश्नातु तस्य लब्धस्योदनसिद्धिः द्विवारं प्राश्नाति
अत्ति कथं ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति द्वितीयं स यदि मंथं लभते
द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति तत्प्रतिगृह्य तस्य त्रिः
प्राश्नाति ब्रह्माप्राश्नातु ब्रह्मात्वात्त्विति सद्विजः यदि मंथं
दधिमंथं प्राप्नुयात्तदाय द्यौरत्वेत्यनेन प्रतिगृह्य स्वीकृत्य तस्यमंथस्य
त्रिस्त्रीन्वारान्प्राश्नाति ब्रह्मात्वांप्राश्नात्विति प्रथमं ब्रह्मातत्वांप्रा-
श्नात्वितिद्विती ब्रह्मा त्वा पिबत्विति तृतीयमिति त्रिभि मंत्रैः ॥

अथातोधीत्याधीत्यानिराकरणं प्रतीकम्मे
विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः ॥ कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे
मात्वर्ठ.हार्षीः श्रुतम्मयि ॥ ब्रह्मणः प्रवचनमसि
ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसिशां-

तिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे विशं । वाचा त्वा
 पिदधामि वाचा त्वापिदधामि स्वरकरणकंठ्यौर-
 सदंत्यौष्ठग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवतु आ-
 प्यायंतु मंगानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशोबलम् ॥
 यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥१६॥
 इति श्रीपारस्कराचार्यकृतं कातीयगृह्यसूत्रं समाप्तम्

अथातोऽधीसाधीस अनिराकरणं अथ इदानीं द्विजानां
 प्रतिदिनमध्ययनं विहितं अतः कारणात् अधीसाधीस पठित्वा प-
 ठित्वा अनिराकरणं अपरित्यागः कर्त्तव्यः वक्ष्यमाणनिगदेन तद्यथा
 प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः । कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे
 मात्वंहार्षीः श्रुतमपि ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि
 ब्रह्मकोशोसिसनिरसि शांतिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे
 विश वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वापिदधामि तिष्ठ स्व
 रकरणाकंठ्यौरसदंतौष्ठग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवत्वा-
 प्यायंतुमंगानि वाक्प्राणः चक्षुः श्रोत्रं यशोबलं यन्मे श्रुतम-
 धीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठत्विति अस्यार्थः प्रतीकं मुखं मे
 मम विचक्षणं साधु शब्दोच्चारणसमर्थं मे मम जिह्वा यद्वचोमधुरं
 स्ववत् तद्वदत्विति शेषः एवमभीप्सितः शेषः सर्वत्र पूरणीयः
 कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे शृणुयां अहं मात्वं हार्षिर्मयि विषये यत् श्रुतं
 अधीतं पठितं वर्त्तते तत्त्वं माहार्षीः मापनय मयि विषये ब्रह्मणोवेदस्य
 प्रवचनं अध्ययनं वा असि भवसि भवत्वित्यर्थः तथा ब्रह्मणोवे-
 दस्य प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा स्थितिरित्यर्थः असि मयीत्यनुवर्त्तते ब्रह्मको-
 शोऽसि ब्राह्मणः शब्दरूपस्य कोशः गोपनगृहं गुप्तिस्थानं मयि अस

तथा सनि समं जीवनं असि तथा शांतिरसि शांतिरसि शांतिः अनिष्टस्य
 अनिष्टहेतोश्च शमनमसि तथा निराकरणं निराकृतः परित्यागः न
 निराकरणं अनिराकरणमसि ब्रह्मणः कोशं मे विश मे मम ब्रह्मकोशं
 हृदयं विश सर्वेषां वेदानार्थं हृदयमेकायनमिति श्रुतेः वाचा गिरा त्वा त्वा
 अपिच्छादयामि स्वराः उदात्तानुदात्तस्वरिताः करणानि शब्दोत्पत्तेः
 शब्दाभिव्यक्तेर्वा साधनानि उरः कंठः शिरोजिह्वा मूलदंतनासिको-
 ष्टतालूनि इत्यष्टौ कंठे भवाः कंठ्याः अवर्णहकारवर्णविसर्गाः उरसि
 भवा औरसा हकाररहिताः वर्गपंचमांतस्थाः दंतेषु भवा दंत्याः लृवर्णत
 वर्गसकाराः ओष्ठे भवाओष्ठ्याः उवर्णपवर्गोपध्मानियाः स्वराश्च करणानि
 च कंव्याश्च औरसाश्च दंत्याश्च ओष्ठ्याश्च स्वरकरणकंठचौ-
 रसदंत्योष्ठ्याः एतेषां ग्रहणं उपादानं धारणं स्थिरीकरणं उच्चारणं
 प्रयोगग्रहणधारणोच्चारणानि तेषु मयि शक्तिर्भवतु स्वरादीनां
 धारणादि मयि सामर्थ्यमस्तु मे मम अंगानि मात्राणि आप्यायंतु
 वर्द्धतां न केवलमंगानि किंतु वाक् गीः प्राणोघ्राणेंद्रियं प्राणो
 वायुसूत्रात्मेति यावत् चक्षुः नयनेंद्रियं श्रोत्रं श्रवणेंद्रियं यशः
 कीर्त्तिः बलं शारीरमोजः एतान्यपि वागादीनि चाप्यायंत्वित्यनुषंगः
 यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु यन्मे मया श्रुतं मीमांसादि
 अधीत्य ऋगादि तत्सर्वं मे मनसि तिष्ठतु स्थिरीभवतु अत्र
 वीप्सा अर्थभूयस्त्वप्रतिपादनार्था ग्रंथसमाप्तिज्ञापनार्था वा ॥
 ॥ इतिसूत्रार्थः ॥ इत्यग्निहोत्रिहरिहराणांकृतिरियं ॥

अथष्टोदिवि विधानं ॥ अथ परिशिष्टोक्तं षष्टोदिवि विधानं
 वक्ष्यामि केशांतादूर्ध्वमपत्नीकउत्सन्ननिरग्निकोऽप्रवासी वा मातृपूजापूर्व-
 कमाभ्युदयिकं श्रादं कृत्वा अन्वग्निरित्यनयर्चाग्निमाहृत्य पंचभूसंस्कारं
 कृत्वा षष्टोदिवि षष्टोअग्निः पृथिव्यामित्यनपर्वाग्नेः स्थापनं व्याह-
 तिभिः तार्थसवितुः तत्सवितुर्विश्वानि देवसवितरित्येताभिस्तिमृभिः

सावित्रीभिः प्रज्वालनमग्नेः अथ तस्मिन्नग्नौ अक्षतहोमपंचमहायज्ञार्पणं
पितृयज्ञपक्षाद्याग्रायणादिवृर्यात्पूर्ववद्गृह्योक्तं षष्ठोदिविविधानम् ॥ इ-
त्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायां प्र-
योगपद्धतौ तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥ इतिश्रीहरिहरभाष्यसहितं
पारस्कराचार्यकृतं कातीयगृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

॥ परिशिष्टकंडिका ॥

अथातो वापीकूपतडागारामदेवतायतनपु-
ष्करिण्याः प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामः तत्रोदगयन-
आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे तिथिवारकरणे नक्षत्रे
च गुणान्विते तत्र वारुणं यवमयं चरुं. श्रपयि-
त्वाज्यभागाविष्ट्राज्याहुतीर्जुहोती त्वन्नोअग्ने स त्व-
न्नोअग्रइमं मे वरुणं तत्वायामि ये ते शतमया-
श्चाग्रउदुत्तममुरुं.हि राजा वरुणस्योत्तम्भनमग्नेर-
नीकमिति दशर्चं.हुत्वा स्थालीपाकस्य जुहोत्य-
ग्रये स्वाहा सोमाय स्वाहा वरुणाय स्वाहा यज्ञा-
य स्वाहोग्राय स्वाहा भीमाय स्वाहा शतक्रतवे
स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेति यथोक्तं.
स्विष्टकृत् प्राशनांते जलचराणि क्षिप्त्वालंकृत्य गां
तारयित्वाचार्याय वरं दत्त्वाकर्णवेष्टकौ वासार्थं.सि
धेनुर्दक्षिणा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥

शुद्धिपत्र.

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति.
पवित्र	पवित्रे	३	५
समुहना	समूहना	४	१७
द्यल	द्यकाल	४	२२
अया	आया	८	२३
शमेशम	श्लेशम	१५	२२
णत्तियु	णीत्तियु	१८	१८
रूक्षे	रूक्षे	१८	६
मंऽआ	मऽआ	२०	१८
नयि	नीय	२२	१७
भिकां	भिकां	२३	१७
इते	इति	२५	११
प्यजाः	प्यजः	२६	२०
क्षौकरर्म	क्षौकरर्म	२७	१७
ककप्र	कप्र	३०	२४
मधिपति	मधिपति	३२	१५
मग्नी	मग्नि	३४	१०
गृभ्णात्रि	गृभ्णामि	३६	२०
तिसृति	तिसृभिः	३९	२०
सस्वे	सखे	४१	३
प्याजा	प्यजः	४७	२०
सहस्रं	सहस्रं	४८	१५
विष्णावे	विष्णवे	४८	१७

शुद्धीपत्र.

स्वाहा	स्वाहा	५१	१५
दक्षिणह	दक्षिणह	५२	३
नावस्त्ये	नावस्त्ये	५७	१८
दत्ततर	दत्तर	५८	६
द्रुर्ग	द्रुर्त्र	५८	८
राक्षो	राज्ञो	५८	२०
चैतया	चैतया	५८	१४
कारि	कारयि	५८	२१
देवेभ्यः	देवेभ्यः	६८	२२
विणा	वीणा	७५	१६
मृशशे	मृशे	७७	५
म्मुचो	म्मुचा		५७८
श्रयव	भ्यव	८४	४
शतर्ठ	शतर्ठ.	८७	१७
स्कारन्	स्कारन्	९०	८
कल्पयाति	कल्पयति	९०	१३
त्सारिकस्य	स्सरिक	९१	६
पश्यासि	पश्यसि	९२	३
चारख्य	चरव्य	९६	९
तनुं	तनुं	९६	२५
प्रासनां	प्राशनां	९८	२१
शांछिधि	शांछिधि	९८	२२
अक्ष	पक्षु	९८	२५
हक्षिण	दक्षिण	१००	१७
मेखलां	मेखलां	१०२	१६

शुद्धीपत्र.

तुर्णावा	०	१०२	८
हस्त	हस्तं	१०३	२३
सीत्या	सीत्य	१०४	३
सर्ठः	सर्ठ	१०५	७
सिना	सीना	१०६	२
तुर्वि	तुर्वि	१०६	१
देव	दैव	"	११
दीर्घा	दीर्घा	१०८	२
मश	सवा	"	२
ननै	नेनै	१०८	७
भोरु	भोरु	"	६
शर्मम्	शर्मन्	११०	५
यवीसो	यवीयसो	"	०
संबंधि	संबंधि	"	४
धावत	धावतं	"	२
ब्रह्म	ब्रह्म	११६	१
वेद	०	"	१
शस्त्रे	शस्त्रे	११७	३
स्याष्ट	स्याष्ट	११८	८
तूष्णी	तूष्णी	१२०	२३
दीन्य	दीन्य	१२४	१८
ठ.श	ठ.श	१२६	१४
ठस्ता	ठ.स्ता	१३१	१७
तास्थि	स्तास्थि	१३१	५
काष्टेन	काष्टेन	१३२	२+

शुद्धीपत्र.

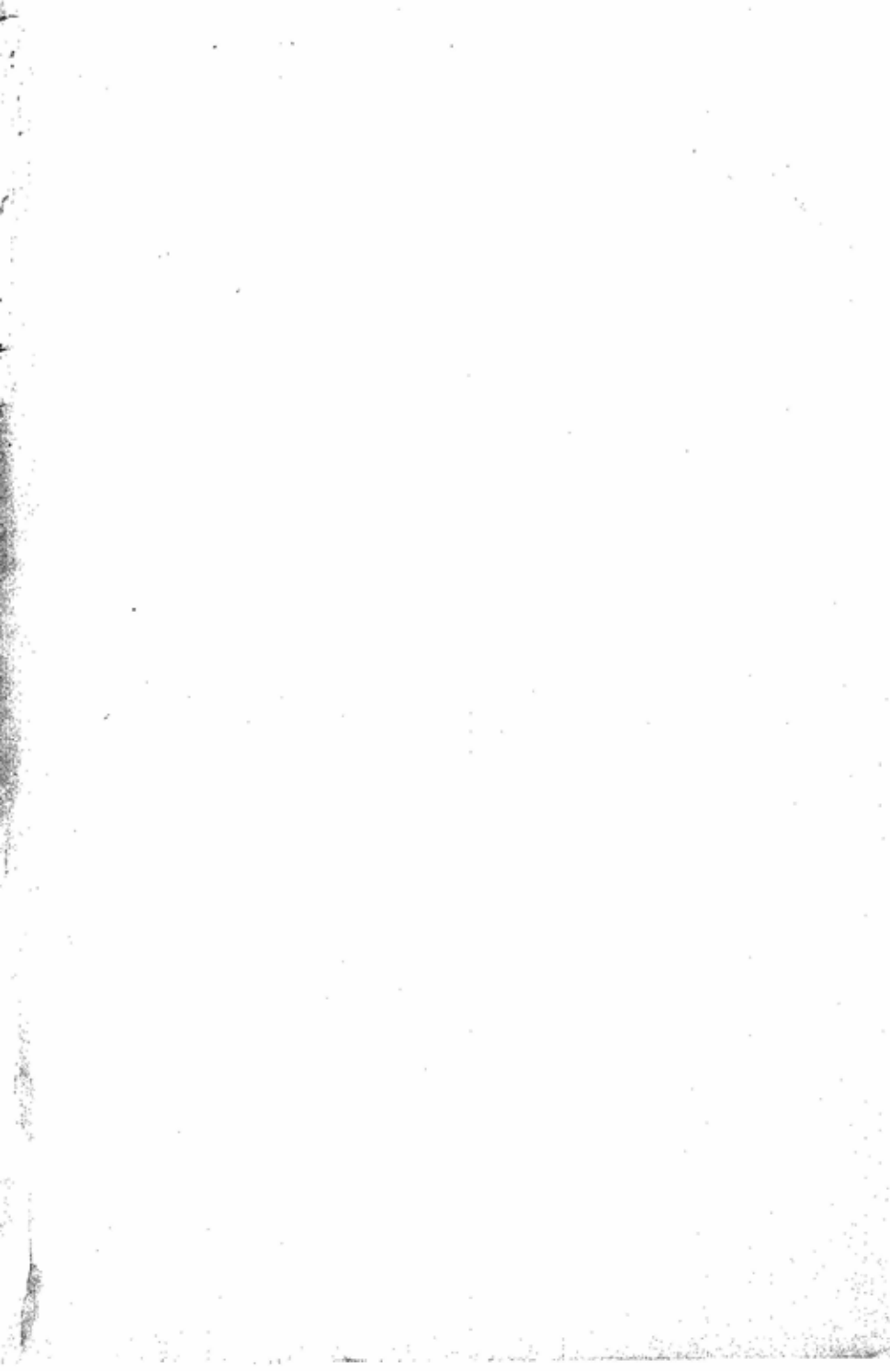
क्षिणाभिमु	क्षिणाभिमु	१३३	६
मंतर्धे	मंतर्धे	१३४	६
चैव	चैव	१३४	२२
भिक्ष	भिक्ष	१३५	२
जयती	व्रजती	"	३
त्सप	त्सर्ष	"	१०
त्रप	त्रपु	"	१०
पुठ	पुठ.	"	६
शुक्क	शुष्क	१३६	२२
षपस्य	षस्य	१३७	१८
बै	शब	१३८	१०
कुर्यात्	कुर्यात्	१३८	७
काष्टेन	काष्टेन	१४१	१२
मा	भमा	"	१९
सन्व्य	संव्य	"	२२
हरज्ज	हरज्ज	१४२	१
रुपो	रुपो	१४४	१
द्वय	द्वयं	१४५	२
छंद्रोभ्य	छंद्रोय	१५१	४
सृष्ट	त्सृष्टे	१५६	१
आंकुषयुः	आकर्षयेयु	१६०	२३
दव्यौ	दव्यौ	१६७	१४
दूरे	दूरे	१७२	१
१५६	१७६	१७६	१
दित्वा	दितत्व	१७६	१०

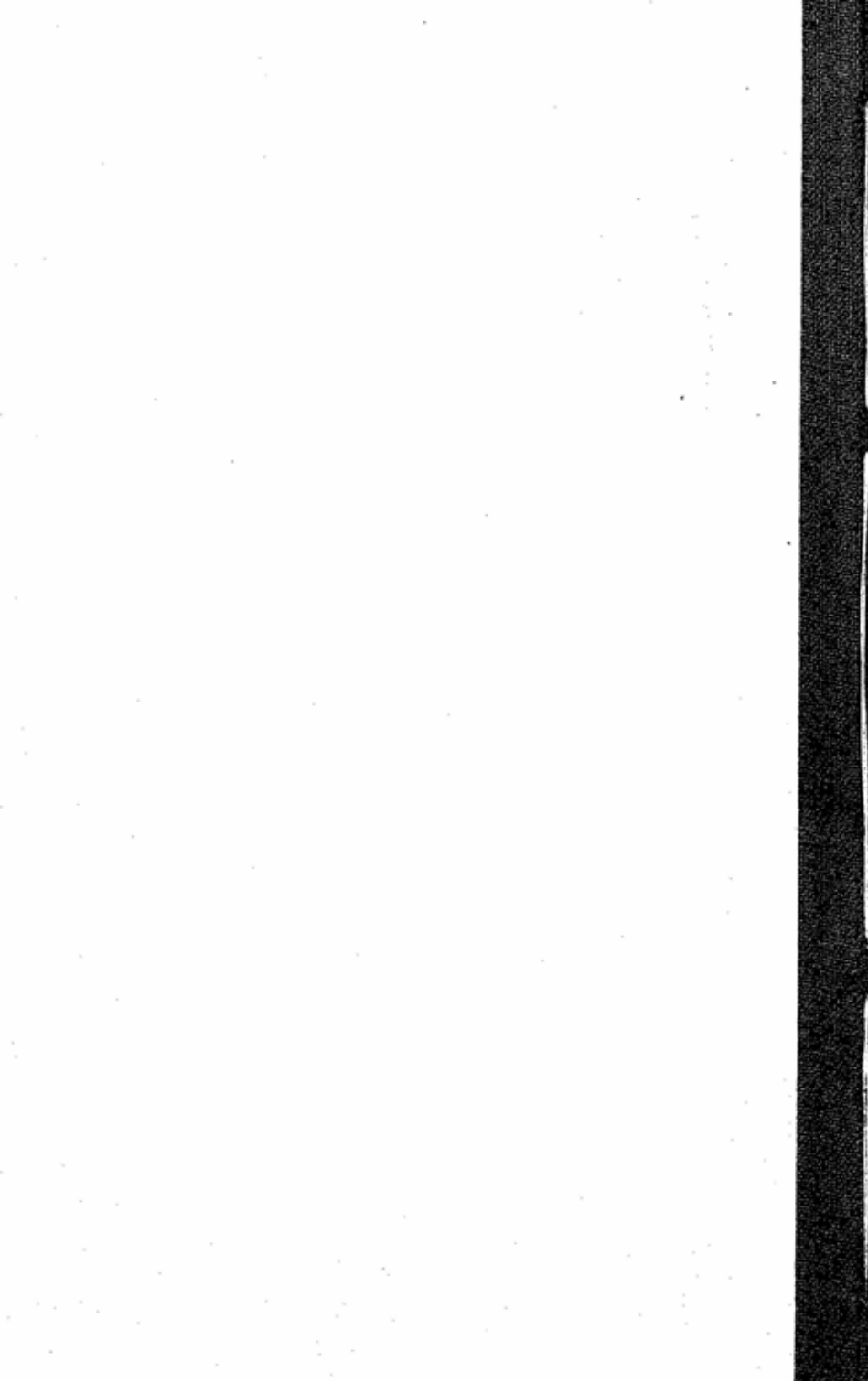
शुद्धीपत्र.

तोगो	तागा	१७८	०
कठं	कठं.	१८१	१
ऋक	ऋक्	१८२	११
इंद्राग्नी	इंद्राग्नी	१८३	१
त्विष्ट	त्विष्ट	"	८
यथेष्ट	यथेष्ट	१८८	१०
ष्टकासु	ष्टकासु	१९४	४
स्यशति	स्यशति	२००	५
भृशति	भृशति	"	१४
ब्रह्मन्	ब्रह्मन्	२१०	३
षट्सु	षट्सु	२१८	२२
उदमु	उदकेमु	२२६	१०
सर्वत	सर्वतः	२३३	११
रीतिभू	रीतीभू	२४१	९
प्रत्याय	प्रेताय	२४२	१
	दुतिष्ट	१५१	६
...मि	तिष्ठामि	२६५	१७
वक्ष्ययामेन	वक्ष्यमाणेन	२६६	२०
अनिष्ट	अनिष्ट	२६९	२

1 no
NEW ORDER
BOOK Co.
Ahmedabad 6

Archaeological Library

16314

Call No. Sa 2 VS 2 / par sha

Author—Sharma, Dadheram

Title—Grihya Sutra

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.